

valóság

A TARTALOMBÓL

Frenyó Zoltán: A keresztény katona.
Egy eszme a történelemben

László Andor: A szabadságharc kifejezés
megjelenése és elterjedése a 19. században

Magyar Kálmán: Egy elfelejtett somogyi
„törökverő” hős, II. Ulászló király délvidéki
főkapitánya, Somi Józsa

Ménes András: Kilencven éve hunyt el
Zsigmondy Richárd Adolf

Tokaji András: A ruandai népirtás
és a dinasztikus dobok (1. rész)

Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő:
Karátson Gábor emlékezete

Gondos Borbála – Dr. Wirth Gábor:
A Nádasdy-vár szerepe Sávár turizmusában –
a mozgáskorlátozottak kulturális turizmusban
való megjelenése

Dr. Bangó Jenő: A múltból átívelő jövő –
szemelvények a hazai jövő kutatásból

Kapronczay Károly: Milyen volt valójában
a hosszú hidegháború? Egy könyv a jó
negyven évig tartó hidegháborúról

Kovács Júlia: Értékelésről mesterfokon

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. október LXII. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Livia

A keresztény katona *Egy eszme a történelemben*¹

(*A keresztény küzdelem*) Talán nem szükséges különösebben bizonygatni, mennyire fontos ma, hogy tisztán lássunk abban a kérdésben, vajon hogyan ítéljük meg helyesen a keresztény küzdelem (ἀγών) eszméjét, a kereszténység világi küldetésének értelmét, a keresztény közösségi és egyéni helytállás mikéntjét, a kereszténység által képviselt értékek megfelelő védelmének kérdését. Ezekkel összefüggésben felmerül kereszténység és erőszak, kereszténység és háború viszonya, többek közt az úgynevezett „igazságos háború” (iustum bellum) problémája, a „keresztes háború” fogalma, történeti és elvi szempontból egyaránt. Mindezeket a rokon szempontokat a „keresztény katona” (miles christianus), avagy a „Krisztus katonája” (miles Christi) régi, jelképes kifejezésekkel jelezhetjük, illetve ezek alatt gondolhatjuk el és foglalhatjuk össze. Az említettek óriási kérdéskört jelentenek, amelyek közül a következőkben természetesen csak néhány fontosabb elvvel és történeti fejleménnyel fogok röviden foglalkozni, az elveket illetően pedig főként Szent Ágoston, részben Aquinói Szent Tamás alapozó tanaira szeretnék koncentrálni.

Még az is, akinek a kereszténységről csak a leghalványabb fogalma van, s jóhiszeműséggel szemlélődik, a kereszténységet a szeretet, a béke és a megbocsátás vallásának tekintheti. Ha illetéknéppen a kereszténységet a szelídség, türelem, ráadásul az ölés konkrét és közismert tilalma (hozzáteszem: sokszor félreértett vagy félreértelmezett tilalma) jellemzi, rögtön fölvetődik a kérdés: vajon nem képtelenség és önellentmondás-e, ha a kereszténység az egyetemes emberi értékek hathatós védelmét a ráhagyatkozás és a fegyvertelen önfeladás helyett nemcsak a gondviselésre bízta, hanem magát ennek eszközeként is tekintve lelki és világi erőket egyaránt mozgósítani kíván? További nehézségként hozzágondolhatjuk ehhez azt a vádat is, hogy másfelől a kereszténység ellenségei a kereszténységet századok óta az erőszak, a kirekesztés, az intolerancia fogalmain, történeti megnyilvánulásaiban jellegzetesen az inkvizíció,² keresztes háborúk, véres térítések sokszor felnagyított, még inkább eltorzított eseményein keresztül láttatták és láttatják.

A tisztánlátáshoz, az eszme helyes felfogásához nem utolsósorban szem előtt kell tartanunk a kereszténység történetének periódusait is, vagyis azt, hogy a kereszténység és az állam (a világi hatalom) viszonya a történelemben három fázison ment keresztül. Ezek: a) a császárkori üldözés, b) a constantinusi-theodosiusi egybefonódás, c) az újkori szétválás. A katonai szolgálat és a háborúviselés helyeslése vagy elutasítása azonban nem válik el egymástól egyszerűen e korszakok szerint.

(*A keresztény katona*) A keresztény magát kezdettől katonához hasonlítja, ahogyan Szent Pál apostol írja az efezusi levélben (Ef 6,13–17)³, és Római Szent Kelemen első korintusi levelében (1Clem 37,1–2)⁴. A metafora persze itt szellemi harcot, lelki küzdelmet jelent. Maga a katonai hivatás, a katonai szolgálat az ókeresztény korban általánosságban kettős megítélés alá esik. Az ókeresztény írók és maga az egyház azt részben igazolta, helyeselte és támogatta, részben, többek közt az üldözések hatására, elítélte és tiltotta. Egyaránt voltak tehát hivatásukat teljesítő, és szolgálatukat megtagadó keresztény

katonák. E kezdeti századokban a keresztény gondolkodás számára a keresztény katona és az erőszak viszonya kialakulatlan volt. A probléma nagyjából a IV. századtól fogva, a keresztény birodalom létrejöttével kezdett tisztázódni.⁵

Régi római írók, mindenekelőtt Cicero munkáinak⁶ már a IV. században élt Szent Ambrus püspök felveti az igazságos háború problémáját, mondván: „Minél erősebb valaki, annál készségesebb arra, hogy elnyomja a gyengébbet, ezért magukban a háborús dolgokban is meg kell vizsgálnunk, hogy vajon igazságos vagy igazságtalan háborúról van-e szó.”⁷

A hadsereg, a háború és az államhatalom keresztény megítélésével kapcsolatban nagy jelentőségű a 400 körül élt Szent Ágoston munkássága.⁸ Elvei – nagyon röviden szólva – a következők. Az állam tökéletlen, de szükséges intézmény. A római állam vétkeket és erényeket, értékeket egyaránt felmutat; benne az igazságosság nem kellően, de valamilyest érvényesül. A háború kárhozatos, de van, amikor szükséges. Mindez a közjó érdekében vallott felfogás. Szent Ágoston hosszan ecseteli a háború okozta szenvedéseket, mégis rámutat: „Az ellenség igazságtalansága [méltánytalansága – iniquitas] rákényszeríti a bölcsét az igazságos háborúra.”⁹ Részletesen szól arról, hogy a legjobb igazságos szomszédokkal békében élni. A jogtalansággal szemben azonban kényszerűen joggal lép fel az állam (a Római Birodalom), „mivel még rosszabb volna, ha az igaztalanok uralkodnának az igazakon”.¹⁰ Bonifaciusnak, Africa kormányzójának írott levelében kijelenti: „Ne gondold, hogy nem tetszhetik senki Istennek, aki hadi fegyverben harcol.”¹¹ Egy másik levelében pedig buzdítja Bonifácot, hogy maradjon meg katonai hivatásában.¹²

Hasonlóképpen rendkívül jelentős a skolasztika fejedelmének, a XIII. században élt Aquinói Szent Tamásnak – Szent Ágostonnal egybecsengő – elvi alapvetése.¹³ A háborúról szóló tanítását Tamás nagy művében, a Summa Theologiae-ben foglalta össze.¹⁴ Itt kifejtett elvei szerint az állam kötelessége az országot fegyveresen megvédeni, továbbá az igazságos háború jogtalanságot torol meg. Hangsúlyozza a morális indokot: „Szükséges, hogy a háborút viselőknél a szándéka helyes legyen: a jót előmozdítani, vagy a rosszat elhárítani akarják.”¹⁵

Ugyanitt Szent Tamás rámutat: „Az embernek mindig készen kell lennie arra, hogy ne álljon ellen, vagy ne védje meg magát, ha erre szükség van. [...] De némelykor másként kell cselekedni a közjó érdekében, és azok érdekében is, akikkel harcban állunk.” És itt idézi Szent Ágostont: „Sok mindent meg kell tenni, még akkor is, ha az ellenkezőkkel szemben egyfajta kegyes szigorúsággal erőszakot kell alkalmazni. Ugyanis a maga számára hasznosan van legyőzve az, akitől a gonoszság szabadságát elveszik, mivel semmi sem szerencsétlenebb a bűnösök szerencséjénél, amely gyökere a bűnös büntetlenségnek, és megerősíti a rosszakaratot, a benső ellenséget.”¹⁶

Szent Tamás így folytatja: „Azok is békét akarnak, akik igazságos háborúkat viselnek, és így kizárólag a rossz békével állnak szemben.” Majd ismét hivatkozik Szent Ágostonra: „Nem azért keressük a békét, hogy háborút viseljünk, hanem háborút kell viselnünk, hogy békét szerezzünk. Légy tehát harcolva békeszerető, hogy akik ellen harcolsz, azokat győztesen a béke hasznos javára vezesd el.”¹⁷

(Az igazságos háború) Az előbb többször szóba került az „igazságos háború” kifejezése. Pár szóval talán nem lesz fölösleges kitérni e kifejezés értelmezésének kérdésére – nem utolsósorban a Szent Ágostont ért különböző vádak miatt. Ha közelebbről tételesen megvizsgáljuk e kifejezés előfordulásait, használatát és vonatkozásait, végeredményben rendkívül ellentmondásos és homályos helyzettel találjuk szembe magunkat. Ennek a lényegét megpróbálom jelzesszerűen összefoglalni. A római jogfilozófiában, Cicerónál

az igazságos háború a jogtalanságra (iniuria) adott jogszerű válasz a szabályosan viselt háború formájában. *Szent Ágostonnál és az egész későbbi keresztény természetjogi gondolkodásban az igazságos háború a jogtalansággal és igazságtalansággal szemben fellépő kényszerű harc, amelyben a morális indíttatás, az igazságosság nélkülözhetetlen, s tekintetbe veszi a közjó védelmét és az államreazon szempontját. Az újkori szekuláris gondolkodásban viszont – Hugo Grotius-szal bezárólag¹⁸ – az eszme elfajulását pillantathatjuk meg, amelyben az említett morális töltet és célkitűzés eltűnik. Ekkor képmutató módon a háború már igazságos, ha szabályszerű, s a szuverén államnak a háborúhoz való jogáról (ius ad bellum) beszélnek.*

A Szent Ágoston politikai filozófiáját elemző régebbi szakirodalom Szent Ágostonnak általában az államtanáról beszélt, s ezen belül érintette a háborúval és az erőszakkal kapcsolatos megnyilatkozásait, amiből érzékelhető az a helyes felfogás, amely szerint *az egyházatya egy koherens keresztény szellemet képviselt, s korának különböző politikai jelenségeiről ennek alapján, ebből levonva, következtetve, ezt alkalmazva lélekkel és ésszel alakított ki megfelelő értékítéleteket és állásfoglalásokat.* Ehhez képest, ahogy áttekintettem, az 1980-as évek óta a szakirodalomban önálló témává, külön tanulmányok tárgyává tették Szent Ágoston úgynevezett „igazságos háború-elméletét”.¹⁹ Bár az ilyen irányú vizsgálódásnak van bizonyos hozadéka, úgy vélem, e célkitűzés és törekvés egészében véve elhibázott, klasszifikálhatatlan, és ideológiai szempontból nem egyszer kétes vállalkozás.

Megjegyzem, korábban hasonló megállapításra jutott Schmal Dániel is, aki ezt írta: „Az anyag elrendezése során olyan jelenségekkel találjuk szembe magunkat, melyek lehetetlenné teszik egy szisztematikus megoldás kidolgozását: sem a szövegek retorikai szituáltsága, sem pedig azok az immanens problémagócok, melyek elsősorban a keresztény katona helyzetéből erednek, nem teszik lehetővé, hogy a megadott szempontok szerint megnyugtató leírását adjuk az ágostoni háborúelméletnek. [...] Minden klasszifikáció egy szisztematikus rend perspektívájából mutatja azt, ami eredetileg korántsem egy egységes, teoretikus rendszer része. [...] Véleményem szerint azok a problémák, melyeket a háborúelmélet egy komplex etikai, metafizikai rendszerben fölvet, nem oldhatók meg a klasszifikáció deskriptív szintjén.”²⁰

Először is a szóban forgó kérdésről Szent Ágoston terjedelmes életművében sok elszórt megjegyzésben nyilvánít véleményt. Ezek egybehangzó nézetek, amelyek egy szemléletet jelenítenek meg, de e felfogást túlzás lenne elméletnek tekinteni, mert az elmélet egy definiált témára irányuló, leszögezett alapelveken nyugvó, minden vonatkozó kérdésre kiterjedő, teljes körű, módszeres és igazolt rendszer, amiről itt nem lehet szó. Az elméletet konstruáló legújabb szakirodalom ezek után dilemmák sorába ütközik, illetve kihegyezett állításokra, éles, részleges és leginkább egyoldalú megállapításokra tud csak jutni.

Bár Szent Ágoston beszél a háború különböző fajtáiról²¹, a római birodalom növekedésének problémájáról, a kiválasztott nép Istennek tetsző győzelmeiről, amelyekben mind a moralitás és az igazságosság megléte vagy hiánya a vezérelv, az említett jellegű modern vizsgálódások összességükben nem tudják eldönteni, hogy voltaképpen kik ellen irányulhat az igazságos háború elve. Így kétséges marad, hogy egy másik államról van-e szó, avagy egy másik népről, a birodalomba betörő népről, polgárháborúról, belső ellenséges csoport elleni fellépésről. Sajnálatos módon van olyan tanulmány is, amely ezek közül az eretnekekkel szembeni keresztény vallási erőszakot tekinti olyan egyértelmű esetnek, amelynek igazolására Szent Ágoston az igazságos háború elvét vonatkoztatta, és ezért visszatekintve őv – persze a kereszténység esetében – az erőszak

igazolásának, ennek a veszélyesnek tekinthető elvnek a fenntartásától.²² A helyzet ezzel szemben, és erre az esetre vonatkozóan az, hogy Szent Ágoston püspökként az afrikai keresztény lakosságra vadászó, őket gyilkoló, szabadon garázdálkodó, circumcellióknak nevezett terrorcsoportok ellen kérte az államhatalom védelmét, s nem az ekkor hitvitában álló donatista eretnekek ellen, akikkel váltig dialógust akart folytatni. Az ilyen téves beállításokból rögtön le is szűrhetjük a szerzők világnézeti hovatarozását.

(Kereszténység és iszlám) Az elmondottakból s a fenti idézetekből végeredményben azt láthatjuk, hogy a kereszténység klasszikus, mérvadó tanítói a béke híveiként a háborút természetesen a legmesszebb menőkig elkerülendőnek ítélték, egy ponton azonban a fegyveres fellépést a szükséges irányban, a nagyobb rossz elkerülése végett, az evilági élet természetéből fakadóan, a közjó érdekében a keresztény hatalom köteletségének tekintették.

A probléma súlyát és a lehetséges félreértéseket (vagy félremagyarázásokat) igen jól láthatjuk, ha – ismét nagyon röviden – szemügyre vesszük a középkori történelem egyik nevezetes fejezetét, a *keresztes hadjáratok* vagy háborúk esetét.²³ Tudvalevően az európai államok, vagyis a „keresztény fejedelmek” a XI. és XIII. század között nagyjából nyolc nagy, és több kisebb hadjáratot indítottak a Szentföld felszabadtására. A hadjáratoknak természetesen sok más, politikai és gazdasági összetevője, indítéka, részérdeke és fonákja is volt, az egészből mégis egy egységes európai stratégia bontakozik ki a szemünk előtt.²⁴ Megemlíthetjük, hogy az 5. hadjáratban „Jeruzsálemi András”, a mi II. András királyunk is részt vett. Ezek a keresztes háborúk az újkori felvilágosodás egyházellenes propagandája nyomán kaptak máig hatóan negatív beállítást.²⁵

A tényleges helyzetet azonban egy évszázaddal ezelőtt így jellemezte a kiváló Mika Sándor történész: „Négy század óta folyt már a küzdelem az iszlám és a kereszténység között, de míg a két vallási és társadalmi rendszer harcában mindeddig az iszlám volt a támadó, s az Afrikából és Ázsiából villámgyorsan és csaknem teljesen kiszorított kereszténységet Európában szorongatta, most a kereszténység intéz nagy támadást a mohamedán világ ellen, s a harc színterét Európából Ázsiába teszi át. E két század a XI. század végétől a XIII. század végéig, mely alatt a keresztény világ nagy vállalatai az iszlám ellen tartanak, az európai nemzetek hőskora, az egyetlen pillanat, midőn a vallásos érzelem Európa nemzeteit, társadalmának minden rétegét oly mértékben egyesítette, minőre politikai célok vagy kereskedelmi érdekek soha képesek nem voltak.”²⁶

A keresztes háborúk bonyolult historiográfiájában a korábbi vallási szempontú irodalmat az újkori irodalom a pozitívista, az antiklerikális-liberális és az antiklerikális-materialista irányzatokkal váltotta föl. Eme hangadó újkori antiklerikális kritikával ellentétben a keresztes háborúkat sokkal inkább egyrészt mint választ, másrészt mint távlatos megelőző offenzívát kell szemlélnünk, nemkülönben pedig a spanyol reconquista, azaz visszafoglalás és a magyar-balkáni törökellenes háborúk tényezőit is ebben az összefüggésben kell értelmeznünk. Ahogyan Ballagi Aladár írta szintén egy évszázada: „E nagynál nagyobb fejedelmek közül különösen a magyar- és a spanyolföldi királyok emelkednek ki azon szolgálatok révén, amit eddig tettek a nagy közösségnek. Mindketten Sión örüllői az előre törő mohammedanizmussal szemben.”²⁷ *Az egész európai keresztény civilizációról van tehát szó, amelyet az iszlám szinte megszületése óta folyamatosan támadott, s Hispániát fél évezreden át, a Balkánt szintén fél évezreden át uralma alatt tartotta.*

A keresztény Európa és az iszlám viszonyában és harcában nem mellékes továbbá tekintetbe venni az újkori, úgynevezett „*fehér-rabszolgaság*” alig emlegetett jelenségét, a több millió fehér keresztény foglyot ejtő európai partmenti (a Fekete-tengertől

az Atlanti-óceánig terjedő, a szláv és latin népeket támadó) iszlám kalózkodás, és a kontinenseken átívelő iszlám (arab, török) és zsidó rabszolga-kereskedelem sok évszázados történetét.²⁸ Az egyháztörténet mindazonáltal jól ismeri a történelemnek e szomorú fejezetét, mindenekelőtt a trinitárius és mercedárius rabkiváltó rendek tevékenységén keresztül.²⁹ Az arab kalózok 1627-ben egészen Izland szigetéig elmerészkedtek, ahol egy falu teljes lakosságát elhurcolták.³⁰ E kalózkodás egyik fő bázisa a XVII–XVIII. században Algéria lett, s Voltaire joggal állapította meg: „Szent Ágoston hazája nem más, mint egy kalózfészek.”³¹

Jean Sévilliá-nál olvashatjuk (aki Olivier Pétré-Grenouilleau-ra hivatkozik)³², hogy „11 millió fekete rabszolgát szállítottak Afrikából Amerikába az európai hajók,³³ 14 millióan az Afrikán belüli rabszolgakereskedelem áldozatai lettek, és 17 millióan kerültek a keleti rabszolga-kereskedelem révén a muszlim országokba.”³⁴ Ennek az Európát rabló, rabszolgamunkát és szexrabszolgát szerző kereskedelemnek vetett véget Észak-Afrika francia gyarmatosítása. Ennek kezdeteként – néhány korábbi, XVII–XIX. századi, főként francia, spanyol és angol támadás után – X. Károly francia király 1830-ban megszállta Algériát, amely e sötét kereskedelem egyik legfőbb fészke és menedéke volt.

Husszein dey, Algéria utolsó kormányzója, és Pierre Deval francia követ Algírban, 1827-ben különböző gazdasági és politikai kérdésekben összeszólalkozott, és megtörtént az úgynevezett „legyező-affér” (affaire de l'éventail), amikor a dey legyezőjével a francia követet arcul csapta, amivel megsértette a francia királyt, s ezzel okot szolgáltatott a háborúra. A francia hadiflotta felvonult, lebombázta Algír erődjét, s az ezt követő években Algériát gyarmatává tette. Algéria megszállásával pedig az egész mediterrán iszlám kalózkodás egy csapásra megszűnt. Ez a körülmény egyúttal új, vagy még inkább eredeti értelmében világítja meg a gyarmatosításnak *eme* fejezetét³⁵, és azt kell mondanom, hogy a magam részéről hálásan gondolok a konzervatív keresztény X. Károly francia királyra.

Ha ilyen összefüggésekben gondolkodunk, a legnagyobb megbecsüléssel tekinthetünk azokra a keresztény uralkodókra, hadvezérekre, világító emberekre és harcostársaikra, akik az európai keresztény civilizáció, ezen belül saját népük értékeinek védelmében, az ezt veszélyeztető ellenség ellen felléptek. Az ilyen államférfiak, akik az uralkodás és a hadvezetés roppant, embert próbáló felelősségét hordozták, természetes módon találják meg helyüket a hősök csarnokában. *Mert a legfontosabb az emberi természetnek és emberi rendeltetésnek megfelelő, emberhez méltó autentikus élet, s a világi hatalom vezetőjének feladata eme autentikus élet feltételeinek biztosítása.* Az európai keresztény értékrend alapján ezért gondolhatunk tisztelettel Martell Károly frank majordomusra, aki 732-ben, a 2. poitiers-i csatában visszaverte az arabok támadását, s hasonlóképpen a legnagyobb tisztelettel adózhatunk Szent László lovagkirályra, a Hunyadiakra, Kapisztrán Szent Jánosra, a Zrínyiekre és megannyi más hősünkre.

Korunkban, amikor a kereszténység a legüldözöttebb vallás,³⁶ s a keresztény civilizáció által képviselt egyetemes emberi értékek a legnagyobb veszélyben vannak, úgy vélem, *az egykori kereszties háborúk nyomdokain szükséges lenne felvetni egy mai kornak megfelelő, valóban az igazságosság érvényesítésére törekvő hatékony stratégia kialakítását,* a mai világrend azonban megfelelő hatalmak híján nagyjából alkalmatlan ennek megvalósítására.

A Katolikus Egyház Katekizmusa (1992) az 5. parancsolat értelmezése kapcsán tér ki a háború kérdésére.³⁷ Kinyilvánítja, hogy a haderővel történő törvényes önvédelem a közhatalomnak joga és kötelessége (KEK 2308–2310). Leszögezi ugyanakkor, hogy az erkölcsi törvény a háborúban is érvényben van (KEK 2312), továbbá a katonai szolgálat a népek biztonságát és szabadságát szolgálja, s hozzájárul a közjó és a béke megőrzéséhez (KEK 2310).

(*A béke*) Megfontolva a béke kérdését, azt látjuk, hogy ebben az emberi világban a béke két – nem egyenrangú – fogalmát kell megkülönböztetnünk egymástól. 1) Az egyik a fegyvernagyvá, a háború-nélküli állapot, amit leverésként és a békétlenség szülőjeként jellemezhetünk. 2) A másik az elrendezettség elve. Az, ami a metafizikában a létrend, az emberi életben – mindig korlátolt módon – a béke. Ez nem statikus rend, nem megállás, hanem rendeltetés szerinti igazságos és arányos elrendezés, szubsztancia szerinti bontakozás, azaz „entelekheia”, az adekvát és autentikus egyéni és közösségi létezés folyamata. Ez a helyzet a legkevésbé pusztá békeszerződés, hanem összhangban álló működés, egyetértésben folyó fennállás, időleges elrendezettség. S nem kezdődik, hanem kialakul.

A békét azonban ritkán szokták így felfogni, hanem közkeletűen inkább szerződésként értik.³⁸ Az emberek jó szerződéseket várnak, s szüntelenül csalódnak, amikor egyoldalú szerződéseket kapnak. Innen nézve azonban jobban érthető, hogy mi az, ami lehetséges, s mi az, ami nem valósítható meg a történelemben, az államok kapcsolatában, közös életünkben.

Szent Ágoston – hogy ismét hozzá forduljunk – a béke kérdését egyrészt összekapcsolja az igazság elvével³⁹, másrészt a béke tartalmát a következőképpen állapítja meg: a béke a rend nyugalma⁴⁰. Ágoston az „Isten városáról” című művének főleg a XIX. könyvében értekezik a béke és a háború kérdéseiről.⁴¹ A végső állapotot illetően megjegyzi, hogy ezt örök békeként emlegetik, holott inkább örök életnek kellene nevezni.⁴²

Ágoston megemlíti, hogy mindenki békét akar, de sokan alávetés utáni diadalmas békét, ami nem az igazi béke.⁴³ A továbbiakban kifejti: „A gonoszok békéjét [...] nem lehet békének nevezni”. Figyelemreméltó, hogy ezzel kapcsolatban rámutat a történelem sajátos természetére, az egyoldalúságok bizonyos kiegyenlítődéseire: „Szükségszerű viszont, hogy ami visszájára fordult, az is békességben legyen azoknak a dolgoknak valamiféle részében és részével, amelyekben léteznek, vagy amelyekből áll: másképpen egyáltalán semmi sem létezhetne.”⁴⁴ Ágoston azután megkülönbözteti a földi békét és a mennyei békét, s hangsúlyozza, hogy a földi békére is feltétlenül törekednünk kell.⁴⁵

Szent Ágoston elemzéseinek végeredményeként megállapíthatjuk, hogy a *béke három kategóriáját különbözteti meg egymástól: 1) a gonoszok békéje, 2) az igazak földi békéje, 3) az igazak mennyei békéje. Amire törekedhetünk, a második eset; az igazak földi békéje tökéletlen, mulandó, de reális*. Ezek fényében is megmutatkozik a Pax Dei és a Treuga Dei szellemében megvalósuló *középkori békemozgalom* jelentősége.

A másik említett tanítónk, Aquinói Szent Tamás mindenekelőtt nagy összegző művének, a Summa Theologiae-nek második részében foglalkozik mind a béke, mind a háború kérdésével.⁴⁶ Előbbi helyen kifejti, hogy minden lény valamilyen fajta békére törekszik. Tamás szerint három eset lehetséges: 1) látszólagos és 2) valódi, azon belül 2a) tökéletes és 2b) tökéletlen békéről lehet szó. Az első a háborúzó saját érdek szerint békéje. Ami a többit illeti, ezt írja: „Mivel a valódi béke csak valódi jóban lehetséges, ahogy kétféleképpen lehet birtokolni a valódi jót: tökéletesen és tökéletlenül, ugyanúgy kétféle a valódi béke. Az egyik a tökéletes béke, amely a legfőbb jó tökéletes élvezetében áll. [...] Ez minden eszes teremtmény végső célja. [...] A másik a tökéletlen béke, amely itt e földön lehetséges.”⁷⁴⁷

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Aquinói Szent Tamás vizsgálódásainak eredményeképpen a *béke három kategóriája áll előttünk: 1) a látszólagos béke, 2) a tökéletlen valódi béke, és 3) a tökéletes valódi béke*. Ez az osztályozás tartalmilag egybevág Szent Ágoston felfogásával. Tamás szerint a *tökéletlen valódi békére törekedhetünk*. Tamás hozzáteszi, hogy e tökéletlen valódi békéhez a kegyelem, a jóakarát és az igazságosság szükséges, és nagyon sok dolog zavarja földi megvalósulását.

A tökéletlen földi békére, a lehetséges helyes elrendezésre tehát törekednünk kell, morális alapon és világi eszközökkel, ultima ratio-ként fegyveres erővel is.⁴⁸ A hatalomnak eközben két véletlet kell szüntelenül elkerülnie: a *militarizmust* és a *pacifizmust*. A militarizmust, amely hangzatos szölamok mellett, leginkább önérdেকেktől vezérelve keresi a fegyveres összetűzést, s amelynek számára semmilyen áldozat nem drága, valamint a pacifizmust, amely vagy naiv, vagy még inkább képmutató és álszent módon a béke barátjának képében tetszeleg, a nyomában pedig nem járhat más, mint csőd, kiszolgáltatás, önfeladás és pusztulás. A középút, az egyedüli helyes irány megtalálása a felelős államvezetés mindenkori nehéz feladata. A hadviselésnek és a katonai szolgálatnak eme helyes szellemét találóan fogalmazták meg Szent Ágostonnak már idézett szavai: „Esto bellando pacificus,” azaz „*Légy harcolva békeszerető!*”⁴⁹

JEGYZETEK

- 1 Rövidebb változatban előadásként elhangzott a Magyar Katolikus Tábori Lelkészek Napján. Budapest, 2019. VI. 20.
- 2 Az inkvizíció helyes megítéléséhez lásd: Hesemann, Michael: „Sötét alakok.” Mítoszok, hazugságok és legendák a Katolikus Egyház történetéből. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 157–175.; Petrányi Ferenc: Az inkvizíció. Mi a valóság a sok hazugság között? Jurcsó, Kalocsa, 1908, Ős-Kép, Budapest, 2016.
- 3 „Ezért öltözték fel az Istennek teljes fegyverzetét, hogy a gonosz napon ellenállhassatok, és mindent legyőzve megtarthassátok állásaitokat. Így készültetek föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltözték magatokra a megigazulás páncélját, sarunak meg a készséget viseljétek a békesség evangéliumának hirdetésére. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüze nyilát. Tegyétek fel az üdvösség sisakját, és ragadjátok meg a lélek kardját, vagyis Isten szavát.” (Ef 6,13–17)
- 4 Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz, 37. 1–2. Ványó László (szerk.): Apostoli Atyák. Szent István Társulat, Budapest, 1980, 127.
- 5 A katonai szolgálat ökeresztény megítéléséről ad áttekintést Ladocsi Gáspár: Keresztény katona az egyházatyák korában. Tanítvány, 1999/3. 15–21.; Harnack, Adolf: Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in der ersten drei Jahrhunderten. Mohr – Siebeck, Tübingen, 1905.
- 6 Cicero főleg Az államról, A törvényekről, A kötelességekről című műveiben foglalkozik a kérdéssel. Ld. pl.: „Az államnak pedig különösen tiszteltnél kell tartania a háborúval kapcsolatos jogszabályokat. A vitás kérdések rendezésének ugyanis két útja van: az egyik a tárgyalás, a másik az erőszak. Minthogy pedig az előbbi az ember, a másik az állat jellemzője, az utóbbihoz csak akkor szabad folyamodni, ha az elsővel nem lehet élni. Ezért, bár háborút kell indítanunk, hogy jogtalanság nélkül békében élhessünk, győzelem után meg kell kímélni azokat, akik a háborúban nem voltak kegyetlenek és véres kezűek. [...] Véleményem szerint mindig békére kell törekednünk, de olyan békére, amelyben nincs csalárdtság. [...] A háború jogosságát a római nép hadüzenetre vonatkozó törvénye a legszigorúbban meghatározza. Eszerint nem igazságos a háború, ha megindítását nem előzte meg elégtétel követelése vagy hadüzenet.” Cicero: A kötelességekről, I. 11. Válogatott Művei, Európa, Budapest, 1987, 301.
- 7 Szent Ambrus: A kötelességekről, I. könyv, 35. fejelet, Budapest, 2004, 100. old. Cum in ipsis rebus bellicis iusta bella an iniusta sint, spectandum putetur.” Ambrosius: De officiis, I. 35.; Ld. még: Szekeres Csilla: Klaus M. Girardet: „Igazságos háború.” Cicero bellum iustum-konceptiójától az ENSZ Alapokmányáig. Klio, 16. 2007/3. 7–15.; A kérdésről általában és egyéb vonatkozásaiban: Swift, Louis J.: The Early Fathers on War and Military Service. Michael Glazier, Washington, Delaware, 1983.; Harnack, Adolf von: Militia Christi. Die christliche Religion und die Soldatenstand in dem ersten drei Jahrhunderten. Tübingen, 1905.; Batiffol, Pierre – Monceaux, Paul – Chénon, Émile – Vanderpol, Alfred – Rolland, Louis – Duval, Frédéric – Tanqueray, A.: L’Église et la Guerre. Bloud, Paris, 1913.; Cahill, Lisa Sowle: Az igazságos háború keresztény tradíciója. Katekhon 2004/1. 89–100.; Uő: Love your Enemies: Discipleship, Pacifism and Just War Theory. Minneapolis, 2000.; Szalay Miklós: A háború fogalma a keresztény erkölcsstudományban. Budapest, 1942.; Ladocsi Gáspár: Keresztény katona az egyházatyák korában. Tanítvány, 1999/3. 15–21.; Boda László: Katolikus egyház és honvédelem. Magyar Honvédség, Budapest, 1993.; Nyíri Tamás: Agresszió és háború. Vigilia, 1974/4.;

- Székely György: Az együttélés türelme és a szent háborúk között. *Világosság*, 1984/8–9. 475–481.; Somlyó Tóth Tibor: A háború keresztény megítélése a középkorban. *Világosság*, 1984/2. 98–105.; Péterffy Gedeon: A háború. Szent Tamás tanításának patrisztikus forrásai. Stephaneum, Budapest, 1941. Klny. Bölcséleti Közlemények.; Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologica*, II^a II^m. q. 41. a. 1.; Costa, René: *Mars ou Jesus. Les chrétiens et la guerre*. Lyon, 1962.; Hornus, Jean-Michel: *Nem harcolhatok! Az öskeresztények viselkedése a háborúval, az erőszakkal és az állammal kapcsolatban*. Székesfehérvár, 1993.; Clavadetscher-Thürlemann, Silvia: *Polemos dikaios und bellum iustum. Versuch einer Ideengeschichte*. Juris Verlag, Zürich, 1985.; Albert, Sigrid: *Bellum Iustum. Die Theorie des gerechten Krieges und ihre praktische Bedeutung für die auswärtigen Auseinandersetzungen Roms in republikanischer Zeit*. Laßleben, Kallmunz, 1980.; Mantovani, Mauro: *Bellum Iustum. Die Idee des gerechten Krieges in der römischen Kaiserzeit*. Peter Lang, Bern, 1990.; Drewermann, Eugen: *Der Krieg und das Christentum*. Pustet, Regensburg, 1984.; Regan, Richard J.: *Just War. Principles and Cases*. Catholic University of America Press, Washington DC, 1996.; Beestermöller, Gerhard: *Thomas von Aquin und der gerechte Krieg. Friedensethik im theologischer Kontext der Summa Theologiae*. Bachem, Köln, 1990.; Baucsek Csaba: *Az igazságos háború tematikája az erkölcssteológiában*. *Miles Christi Évkönyv*, 2011.
- 8 Ld.: Frenyó Zoltán: *Szent Ágoston és az augusztinizmus*. MTA BTK – Szent István Társulat, Budapest, 2018.
 - 9 Szent Ágoston: *Isten városáról*, XIX. 7. *Kairosoz*, Budapest, 2009, 4. köt. 223. *Iniquitas enim partis adversae iusta bella ingerit gerenda sapienti*. *Augustinus: De civitate Dei*, XIX. 7.
 - 10 Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. 15. *Kairosoz*, Budapest, 2005. 284.
 - 11 *Augustinus: Ep.* 189. 4. PL 33. 855. „*Noli existimare neminem deo placere posse, qui in armis bellicis militat.*”
 - 12 *Augustinus: Ep.* 220. 3–4.
 - 13 Cole, Darrell: *Thomas Aquinas on Virtuous Warfare*. *The Journal of Religious Ethics*. 1999. Vol. 27. No. 1. 57–80.; Miller, R. B.: *Aquinas and the Presumption against Killing and War*. *The Journal of Religion*. 2002. Vol. 82. No. 2. 173–204.; Gorman, Ryan R.: *War and Virtue in Aquinas’ Ethical Thought*. *Journal of Military Ethics*. 2010. Vol. 9. No. 3. 245–261.
 - 14 Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae (STh)*, II-II. q. 40. a. 1-4. Gede, Budapest, 2014, 264–269.
 - 15 *STh II-II. 40. 1. Bp.*, 2014, 265.
 - 16 *Augustinus: Epistola 138. 2. Ad Marcellinum*. PL 33. 531.
 - 17 *Augustinus: Epistola 189. 6. Ad Bonifacium*. PL 33. 856. „*Non enim pax quaeritur, ut bellum excitetur, sed bellum geritur, ut pax adquiratur. Esto ergo etiam bellando pacificus, ut eos, quos expugnas, ad pacis utilitatem vincendo perducas.*”
 - 18 Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*, I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
 - 19 Orozco, Jorge Medina: *Az igazságos háború fogalma Szent Ágostontól*. *Katekhon 2004/1*. 101–112.; Lenihan, David A.: *The Just War Theory in the Works of Saint Augustine*. *Augustinian Studies*, 19. 1988, 37–70.; Uő: *The Influence of Augustine’s Just War: The Early Middle Ages*. *Augustinian Studies*, 27. 1. 1996, 55–94.; Stevenson, W. R.: *Christian Love and Just War. Moral Paradox and Political Life in St. Augustine and his Modern Interpreters*. Mercer University Press, Macon, GA, 1987.; Nestle, Berit Van: *Cicero and St. Augustine’s Just War Theory. Classical Influences on a Christian Idea*. Thesis. University of South Florida, 2006.; Holmes, Robert L.: *St. Augustine and the Just War Theory*. In: Matthews, Gareth B. (ed.): *The Augustinian Tradition*. University of California Press, Los Angeles, 1999, 323–344.; Langan, John: *The Elements of St. Augustine’s Just War Theory*. *The Journal of Religious Ethics*, Vol. 12. No. 1. Spring 1984. 19–38. = In: Babcock, W. (ed.): *The Ethics of St. Augustine*. Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1991, 169–191.; Markus, Robert A.: *Saint Augustine’s views on the “Just War”*. In: W. J. Sheils (ed.): *The Church and War*. Blackwell, London, 1983, 1–13.; Mattox, John Mark: *Saint Augustine and the Theory of Just War*. Continuum, London – New York, 2006.; *Augustinus: Quaestiones in Heptateuchum*, 4. 10.; *Contra Faustum Manichaeum*, 22. 74.; Spanneut, Michel: *Saint Augustin et la violence*. In: Themblay, Réal–Billy, Dennis J. (eds.): *Historia. Editiones Academiae Alphonisanae*, Roma, 1991, 83–117.; Rief, J.: „*Bellum*” im Denken und in den Gedanken Augustins. Kohlhammer, Stuttgart. 1990.; Huitt, Robert Weston: *Iustum Bellum. Augustine’s Attitude toward War*. Yale University, 2000.; Ziegler, Christian: „*Bellum Iustum.*” *Aurelius Augustinus und die Idee vom gerechten Krieg, sowie deren christliche Weiterentwicklung*. Grin Verlag, 2008.; Wynn, Phillip: *Augustine on War and Military Service*. Fortress Publishers, Minneapolis, 2013.; Foherini, Attilio: *La dottrina canonica del diritto della guerra da Sant’Agostino a Balthazar d’Ayala*. *Blondi & Parmeggiani*, Modena, 1912.; Combès, Gustave: *La doctrine politique de saint Augustin*. Plon, Paris, 1927.

- 20 Schmal Dániel: Szent Ágoston az igazságos háborúról. Magyar Filozófiai Szemle, 1994/1–2.
- 21 Vö. pl. De civitate Dei, XIX. 7.
- 22 A kérdésről ld.: Brown, Peter: St. Augustine's Attitude to Religious Coercion. Journal of Roman Studies, 54. 1964, 107–116.
- 23 Néhány – különböző felfogású – magyar nyelvű kiadvány: Áldásy Antal: A kereszties hadjáratok története. Szent István Társulat, 1924. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2009. Irodalom: 123–125.; Pörtner, Rudolf: A Szent Sír hadművelet. A kereszties hadjáratok a legendákban és a valóságban. Európa, Budapest, 1985. Irodalom: 678–682.; Zöllner, Walter: A kereszties háborúk története. Kossuth, Budapest, 1980.; Runcimann, Steven: A kereszties hadjáratok története. Osiris, Budapest, 1992; 2002.; Tibi, Bassam: Kereszties háború és dzsihá. Az iszlám és a keresztény világ. Corvina, Budapest, 2003.; Crowley, Roger: Tengeri birodalmak. A kereszténység és az iszlám harca a Földközi-tenger feletti uralomért. Park, Budapest, 2014.
- 24 Erdmann, Carl: Die Entstehung des Kreuzzugs-gedankens. Kohlhammer, Stuttgart, 1935.
- 25 Ld.: Hesemann, i. m. 111–125.
- 26 Mika Sándor: A hűbériség és a kereszties hadjáratok kora. Franklin-Révai, Budapest, 1900, 238–239.
- 27 Ballagi Aladár: A spanyol inquisitio. Akadémiai Értesítő, XV. köt. 12. füzet, 1904. dec. 15. 533. Később kiadva: Élő tanítások. Ballagi Aladár kisebb munkái. Szerk.: Sárkány József. Volt tanítványai kiadása, Cegléd, 1934, 36.
- 28 Ld.: Davis, Robert C.: Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800. Palgrave, MacMillan, 2003.
- 29 Fallenbüchl Ferenc: A rabkiváltó trinitárius 34 szellemesek Magyarországon. Budapest–Pécs, 1940.; Ld. még: Tardy Lajos: A tatárországi 35 rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 70–74.; Mir Hayim Yarfitz: Polacos, White Slaves and Stille Chuppas. Diss. University of California, Los Angeles, 2012.
- 30 Nichols, Adam: The Travels of Reverend Ólafur Egilsson. The Story of the Barbary Corsair Raid on Iceland in 1627. Catholic University of America Press, Washington DC, 2016.
- 31 „Le pays de saint Augustin n'est plus qu'un repaire de pirates.” Œuvres complètes de Voltaire. Dictionnaire Philosophique (1764). Tome II. Delangle Frères, Paris, 1826, 348.
- 32 Olivier Pétré-Grenouilleau: Les traites négrières. Gallimard, 2004.
- 33 Helyesebben európai és amerikai hajók. Az egyik legnagyobb rabszolga-kereskedő Aaron Lopez (1731–1782) lisszaboni születésű, de 1752-ben Newport-ba (Rhode Island) kivándorolt zsidó kereskedő volt, aki mintegy 20-30 hajóval rendelkezett. Fennmaradt levelezése és iratai: Aaron Lopez Papers. Newport, Rhode Island Historical Society. Manuscript Division, MSS 541.; American Jewish Historical Society, Waltham, Mass.; Massachusetts Historical Society, Boston; Baker Library of Harvard University, Cambridge, Mass.; Essex Institute, Salem, Mass.; Yale University, New Haven, Conn.; John Carter Brown Library, Providence, R. I.; Rhode Island Historical Society, Providence. MSS 541.; Mystic Seaport Museum, Conn.; New York State Library, Albany. Ld.: Platt, Virginia Bever: „And don't forget the Guinea voyage”. The Slave Trade of Aaron Lopez of Newport. The William and Mary Quarterly, Vol. 32. No. 4. Oct. 1975. 601–618.; További irodalom: Chyet, Stanley F.: Lopez of Newport. Colonial American Merchant Prince. Wayne State University Press, Detroit, 1970.; Bigelow, Bruce M.: Aaron Lopez. Colonial Merchant of Newport. The New England Quarterly, Vol. IV. No. 4. Oct. 1931. 757–776. = Rhode Island Jewish Historical Notes. Vol. 2. No. 1. June 1956. 4–18.; Friedman, S. S.: Jews and the American Slave Trade. Transaction Publishers, New Brunswick, N. Y. 1998.; Schorsch, Jonathan: Jews and Blacks in the Early Modern World. Cambridge University Press, Cambridge, 2004; 2009. 50. skk.; Eltis, David: The volume and structure of the transatlantic slave trade: a reassessment. William and Mary Quarterly, Vol. 58. No. 1. Jan. 2001. 17–46.; Donnan, Elizabeth (ed.): Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America. Vol. III. New England and the Middle Colonies. Carnegie Institution of Washington, Washington D. C. 1932. 211. skk.
- Sévillia, Jean: Történelmileg inkorrekt. Kairosz, Budapest, 2013, 112–113.
- 35 A gyarmatosítás egészének értékelése természetesen nem e lapokra tartozik. Az imperializmus féktelenségéről körképet ad: Russell, Bertrand: Freedom and Organisation, 1814–1914. Allen & Unwin, London, 1934, 448–479. = Egy évszázad élettörténete, 1814–1914. Révai, Budapest, é. n. II. köt. 229–267.; A kezdeti hódítások kíméletlenségét egyházi oldalról először tette szóvá Bartolomé de Las Casas: Brevisima relación de la destrucción de las Indias. Sevilla, 1552. = Rövid beszámoló az Indiák elpusztításáról. Kairosz, Budapest, 1999.; A problémák kiváló áttekintését nyújtja Mihelics Vid: A gyarmatosítás erkölcsi és vallási vonatkozásai. Vigilia, 1960/2. 77–93.
- 36 Györfi Károly: Keresztényüldözés a 21. század elején. Kairosz, Budapest, 2015.; Békefy Lajos: Keresztüztben. A keresztényüldözés rövid története Jézustól napjainkig. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 2015.; Balog Zoltán – Orbán Balázs: Budapest-jelentés a ke-

- resztényüldözésről, 2017. Emberi Erőforrások Minisztériuma – Migrációkutató Intézet, Budapest, 2017.
- 37 A Katolikus Egyház Katekizmusa. Szent István Társulat, Budapest, 2002, 579–595.
- 38 Kardos Gábor: Békesszerződések a nemzetközi jogban. Rubicon, 1997/2. A szerző rámutat egy súlyos problémára: „A nemzetközi jog mai felfogása szerint – amely az erőszak alkalmazásának és az azzal való fenyegetésnek a tilalmára épül – a háború lezárása érdekében alkalmazott fegyveres kényszer az agresszonnal szembeni legitím eszköz. Így a békeszerződés kivétel az erőszak hatására kötött szerződések között, mivel minden egyéb, akár az állam, akár képviselői elleni erőszak hatására létrejött szerződés semmisnek tekintendő. Sőt, határt megállapító szerződés (tehát általában békeszerződés) esetében a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény szerint még a szerződéskötés körülmények alapvető megváltozására sem lehet hivatkozni!”
- 39 Ld. pl.: „Omnes qui gaudent de pace, modo verum iudicate!” Augustinus: Psalmus contra partem Donati. J-P. Migne (szerk.): Patrologia Latina, 43. 23.
- 40 „Pax omnium rerum tranquillitas ordinis.” Augustinus: De civitate Dei, XIX. 13.
- 41 A kérdés átfogó feldolgozása: Harald Fuchs: Augustin und der antike Friedensgedanke. Untersuchungen zum neunzehnten Buch der Civitas Dei. Weidmann, Berlin, 1926. 1965².; Timo J. Weissenberg: Die Friedenslehre des Augustinus. Theologische Grundlagen und ethische Entfaltung. Kohlhammer, Stuttgart, 2005.; Kenneth B. Steinhauser: Die Friedenslehre des Augustinus. Augustinian Studies 37. 2006/2. 298–301.; Joachim Laufs: Der Friedensgedanke bei Augustinus. Untersuchungen zum XIX. Buch des Werkes 'De civitate Dei'. Hermes, 27. Steiner, Wiesbaden, 1973.; Wilhelm Geerlings: Augustin und der antike Friedensgedanke. In: Gerhard Binder – Bernd Effe (Hrsg.): Krieg und Frieden um Altertum. Wissenschaftlicher Verlag Trier, 1989, 191–203. = In: Klaus Graber (Hrsg.): Erfahrung und Deutung von Krieg und Frieden. Fink Verlag, München, 2001, 63–81.; Stanislaw Budzik: Doctor pacis: Theologie des Friedens bei Augustinus. Tyrolia, Innsbruck, 1988.; Christian Wode: Die Bestimmung wahren Friedens für Aurelius Augustinus. Grin Verlag, München – Ravensburg, 2010.
- 42 Augustinus: De civitate Dei, XIX. 11.
- 43 Augustinus: De civitate Dei, XIX. 12.
- 44 Augustinus: De civitate Dei, XIX. 12.
- 45 Augustinus: De civitate Dei, XIX. 17.
- 46 Thomas Aquinas: Summa Theologiae, II-II. 29. 1-4.; II-II. 40.
- 47 Thomas Aquinas: Summa Theologiae, p. II-II. q. 29. a. 2.
- 48 Általában ld.: Nagel, Ernst Josef: Die Friedenslehre der katholischen Kirche. Eine Konkordanz kirchenamtlicher Dokumente. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1997.
- 49 Augustinus: Epistola 189. 6.

A szabadságharc kifejezés megjelenése és elterjedése a 19. században (Fogalomtörténeti vázlat)

Bocskai felkelésétől 1956-ig történelmünk számos eseménysorát nevezték már szabadságharcnak, ám mindmáig nem vizsgálták, hogy egyáltalán mit érthettek alatta azok, akik ezt a kifejezést használták. Nincs könnyű dolgunk: a ma is alkalmazott fogalmakra az idők során számos jelentésréteg rakódott, és az egymást követő nemzedékek különböző tapasztalatai eltérő tartalmakkal ruházták fel azokat. Az alábbiakban elsősorban a szó 19. századi megjelenését és elterjedését kívánom bemutatni, bár néhány 20. századi példára is hivatkozom. A vizsgálat során nagy segítséget nyújtott az Arcanum adatbázis.

(*A kifejezés megjelenése*) Szavunk a reformkorban bukkant fel, elsőként 1837-ben, amikor egy hetilapban a spanyolok Napóleon elleni küzdelme kapcsán olvashatunk „a nép-lelkesezés és szabadságharc magasáról”, amivel szemben „az önkény, cselek és árulások alacsony-sága” áll. A szerző valószínűleg valamelyik szerkesztő: Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály, vagy Bajza József.¹ Néhány hónappal később egy másik lapban minden bizonnyal a németek franciák elleni önvédelmi harcát nevezik „nemrég lefolyt európai szabadságharc”-nak.²

Előzményként 1819-től használják a szabadsági hadakozást, sőt a szabadsági tusakodást,³ 1824-ben szabadságért viselt háborúkról,⁴ a következő évben szabadsági háborúról olvashatunk.⁵ Birtokos jelzős szerkezetben fordul elő például Bajza 1834-es versében: „Mint vitanak, mint estek el / Szabadság harcain.”⁶ A szabadsági háború 1832-től terjed el más folyóiratokban, később szabadulási háború,⁷ szabadsági csata vagy szabadságháború formában is előfordul, majd szabadsági harcra, végül szabadság-harcra, és szabadságharcra rövidül. A szabadságharc tehát a szabadsági harc szerkezetből keletkezett (mint például ugyanebben az időben nemzetgyűlés > nemzetgyűlés vagy nemzeti őrsereg > nemzetőrsereg, nemzetőrség stb.).⁸

Egy nyelvész szerint a 19. század közepén a szó nagyon ritka lehetett.⁹ Valószínűleg a német vagy az angol nyelvből került a magyarba az ottani kifejezések (Freiheitskampf, freedom battle, freedom fight) fordításaként. Elsőként Ballagi Mór 1854-es német–magyar szótárában találjuk meg a szabadságharc jelentést. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár még 1870-ben is ingadozik szabadságháború és szabadságharc közt, a szabadsági háború alakot is felsorolja.¹⁰ A szabadságharcokban kitűnő jeles személyiségeket az 1830-as évek végétől hívják szabadsághősnek vagy szabadsági hősnak,¹¹ 1848 végén megjelenik a szabadságharcos kifejezés is.¹²

Eleinte még szinte kizárólag külföldi eseménysorok megnevezésére alkalmazzák. Ilyen a törökök elleni görög,¹³ szerb¹⁴ vagy montenegrói¹⁵ harc, az amerikai függetlenségi háború,¹⁶ a Napóleon csapataival szemben vívott spanyol,¹⁷ tiroli,¹⁸ vagy német¹⁹ szabadságharc, a portugálok,²⁰ lengyelek²¹ küzdelmei, esetleg Afganisztán,²² Chile,²³ vagy más dél-amerikai államok²⁴ szabadságharca. A középkorban szász szabadsági háborúnak²⁵ mondják az I. Frigyes ellen szövetkezett itáliai városok küzdelmeit²⁶ csakúgy, mint később a nagy francia forradalom alatt Vendée megyében zajló harcokat,²⁷ majd az olaszok szabadságháborúja²⁸ mellett szabadságharcnak tekintik a koraujkori németalföldi felkelést²⁹, vagy éppen a zsidók Bar Khoba által vezetett ókori harcát a rómaiak ellen.

Kivételként említhetjük a csupán 23 éves erdélyi Kőváry Lászlót, aki a székelyeknek a jobbgyorsorba süllyedés ellen a 16. század utolsó évtizedeiben folytatott küzdelmet tekintni szabadságharcok sorozatának, amely Bocskai István fejedelemségével ér véget, aki ismét biztosítja kiváltságait.³⁰ Nagy történetírónk, Horváth Mihály 1844-ben a nemzeti visszahatás korszakának a nemzeti szabadság és alkotmány védelmére támadt „lázadásaira” visszatekintve, úgy látja, „a közös szabadságharc a vallási felekezeteket egymáshoz némi tekintetben közelebb állította s bajtársi türelmet hozott elő köztök.”³¹ A következő évben meglepő módon egy Pozsony megyei katolikus település leírásakor használják az erdélyi fejedelmek mozgalmaira a kifejezést: Szered „terein a szabadságharc szent zászlaja lobogott, midőn a nemzet jobb része karddal volt kénytelen emlékeztetni királyát az ország előtt beesküdt fejedelmi szóra. – Bocskai és Bethlen vitta e várat, s 1703-tól fogva egész az emlékezetes trencsényi csatáig (1708) Szered (akkor még Sempte vagy Sente-vár) Rákóczi hadának főtáborá volt.”³²

Kezdetől fogva egyértelműen pozitív jelentést hordoz, nem pusztán leíró, hanem minősítő értelemmel is bír – éppen ezért már korán hallunk vitákról alkalmazása kapcsán. Egy tudósítás szerint az angol parlamentben 1836-ban leszögezik, hogy a texasi harc „sem a polgárosítás, sem a szabadság háborúja”, hiszen annak fő célja a rabszolga-kereskedelem „szabadságának” biztosítása, amit a mexikói törvények tiltanak.³³

A mindössze 20 éves Irinyi József 1842-ben németországi naplójában ír az 1813–15 közti Napóleon-ellenes „szabadságháború” emlékére Berlinben állított oszlopról. Akkor fellángoltak az önvédelmet folytató németek nemzeti érzelmei. E háború „nem annyira fejedelmek mint nép által viseltetett”, ám azt „Európa a következmény után ítélve... nem igen nevezi, mert helyesen nem nevezheti szabadságháborúnak.” Ezért „ámitás”³⁴ vagy ügyetlenség” „szabadságháborúról” beszélni, a porosz király „angol pénz által ösztönözve” lépett a háborúba, majd a jénai vereség, és birtokai nagy részének elvesztése, a franciák oroszországi veresége után hívta hadba híveit „az alkotmányos szabadság nevében.” Irinyi a waterlooi csatából a franciák vitézségéről emlékezik meg, a porosz parancsnok, Blücher tábornagy „derék közkatona lehetett”, ám „a magasabb hadtudományi ismeretek hiánya miatt hadvezérnek sem mondható vezető”, aki a Góliáttal szemben győzedelmeskedő Dávidhoz hasonló. Az általa vezetett sereg „a szabadság nevében győzedelmeskedett”, ám az uralkodó nem tartotta be ígéretét, így Irinyi lesújtó következtetése szerint: „Teljesen csalatkoznak tehát a jámbor poroszok, ha ezen háborút szabadság háborúnak nevezik, mert ez valóságos hódító háború volt, mellyel magokat Napóleontól a porosz királynak meghódították.”³⁵

Egy korabeli kritikus megfeddi Irinyit elfogultsága miatt: Blücher szobrára megvető mosoly nélkül sohasem tekinthetett, a francia gránátosok dicsőségét zengi egy olyan csatában, amelyben „ez egyszer jól megverettek,” nem fogadja el a németek által használt szabadságháború elnevezést. E példák „világosan bizonyítják” Irinyi „részrehajló francia-imádását, s elfogultságát minden ellen, mi a német nemzetéletben fénypont s a német jellemben magasztos lehet.”³⁶

A 18. század vége a nagy „szingularizációk”, azaz „a rendi társadalom ellen irányuló társadalmi és politikai egyszerűsítések” kora, ahogyan Reinhart Koselleck hangsúlyozza, a szabadságokból például ekkor lett szabadság.³⁷ A reformkor egyik kulcsszava nálunk, rendkívül elterjedt és népszerű, jelentése az amerikai függetlenségi háború óta egyre inkább összefonódott az európai hazafisággal, hiszen az Egyesült Államok, a „szabadság hazája” modellként szolgált az öreg kontinensen fokozatosan öntudatra ébredő nemzetek számára, ahogyan egy írországi tudósításból megtudhatjuk: „Vajha az angol zsarnokságnak amerikai sorsa, szinte sorsa lenne minden zsarnokságnak a

világon!”³⁸ Egy másik mintaállam Franciaország, melynek forradalma a szabadság nevében folyt. Már 1785-ben a holland kiáltványban a „közösség valamennyi polgárának elidegeníthetetlen joga”-ként jelenik meg,³⁹ akárcsak négy évvel később az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában, ahol az első helyen szerepel a természetes és elvülhetetlen jogok között, amely nélkülözhetetlen az ember önmegvalósításában és a nemzetek egészséges fejlődésében.

Ahogy „a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az isteni elrendelést követő, hierarchikus dinasztikus birodalmak legitimitását... az éretté váló nemzetek szabadságról álmodtak.” Ekkor született a szuverenitás fogalma, a szuverén állam pedig az áhított szabadság záloga és jelképe a korban.⁴⁰ A fogalmak beágyazódnak a társadalmi-politikai viszonyok közé, jelentésük elválaszthatatlan az adott kor valóságától. A „szabadságharc” lelkesítő hatása kétségtelen abban az időben, amikor az Európa-szerte bálványozott Byron a görög szabadsághért áldozza életét, Ludwig Börne szerint pedig „a szabadság, ez a harsány hangú csalogány a legmélyebb alvót is felébreszti... Hogy is lehet ma másra gondolni, mint a szabadsághért vagy a szabadság ellen vívott harcra?”⁴¹

A korból gyakran hallunk természetes szabadság (vagy hazafiság) és mesterként önkény, a kiváltságok szembenállásáról,⁴² természetes hát, hogy a *Szózat* szerint a szabadság véres zászlói alatt harcoltak és hulltak el „legjobbaink”,⁴³ másik nagy költőnk „imakönyve” a szabadságháborúk története, melynek „minden betűje üstököscsillagként nyargal keresztül magas lelkemen.”⁴⁴

Közel egy időben bukkant fel a szabadságharchoz hasonló értelemmel bíró függetlenségi harc vagy függetlenségi háború kifejezés, amely ugyanazon eseményeket jelöli.⁴⁵ Maga a függetlenség szó évtizedekkel korábban a szabadsággal együtt vagy éppen annak szinonimájaként jelenik meg.⁴⁶ Sőt, az 1830-as francia forradalom kapcsán az ott kivívott szabadságról és függetlenségről olvashatunk (egyetlen mondatban szerepel a revolúció, ill. közvetlenül a szabadságharc és függetlenségi harc).⁴⁷ Nyelvújítás korabeli szó a forradalom is, amely ugyancsak az 1830-as évek első felében terjed el, és az első közt szintén Bajza és Toldy használják,⁴⁸ alkotója talán Kazinczy.⁴⁹ Míg a forradalom szó rohamosan terjed és már az 1840-es évekre a modern politikai szóincs meghatározó fogalmává vált, a szabadságharc karrierje cseppet sem indul ennyire fényesen.

1848–49 eseményei a tapasztalattér és az elváráshorizont jelentős módosulását eredményezték, a résztvevők számára fontossá válnak az előzmények éppúgy, mint saját küzdelmük minősítése. Már 1848 utolsó hónapjaiban megtudhatjuk, hogy a hosszú 17. század „szabadságharcok kora volt, s ezen korból történelmi nevek és fajok maradtak fenn, melyek iránt a magyar különös pietással, elővéleménnyel viseltetik. Ily nevek: Bocskai, Rákóczi – nép és katonafaj: hajdúk, huszárok.”⁵⁰ A szerző Schultz Ágoston újságíró, egy selmebányai kincstári tisztviselő fia, aki megírta a márciusi események krónikáját, később főhadnagy lett a Bocskai ezrednél, és nevét Birányi Ákosra változtatta. Egy hónap múlva Kassa említésekor olvashatunk „Bocskai, Bethlen, Rákóczi szabadságharcai”-ról.⁵¹

A későbbiekben lelkesítő versekben,⁵² buzdító szónoklatokban⁵³ idézik fel a 17. század magyar szabadsághőseit. Kossuth több alkalommal említi őket beszédeiben, felhívásaiban, tudatosan törekszik a 1848-as mozgalom gyökereinek, az elődöknek a felmutatására – minden bizonnyal felismerte e példák mozgósító erejét.⁵⁴ A Függetlenségi Nyilatkozatban is felbukkan a történelmi érv: a múltban magyar nemzet a „zsarnokrendszer” nyílt erőszaka, bűnös ármánya és cselszövény ellen „önfenntartása végett” kényszerűségből indította „fegyveres védelmét.” E harcok végén a felkelők a „győzelmes fegyvert azonnal letették”, mihelyt az uralkodók „a

nemzet jogait és szabadságait egy újabb alkukötéssel, egy újabb esküvel biztosították.⁷⁵⁵ A korábbi kiegyezések bizonyítják a magyar nép hűségét, a törvényeket betartó uralkodóhoz való ragaszkodását.

1848 őszenek végétől találkozunk az akkori események szabadságharcként való értelmezésével,⁵⁶ egy nagykanizsai tudósító „örvendetes tapasztalása” szerint „a nép eddigi legelső osztályában háborúnkat szabadságháborúnak tartják, s hazájának minden érdeklétt polgár fájdalommal bár, de szívesen, hozza fiát áldozatul.”⁵⁷ Egy hónapon belül már Kossuth is használja,⁵⁸ majd az elnevezés egyre gyakoribbá vált,⁵⁹ miközben él még a szabadsági háború alak is. Egy hírlap lelkes szerzője a szabadságharc dicsőségét zengő Byront idézi azoknak, akik kételkednek „szent küzdelmük” kimenetelében: „A megkezdett szabadsági harc, mely a vérző apákról örökség gyanánt szállt a fiúkra, habár sokszor meghíusult is, mindig nyerve van.”⁶⁰

Összességében azonban sokkal sűrűbben fordul elő a forradalom. Egy antológia 48–49-es versei közt például egyetlen alkalommal találjuk meg a szabadságharcot,⁶¹ míg forradalomról kilencszer írnak.

Párhuzamosan függetlenségi harcról is beszélnek. Vörösmarty számára 1848 nyarán „Zászlónkon a szabadság / S függetlenség ragyog.”⁶² Szeptember elején a harcias Marczius tizenötödike című lap szerint a békülékeny hajlam „a függetlenségi harc rostáján fog megtisztáztatni”. Október végén olyan küzdelemről szólnak, amely az Ausztriával való összeolvadás ellen folyik: „Nekünk független Magyarország kell mindennek előtt. A jelen harc függetlenségi harc teljes értelemben.”⁶³

Szó sincs azonban a Habsburg Birodalomtól való elszakadásról, a „bellázadás” ellen küzdenek! „Most a szabadságnak és függetlenségnek nem kivívásáért, hanem megtartásáért kell küzdenünk, most nem a nemzet fogott fegyvert az uralkodó ellen, hanem az uralkodó támadta meg bérencei és zsoldosai által a nemzetet. Az uralkodó erőszakkal, bitófával és pénzeléssel támasztott bellázadást, az általa esküvel megerősített függetlenségi törvények megsemmisítése, az egész alkotmány eltörlése, a nemzetnek önkény alávetése, a magyar birodalom megszüntetése, és az osztrák tartományokkal egybeolvasztása végett.”⁶⁴ A szabadságot és a függetlenséget már korábban sikerült kivívni a király által szentesített áprilisi törvényekkel. A két kifejezés használata közt nincs érdemi különbség, arra is akad példa, hogy együtt alkalmazzák őket, 1849. február közepén a magyar kormányt a Szárd Királyságban képviselő Spényi Lajos báró nyilatkozata szerint „Magyarország e percben szabadság- és függetlenségi harcát vívja Ausztria ellen.”⁶⁵

A szabadságharc kétségtelenül nemes cél érdekében vívott igazságos küzdelmet jelöl, amire számos példát hozhatunk ebből az időszakból. Az 1848-as francia forradalomról szóló egyik műből például megtudjuk, hogy „a francia nem rabol a szabadságharc ürügye alatt”.⁶⁶ 1849 tavaszán az Erdélyi Szigethegységben kiadott napiparancs szerint a katonáknak a „szabadság harcosaihoz” méltó módon kell viselkedniük, nem állhatnak bosszút a félrevezetett románokon: „a szabadság harcosainak jobbában a megfélemező fegyvert, baljában a béke olaj ágát magasan kell hordozni a felzendült nép ellen.”⁶⁷

A magyar szabadságháború erkölcsi tekintetben című cikk szerzője 1849 februárjában a magyarok harcát a mitikus küzdelmekhez hasonlítja, „melyek az emberiség jó s rossz szellemei nemtői s csábítói, az istenek és ördögök közt folytak”. Úgy véli, hogy „alig mutat fel nagyszerű tényt a história, mely az erény és bűn közti harc nevét nagyobb mértékben megérdemelné, mint a szabadság háború, melyet most küzdünk.” „E háború részünkről az erény harca, elleneink részéről a bűn tusája” – szögezi le, majd a folytatásban feleleveníti az 1848. márciusi eseményeket, amikor „egy jogtalanul eltiprott nemzet felszólalt, és visszakövetelte jogait, szabadságát.” A „fennálló törvényeink és jogaink

védelmére kényszerítetten fogtunk fegyvert”, miközben éppen azok hívják őket lázadóknak, „akik e törvények és jogok, akik nemzeti függetlenségünk és alkotmányunk letiprására fellázadtak. Feldúlták e hon békéjét, felzavarták a közrendet, s azt mondják, hogy ők rendet és békét eszközölni jöttek.”⁶⁸

Néhány hónappal később egy osztrák lap a háborúért az Olmützbe menekült udvart hibáztatja, amely nem képes megegyezni a magyarokkal. Így „a bosszú angyala, a demokrácia, zászlójával lebeg a magyar hadseregek előtt, s Ausztria népei e háborút szabadságharcnak nevezik, melytől egyedül várják jövő üdvöket”.⁶⁹

A kor szereplői nem következetesek a szóhasználat terén. Mészáros Lázár, az első felelős magyar kormány hadügyminisztere például a forradalom és a szabadság háború kifejezéseket is alkalmazza 1848–49 eseményeinek leírásakor,⁷⁰ Szemere Bertalannál elsősorban a forradalom, de néhányszor a szabadságharc,⁷¹ a szabadságháború⁷² és a szabadsági küzdelem⁷³ is előfordul. A fiatal Szilágyi Sándor több írásban állít emléket a nagy fontosságú eseménynek, amelyet forradalomként ír le, számtalanszor nyilvánvalóvá teszi, hogy ezt a szabadság érdekében vívják, ám szabadságharcról nem beszél.⁷⁴ Kemény Zsigmond 1851-ben felszinesnek tartja a forradalom idején gyakran felbukkanó történelmi hivatkozásokat, hiszen „az előbbi magyar lázadások vagy szabadságharcok céljait, erőit, folyamát és kimenetelét az 1849-i irányadók általában nem ismerték, és csak az 1789-i francia események képe volt szemük előtt.”⁷⁵ Feltűnő és kivételes módon hasonló értelmet tulajdonít a szabadságharcnak és a lázadásnak, ami részben érthető ebben az időszakban, alig két évvel Világos után. Felbukkan nála a polgárháború, szabadságháború és a szabadsági háború is, miközben elsősorban forradalomnak nevezi 1848–49 eseményeit.⁷⁶ Ugyanebben az évben egy név nélkül kiadott német nyelvű munka szerzője – valószínűleg Jósika Miklós – magyar szabadságharcról ír.⁷⁷

(A szabadságharc kifejezés elterjedése) Láthattuk, hogy az 1830-as években felbukkant „szabadságharc” kifejezést (és a hozzá hasonló értelemben használt „függetlenségi háborút”) a külföldi példák esetében általában egy népnek az idegen elnyomók, hódítók elleni önvédelmi harcára alkalmazzák. Ez folyhat a már meglévő jogai megtartásáért vagy éppen azok kivívásáért.⁷⁸ A magyar történelemben így ismert eseménysoroknál szó sincs elszakadásról, azok a korban elterjedt értelmezés szerint az alkotmányos szabadságért folynak, 1848 őszétől a „beolvasztás” ellen harcolnak, a tavasszal elért vívmányok védelmében. Igazságos, jogos és pozitív küzdelemről van szó, mely az uralkodó által aláírt törvények, és a kinevezett kormány mellett, a „zsarnokság” ellen folyt, ezért önvédelmi. A 17. századi eseményeket is hasonlóképpen látták: Bocskai például kényszerűségből fogott fegyvert, hiszen megtámadták, mindvégig lojális maradt az uralkodóhoz, akivel kereste a megegyezést.

A kifejezésben szereplő „szabadság” (vagy „függetlenség”) jogokat, szabad mozgásteret, a Habsburg-monarchián belüli önállóságot jelenti. Erről olvashatunk az április törvények bevezetésében: „az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése, az ország törvényes önállása és függetlensége” kívánta meg a jogalkotást.⁷⁹ Ezt ismétlik meg a képviselők 1849. januári kiáltványukban: „az 1848. évi országgyűlésen a haza független, fiai s földje szabadokká lettek.” Ez utóbbi vitája jelzi a szó helyes értelmezésének fontosságát: az első változat szerint Pest eleste miatt „tevének át üléseinket hazánk szabadságharcában kitűnő szerepet vitt Tisza völgye fővárosába, Debrecenbe. Innét intéztetik szabadságharcunk nem védőleg már többé, hanem támadólag. Nyáry Pál javaslatára kihagyják a támadólag szót, „mert Magyarország harca semmit sem változott, akárhova tétetik... mindig egyforma volt.” Tévedés a katonai stratégia részét képező támadást emlegetni a kiáltványban, ami a konkrét eseményekhez köthető, ám általában a szabadságharc csak önvédelmi lehet.⁸⁰

Horváth Mihály az 1860-as évek első felében megírja az 1848–49-es „függetlenségi harc” történetét.⁸¹ A mű kiemelt figyelmet érdemel, hiszen alig másfél évtizeddel az eseményeket követően készült, szerzője neves történész, aki maga is tevékeny résztvevője az eseményeknek.

A címbeli szó számára sem elszakadási törekvést jelent: az elterjedt felfogás alapján a nemzeti függetlenség 1848 márciusában „állított helyre”, amikor az országgyűlés „teljesen visszaszerzi a nemzet törvényes függetlenségét, az ország önállóságát”. Az áprilisi törvényekkel „épségben tartá a monarchiai kapcsolatot, s e mellett a nemzeti függetlenség kívánalmait is kielégítette,” a nemzeti kormány törvényes függetlenségéről, az ország „alkotmányos függetlenségéről” van tehát szó. E vívmányok alkotják „a nemzeti szabadság és függetlenség, jóllét és boldogság szép épületét”.⁸² Ahogyan már a francia enciklopédiában leszögezték: „Egy állam politikai szabadságát az alapvető törvények teszik”, azok, amelyek az állampolgárok politikai szabadságát is biztosítják.⁸³ Ezért üdvözli Jókai a kiegyezést, amellyel az ország visszanyeri önkormányzatát, „mert utoljára is minden szabadsági küzdelemnek végcélja, hogy magunk urai legyünk, s mi csoda szabadság volna az, mely mellett ügyeinket akarunk ellenére más intézi?”⁸⁴ Így sikerül 67-ben megvalósítani 48 célkitűzéseit.

Horváth a munka során a függetlenségi harc helyett egyre inkább a szabadságharc kifejezést részesíti előnyben: míg az első kötetben 7-szer fordul elő a függetlenségi harc és 3-szor a szabadságharc, a továbbiakban ez az arány 6:20, ill. 3:18, végeredményben 16:41. A két szó Horváthnál egymás szinonimája, több alkalommal együtt fordul elő,⁸⁵ úgy tűnik, a szerző idővel az utóbbi mellett dönt (bár az 1870-es évek első felében megjelent második kiadásban nem változtat az eredeti szóhasználaton). Talán ilyen módon is az elszakadási törekvések, a Függetlenségi Nyilatkozat szerencsétlen voltára utal, talán inkább a 48 őszétől kibontakozó fegyveres küzdelmet tartja szabadságharcnak. Mindenesetre a dualista korszakban a közvélemény számára is gyakran felcserélhető fogalmakról van szó.⁸⁶ Horváth ezek mellett alkalmazza még a szabadságháború és a szabadsági háború kifejezéseket is.⁸⁷

A 19. század második felében az 1848–49-es események jelentik *a szabadságharcot*, amely „nemzeti és alkotmányos”.⁸⁸ 1897-ben a Pallas nagy lexikonában a kor legtekintélyesebb történésze, Marczali Henrik e szócikk alatt azt a fegyveres küzdelmet mutatta be, amely „Magyarország 1848-iki békés átalakulását követte”.⁸⁹ Korábbi eseményeket sokáig csupán elvétve neveztek így. Ugyanebben az időben hagyta el a nyomdát a magyar történész szakma első nagy közös vállalkozása, a reprezentatív millenniumi tízkötetes, amelyben elsősorban 1848–49 kapcsán olvashatunk szabadságharcról, Bocskai és Rákóczi esetén csupán kivételesen fordul elő.⁹⁰

1848–49 emlékezete kiemelt fontosságra tett szert a nemzetté válás folyamatában. Talán ez is hozzájárulhatott a fogalom kiterjesztéséhez az erdélyi fejedelmek mozgalmaira, melyek e korszak előzményei. Szabadságharcra minősítésük a közelmúlt e fényes fejezetének fontosságát növelte, miközben bővítette a nemzeti hősök sorát és dicsőséges eseményeket kínált a formálódó nemzet kollektív emlékezete számára. Az idézett lexikonban néhány sorral odább a hajdúkról például megtudjuk, hogy „a politikai és vallásszabadságért vívott 17. századi szabadságharcainkban eminens szerepet vittek.”⁹¹

A szó értelmezésében segíthet, ha röviden felvillantjuk ellenfogalmait. Ezek kezdetől fontos szerepet játszanak a kifejezés alkalmazásakor: azt „önként, cselek, árulások”,⁹² zsarnokság⁹³ vagy despotizmus⁹⁴ ellenében vívják. A lázadás⁹⁵ (vagy bellázadás⁹⁶), a polgárháború,⁹⁷ a pártütés⁹⁸ mind felbukkannak ilyen értelemben, a szabadságharc ellenében kétségtelenül negatív tartalommal, igazságtalan, törvénytelen, a legitim hatalom ellen

indított harcot jelölve, amilyenre 1848-ban a horvátok, a szerbek és a románok részéről került sor.⁹⁹ Az elterjedt felfogás szerint a magyarok szabadságharcot folytattak, a nemzetiségi pártütés vagy lázadás viszont polgárháborút eredményezett.¹⁰⁰

Mindeközben emlékezetpolitikai háború zajlik a magyar történelem nagy horderejű eseményeinek értelmezéséről, és a kiemelkedő személyiségek szerepének tisztázásáról, amiben kulcsszerepet játszanak egyes fogalmak. Katolikus részről az 1860-as években fontosnak tartják leszögezni, hogy Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Thököly küzdelmei „nem voltak nemzeti, hanem csak vallási harcok”.¹⁰¹ Velük szemben ők azokra büszkék, akik „sem titkos követeket nem küldözgettek svéd, vagy francia királyhoz, sem idegen fejedelmet, például a török szultánt, a hazába meg nem hívtak; ha katolikus őseink közül valaki tette, azt soha nem dicsértük, dicsérni sem fogjuk.” Amennyiben „a polgári törvény és a lelkiismeret között az ellentét nem bizonyos, hanem csak valószínű, nem ragadunk fegyvert, nem seregelünk Bocskay, Bethlen, Rákóczi zászlói alá, hogy a törvényes király hadainak véres betűkkel homlokára írjuk az állam és a lelkiismeret közötti békepontokat.” Ezek valójában polgárháborúk, „nem szeretjük látni, hogy miképp gyilkolja a testvér a testvért; mert nem szeretjük látni, miképp pusztul a haza; mert nem szeretjük látni a nyomort”, melyet a sokak által idealizált „nagyszerű idők előhoztak”.¹⁰²

Az elnevezés, és a mozgalom megítélésének fontosságát jól jelzik a protestáns történész Szilágyi Sándor ugyanebben az időben fogalmazott sorai: „hiú törekvés” a királyi országrészre támadó erdélyi fejedelmeket „pártvezéreké alacsonyítani”, „hiábavaló igyekezet” mozgalmaikat „lázadásokká törpíteni”, Erdélynek „a magyar nemzet és alkotmány fenntartása körül missziója volt”, ezért csatlakoztak hozzá Felső-Magyarország megyéi.¹⁰³

Nem csupán a kolozsvári születésű Szilágyi fogalmaz így, hasonló sorokat olvashatunk az ókonzervatív katolikus Szécsen Antalnál, a Magyar Történelmi Társulat későbbi elnökénél, aki lemond tudományos tisztségeiről, miután az akadémia tiszteleg Kossuth ravatalánál. Szerinte „félszeg és felületes felfogás” a Habsburgokkal való ellentéteket „egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza”, ám éppen oly „helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénység érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani.”¹⁰⁴

Zsilinszky Mihály megkülönbözteti egymástól a 17. századi magyar és európai felkeléseket: míg az utóbbiakat pusztán lázadásoknak minősíti, az előbbieket szabadságharcok 1687-ig, amíg érvényben volt az aranybulla ellenállási záradéka. Bocskai, Bethlen és a Rákócziak szabadsághősök, akik nem pusztán vallási, hanem nemzeti célokért küzdtek.¹⁰⁵ Károlyi Árpád hangoztatja, hogy „Bocskai támadásának nem a háború, nem a lázadás viszketegének kielégítése, hanem a vallásszabadságra s az ország jogainak helyreállítására alapítandó béke volt a célja.” A fejedelem harca „nem lázadás, hanem küszködés az államot szabályozó erők egyensúlyáért, tehát az államszervezet javáért végzett munka.”¹⁰⁶

A kiegyezés kétségtelenül fordulatot hozott a magyar szabadságharcok megítélésében. Jelképesnek mondhatjuk Fraknoi Vilmos álláspontját, akinek 1863–65 közt három kiadást megélt tankönyve a 17. századi mozgalmak vezetőit lázadóknak állítja be, akiket nemtelen célok, aljas pénz- és hatalomvágy vezérelt. Minderre a túlságosan nemzeti szellemű munkák ellensúlyozására, a lojális magatartás elterjesztése érdekében volt szükség.¹⁰⁷ A könyv nem örült túlzott népszerűségnek,¹⁰⁸ a későbbiekben már nem jelent meg,¹⁰⁹ szerzője pedig a kiegyezés létrejöttének éveiben alapos tanulmányt jelentetett meg a bécsi békéről, amelyben Bocskai államférfiúi érdemeit dicséri, amivel elérte a

vallási és nemzeti jogok visszaállítását, ezért a nemesség nagy része lelkesen üdvözölte a fejedelmet.¹¹⁰ 1873-ban kiadott szintézisében még részletesebben ecseteli a korábban kárhoztatott „lázdók” érdemeit: az uralkodó részéről elszenvedett sérelmek okozták „a nemzeti visszahatás fegyveres kitöréseit”, melyek megakadályozták, hogy az ország tartományi szintre süllyedjen. A felkelések eredménye „az állami önállóság, az alkotmányos szabadság biztosítása, s ezáltal a nemzet jövőjének megmentése,” a kivívott békékkel „az alkotmány és szabadság újabb vedőbástyákat nyert.”¹¹¹

A szerzőnek nem felejtették el az önkényuralom idején elkövetett botlását. Egy évtizeddel később egy más kérdéstről folyó hírlapi vitában Thaly Kálmán is ezzel próbálja hiteltelentíteni Fraknóit. Fejére olvassa téves megállapításait, „ocsmány rágalmait” a magyar szabadság 17. századi ünnepelelt hőseiről, akiket egy „nemzet kegyelele koszorúzott.” A szabadságharcokat vezető Bocskai és II. Rákóczi Ferenc „legjogosabb alkotmányos küzdelmeit” „Frankl-Fraknói” lázadásnak minősíti, később aztán ő is a nemzeti felkelés hőseiről ír a Rákóczi-szabadságharc esetében.¹¹² Fraknói tankönyvét még 1883-ban is hevesen bírálják az országgyűlésben, ahol Thaly képviselőként hozzászólvá méltatlankodik.¹¹³

Ugyanott támadják Tisza Kálmán miniszterelnököt, aki szerint a Hentzi-szobor a polgárháború káros voltára emlékeztet mindenkit. „Úgy látszik, a Bécsben megszólalt aulikus politika támadása ellen való védelmet ma már Tisza se tekinti polgárháborúnak, se a szabadságharc nagy arányaiban, se a mostani szőháború zsengebb kiadásában” – értékeli az újságíró Tisza válaszát, miközben a fogalomhasználat visszásságára mutat rá.¹¹⁴

Jókai Mór magyar történelemlről készült regényes rajzaiban az 1880-as években Bocskai felkelését tekinti az első szabadságharcnak (a következő Bethlen küzdelme). E kapcsán elmondja, hogy „máskor is volt támadás a koronás fő ellen, de az lázadás volt; anyagi sérelmek visszatorlásából, személyes nagyravágyásból eredő, nem volt célja: le kellett vetnie. – De ezen támadás zászlaja egy magas célért lett felemelve: a lelki szabadságért...”¹¹⁵

1888-ban egy felekezeti lapban azért bírálják egy friss protestáns tankönyv szerzőjét, mert szabadságharcok helyett vallásháborúknak tartja Bocskai, Bethlen és Rákóczi harcait – ezzel azt sugallja, hogy a protestánsok „vallásuk szabadságát vérrel csikarták ki.” Pedig „nincs is ma már ember, hacsak nem olyan elfogult mint szerző”, aki az említett „szabadság háborúkat” csupán vallásháborúknak minősítené.” A vádolt fél a kor két legfőbb történetírói tekintélyére, Szalay Lászlóra és Horváth Mihályra hivatkozik, akik szintén vallásháborúkként írták le az eseményeket, „habár a magyar alkotmányos szabadság visszaállítására is jótékony hatást gyakoroltak, mi a magyarországi protestáns egyház egyik főérdeme.”¹¹⁶

A leggyakrabban talán a lázadás bukkan fel a jogos szabadságharcra szemben. „A Dózsa mozgalom nem szabadságharc, de rablógyilkos lázadás volt, a vezetők tehát a halált megérdemelték” – olvashatjuk például egy történeti munkában.¹¹⁷ Egy lapból megtudjuk, hogy a „paraszt-lázadás, vallásháború, pártvillongás, birtokviszály, címért, rangért, koronáért és királyságokért folytatott vérontás”, amelyek „csupán állatok dulakodása a szabadságháborúhoz képest... Míg amott állati düh rombol emberi hiúságokért, itt emberek küzdenek isteni adományokért.” A szerző által felelevenített Rákóczi-szabadságharc során eltűntek a „nemzetbeli, vallási, polgári és hivatalbeli ellentétek.” Az egymástól sok tekintetben különböző résztvevők „összeölelkezve együttesen vívták a harcot a jogért, a földért, amelyen laknak, a föld szeretetért, melyet hazaszeretnek mondunk, s az idegektől való függetlenségért, melyet politikai szabadságnak ismerünk, s melyet 150 évvel később, 48-ban tovább fejlesztettek, társadalmi szabadsággá is, — tovább fejlesztve az említett érzelmi ölelkezésben levő egyenlőséget és testvériséget is.”¹¹⁸

(*Forradalom és szabadságharc*) Reinhart Koselleck mutat rá, hogy a „fejlődés” és a „forradalom” (evolúció-revolúció), egymás ellentéteiként, „pártfogalmakként működnek, azonos értelemben használva viszont azt az általánossá terebélyesedő társadalmi emancipációs mozgást jelzik, amelyet az iparosodás hajt előre.”¹¹⁹ Két forradalmunkhoz egy-egy szabadságharc kapcsolódik, maga a forradalom pedig összefonódik a szabadság eszméjével,¹²⁰ mégis sokak számára a szabadságharc és forradalom összeegyeztethetetlenek, egymást kizáró vagy éppen eltérő jelentésű elnevezésekké váltak!

Évszázadok óta ismerték a jogos felkelést, a fennálló hatalom elleni lázadást, a nyílt ellenszegülést, a pártütést, az engedetlenséget, ám Hannah Arendt szerint ezek „sohasem utaltak felszabadulásra... s még kevésbé egy új szabadság megteremtésére.” Ugyanis nem a hatalomnak vagy a dolgok fennálló rendjének általános kétségbevonására irányultak, mint a forradalom, legfeljebb az éppen uralkodó személy kicserélése vagy politikájának alapvető megváltoztatására való kényszerítése volt a céljuk.¹²¹

A 18. században felgyülemlett újfajta tapasztalatok és a jelentősen megváltozó elvárások nyomán született meg a forradalom kifejezés modern értelme, amely nyugaton képes volt magába egyesíteni az új benyomásokat és igényeket.

Olyan politikai jelszóvá vált, amely a korábbi időszak küzdelmeit jelölő polgárháborúval szemben képes leírni a társadalmi és politikai változásokat, ugyanis „a béke felvilágosult barátai a polgárháborúkban a fanatikus vallási pártok örökségét látták, melyet a civilizációban tett előrehaladásunkkal mindinkább magunk mögött hagyunk.”¹²² Ezért „a *reform* és a *revolúció* fogalma időről időre *konvergálnak*.”¹²³

Magyarországon a fogalom elterjedésekor erre nem kerülhetett sor, a rosszemlékű francia események és a szomorú véget ért jakobinus összeesküvés után sokak számára úgy tűnt, hogy az erőszakos forradalom megakadályozhatja a békés reform kifejlődését. Ekkoriban a *revolutio*, majd a helyét elfoglaló forradalom megelőzendő, hirtelen és gyökeres fordulatnak, kaotikus eseménysornak tűnt, amely vérontást eredményezhet. Csupán később terjedt el az elhúzódozó változások jelölésére.¹²⁴ Ebben az időszakban Magyarországon sokkal inkább a polgárháború és a forradalom fogalma közelít egymáshoz, a „boldogtalan *revolutiot*” az erőszaktelekkel, Istentagadással,¹²⁵ azonosították, magyar fordításként 1808-ban az „erőszakos felzavarodást”,¹²⁶ 1817-ben a „nagy zenebonát”,¹²⁷ a következő években a „nagy felfordulást”,¹²⁸ majd a „felforgatást”¹²⁹ javasolták. Egy körülményesebb meghatározás szerint nem más, mint „minden indulatoknak, a dolgok régi menetele ellen intézett zabolátlan dühössége”,¹³⁰ később egyszerűen lázadásnak,¹³¹ vagy újulásnak¹³², esetleg anarchiának¹³³ fordítják. Ezekben az években olvashatunk a *revolutio* „zürzavarjáról”, „gonoszágáról és dühösségéről”,¹³⁴ az általa okozott „nyomorúságokról”,¹³⁵ „ragadó nyavalyájáról”,¹³⁶ amely „rendetlenséget” szül.¹³⁷

A forradalommal szemben a fokozatosan és törvényesen, széles társadalmi támogatottsággal megvalósuló reformokat tartották kívánatosnak, így honosodott meg a reformkor kifejezés arra az időszakra, amit másutt a forradalom koraként írnak le.¹³⁸ 1845-ben például „a békés reform korának nevezett de könnyen forradalmivá fajulhatott időszak”-ról olvashatunk.¹³⁹ Széchenyi több ízben övötte a „forradalmi iszonyatoktól”, a „zsarnoki vagy forradalmi méregtől”. Magát az „engesztelésnek, capacitacionak, kölcsönös érdekkimutatásnak és kibékítésnek, szóval: a polgári csendes reformnak” híveként jellemzi, míg vele szemben Kossuth a „meg nem szűnő izgatásnak, fenyegetéseknek, minden alku-kirekesztésnek, a kormánynyali legmerészebb ujj-húzásnak, szóval a már csak hajszálon függő *revolúciónak*” a hőse.¹⁴⁰ Pedig Kossuth sem vállalja a forradalmár szerepét: „megtanultam a históriából, hogy a forradalmak

napjára gyakran a szolgaság hosszú éjjele következik. E fegyverhez csak a kétségbeesés folyamodhatik. Kétségbeesni pedig csak annak szabad, kinek már nincsen mit vesznie. Nekünk Istennek hála még van.²¹⁴¹

Horváth Mihály idézett munkája segít a kifejezések egykori használatának jobb megértésében. Az áprilisi törvények gyors elfogadása annak köszönhető, hogy a javaslatcsomag már készen állt, azt korábban „bőségesen” megvitatták, jogalapja a régi törvényekben, a dinasztiaival kötött szerződésekből adott volt. Ezért „e változást a nemzet maga nem is nevezte forradalomnak, minek fogalmához nálunk a történelmi jog rögtönzött s erőszakos átalakításának eszméje köttetett; hanem nevezte reformnak, békés, törvényes átalakulásnak, mely számos évek óta tervezetett, nyilvánosan megvitattatott s törvényhozásilag követeltetett.” A változás törvényes, az uralkodói szentesítés „a kényszerítésnek, erőszakolásnak még gyanúját is elhárítja, a végrehajtott reform érvényességét pedig a jövőre nézve, ha lehet még erősíti: a királyon kívül, szokatlanul, még a trónörökös és annak elsőszülötte s jövendőbeli utóda is önként megjelentek a szentesítés ünnepélyére.”²¹⁴²

A forradalom drasztikus átalakulást jelent, amikor kitörnek a pesti munkások mozgalmái, „félni lehetett, nehogy a békés polgári átalakulás erőszakos társadalmi forradalomra fajuljon el.” 1848 augusztusában Kossuth sem kívánta előidézni a forradalmat, „amíg az a nemzet független kormányzatának épsége mellett elkerülhető.” Batthyány Lajos ekkori tevékenységének egyik fő célja a hazát „a forradalom és háború örvényétől visszatartóztatni”, ezért ragaszkodott a törvényes formákhoz. A történetíró szerint a magyar országgyűlés 1848. szeptember 27-i határozata által került nyílt ellentétbe a királysággal, amivel „a forradalom ösvényére lépett.” A következő év márciusában az oktrojált alkotmánnyal a dinasztia „minden történelmi jogot s hagyományt, minden ősi örökséget önhatalmilag megsemmisített”, amivel az uralkodóház is „a forradalom terére lépett.” Szemere Bertalan miniszterelnök országgyűlési beszédében „forradalmi”-nak mondja kormányát, amely „nem irtózik semmi eszköztől, mi a haza megmentésére megkívántatik.”²¹⁴³

Horváth annak idején maga is részt vett a Függetlenségi Nyilatkozat szövegezésében. Itt rámutatnak, hogy őket nem „forradalmi viszketeg”, hanem türelmük kimerülte és önfenntartási kényszerűk vezették a példátlan lépéshez. Annak ellenére, hogy a birodalom „csaknem minden tartománya forradalomban s a dinasztia egészen gyámolatlan volt”, a hű magyar nemzet nem igyekezett ezt kihasználni, megelégedett a felelős magyar kormány megalakításával, ami biztosította a nemzet „szabadságát, önállását és függetlenségét.” Ez pedig nem „új szerzemény, hanem régi, törvény s királyi eskük által folytonosan fenntartott jog.”²¹⁴⁴ Nagy műve összegzéseként ugyanezeket a gondolatokat ismétli: az Európán végigsópró forradalmi hullám ellenére „a magyar nemzet józanabb s nagyobb része nem kívánt forradalmat. Csak azon reformokat akarta végrehajtani politikai s polgári életében, melyeket... már 1790-ben s újra 1825 után tűzött ki maga elébe.” 1848 tavaszán végre lehetőség nyílt „a régóta óhajtott, megvitattott és sürgetett reformok” gyors megvalósítására.¹⁴⁵ Hasonló értelemben mutatja be az eseményeket néhány évvel később Bocsor István.¹⁴⁶ Egy másik szerző azért dicséri az 1848-as magyar kormányt, mert megelőzte a forradalom kitörését, Pest utcái nem váltak csataterékké, nem állítottak barikádokat, nem buktak politikuskok, és nem változott az államforma.¹⁴⁷

Czetz János szerint az országot az „Udvari Kamarilla intrikái kergették” forradalomba,¹⁴⁸ Mészáros Lázár az „udvari ármányt” okolja azért, hogy „a törvényes térről a forradalmira” kényszerültek.¹⁴⁹ Andrassy Gyula 1861-es országgyűlési felszólalásában leszögezi, hogy „a magyar nem forradalmi nép és a végső ellenállásra csak úgy határozza el magát, ha lépésről lépésre reá kényszerítetik,” a forradalom kitörésének oka nem az 1848-as törvények elfogadása, hanem azok be nem tartása.¹⁵⁰ Szeremlei Samu

megismétli, hogy Batthyány „nem akart forradalmi térre lépni”, ami csak 48 őszén következett be. Munkája előszavában meghatározást ad: a forradalom a lázadás ellentéte, „a nagy tömeg erőteljes óvása a kisebb rész s a hatalom túlkapásai ellen, a jog, igazság és haladás véres küzdelme a jogtörlés és maradás ellenében.”⁷¹⁵¹

A 48-as kormány egyik nyári irata szerint törvényes úton, „forradalmi veszélyek nélkül érhetünk célt... a forradalomból az alkotmányos életre azon elvek megtagadtatása nélkül mentünk át, melyek mellett életünk zsengejétől fogva küzdöttünk; a szabadságba rendet hoztunk, de e rendért nem áldoztuk fel elveinket”.¹⁵² Ugyanebben az időben Kossuth tévesnek mondja azt a beállítást, mintha „Magyarország valamely pártütés vagy revolúció útján csikarta volna ki a fejedelemtől jogait és szabadságait.”⁷¹⁵³ A forradalom tehát számára pártütéshez hasonló, törvénytelen lázadás. Később is leszögezi, hogy „az 1848-ki törvények nem revolucionális törvények, s a nemzetnek semmi új jogot nem adtak, hanem csak a közigazgatás formáit változtatták meg.”⁷¹⁵⁴ Kossuth a trónfosztást kezdeményező 1849. április 14-i beszédében szintén hangsúlyozta, hogy az egy évvel korábbi törvények „nem revolúció szüleménye”, azokkal „a magyar nemzet nem tett revolúciót...”⁷¹⁵⁵

A bécsi udvar őszi fellépését tartja forradalomnak: „a király és a kamarilla konspirált a királyi eskü, a törvény s alkotmány ellen, – nem mi revoltálunk, hanem az udvar revoltált” –írja egy levelében 1848. október közepén.¹⁵⁶ A következő év tavaszán már úgy fogalmaz, hogy „forradalmi idöket élünk”,¹⁵⁷ a kormánnyal együtt fogalmazott Európa népeihez intézett kiáltványában „az erény, ez a hazafiúi hűség, ez a szabadságszeretet forradalma”-nak nevezi küzdelmüket. A szöveg alkotói tisztában vannak a kifejezés elutasítottágával, ezért hangoztatják, hogy „a magyar nemzet forradalma ment a terrorizmus minden szörnyeitől, s hadviseletünk hódol a műveltség s humanitás isteni elveinek.”⁷¹⁵⁸ Szemere Bertalan miniszterelnök hasonlóan fogalmaz egy nyári beszédében: forradalmuk „egy más, egy magasabb és belsőbb jogszerűséggel is bír”. Míg az eddigi forradalmak „mindig vagy a terrorizmussal, vagy a nagyravágyással voltak rokonok”, a magyar küzdelem „tisztán a szabadságnak, tisztán a humanitásnak, és a hazaszeretnek forradalma... csak az országnak függetlenségét akarja biztosítani. Nem mutat elő a történet forradalmat ily magasztos jellemmel; nem mutat elő a történet harcöt, mely annyira ment volna minden kegyetlenségöt, nem értem a románok, és rácök lázadását, hanem a harcöt, melyet mi a szabadsáért vívünk.”⁷¹⁵⁹ A forradalom itt már jogos függetlenségi- és szabadságharc.

Kossuth óvatosabb, a későbbiekben is fontosnak tartja a különbségtételt, tovább foglalkoztatja öt az elnevezés kérdése: „A világ megszokta az utöbbi magyar szabadságharcöt forradalomnak nevezni,” szerinte „köztudomású,” hogy „1848-ban volt ugyan forradalom Magyarországon, de azt nem mi magyarok, hanem a bécsi udvar csinálta. Az uralkodó-ház volt az, mely a királyi szentesítés mellett alkotmányos úton létesített törvényes állapotot fegyveres erőszakkal megtámadta; mi védelmi állást foglaltunk el a törvény mellett e támadás ellenében.” Nem zavarja öt a „forradalmi cím”, ám a forradalmat „végeszköznek” tartja, amelyhez a népeknek csak akkor „szabad nyúluiok, midön vagy nemzeti létüknek, vagy jogaiknak s szabadságuknak akár visszaszerzésére, akár megvédésére más módjuk nincs, vagy midön boldogságuk szabad fejlődésének valamely fennálló rendszer annyira útjában áll, hogy minden áron való eltávolítását a nemzet szent érdekei követelik.” A kiegyezést követően öhajítja azt: „minden lehető el fogok követni, hogy nemzetem kezében a jogöt és szabadságöt visszakövetelő forradalom zászlaja fennen loboghasson,” mert a nemzet csak így szerezheti vissza szabadságát és függetlenségét, melytől isten és ember igazsága s jog, törvény és szerzödések ellenére megfosztatott.” 1848 tavaszán azonban „nekünk forradalmat csinálni eszünk ágában sem volt; akkor mi csak reformokat akartunk s azokat a király szentesítése mellett alkotmányos úton keresztül is vittük.”⁷¹⁶⁰

Somssich Pál Horváth Mihályhoz hasonlóan megerősíti mindezt: Kossuthnak célja nem a forradalom, nem „elvből” forradalmi, nem volt forradalmár minden áron, „a bekövetkezett események folytán” lett azzá. Eredetileg az alkotmányos átalakulást „békés úton, rázkódás nélkül” szerette volna megvalósítani, amit „értekezéseink közben több kérdésben tanúsított mérséklete” bizonyít.¹⁶¹

Kemény Zsigmond nevezetes röpirataiban nem bánik kesztyűs kézzel Kossuthtal, viszont elismeri, hogy annak 1848 előtti terveiből „elég destrukció folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szocialista irányban, akár szabadsági háború alakjában.”¹⁶² A forradalom számára is a társadalom alapjai ellen irányul, figyelemreméltó a szocialista iránynak és a szabadságharcnak, mint a forradalom változatainak megkülönböztetése. Az előbbi a proletáriátus, a munkásság, a birtoktalanok által a gazdagok, a földdel rendelkezők ellen vívott harc, amely Nyugat-Európában már megjelent, ám Magyarországon semmilyen komoly jelét nem látja sem a reformkorban sem 48–49-ben.¹⁶³ Hasonló az ifjú Jókai Mór észrevétele, aki az események sodrában, a kormányt Debrecenbe követve figyelmeztet 1849-ben a társadalmi forradalom veszélyére, amikor felteszi a kérdést: „meglehet: hogy egész Európában a politikai forradalmak socialisticus forradalomná változnak: gondolkozzatok róla, mi leend akkor Magyarországból?”¹⁶⁴

Nyugaton ugyanis a forradalom egyre inkább társadalmi jelleget öltött, az elégedetlen munkások megjelenése a barikádokon új kihívást jelentett, Magyarországon erről szó sem lehetett ekkoriban, ezért panaszkodik Horváth a 48–49-es magyar események európai visszhangja miatt, hiszen ellenségeik „önvédelmünk lázadásnak, szent szabadságharcunk egy proletarius tömeg socialistikus vagy éppen communistikus fölkelésének tartatott”. A szabadságharc több valamely részérdekéért folyó felkelésnél. A helytelen kifejezések használata a küzdelem félreértését, kellő nem ismeretét, rossz beállítást jelenti. Ez „fosztott meg bennünket a pártolástól.”¹⁶⁵

Klapka György úgy emlékszik, hogy az ország önállóságának megvalósulásához „szerencsére” nem volt szükség forradalomra, törvényes úton jött létre a megegyezés a koronával.¹⁶⁶ Pulszky Ferenc 1848 októberére teszi a forradalom kitörését, előtte „sem Bécs, sem Magyarországon nem tudták még mi a forradalom s jobban szerettek volna bármi silány, de alakjában tisztességes kiegyezést, mint a háború esélyeit.”¹⁶⁷ Márki Sándor a millenniumi tiszteletben szintén megállapítja, hogy az áprilisi törvények mentesek maradtak „a forradalom minden szenvedélyétől. A jogait jól ismerő nemzet önértetes nyilatkozata volt az egész.” (Egyenesen úgy véli, hogy a nemzet nem is új jogokat szerzett, „csak a kormányzatra nézve állította össze tisztábban és korszerűbben azokat, amik régtől fogva megillették.”) Batthyány nála is „a forradalom gátlója,” aki „vissza akarta tartani nemzetét a forradalomtól s nem akart lelépni a törvényesség teréről.” Szeptember 11-e után már „csak forradalmi lehetett a hangulat, az OHB „teljesen forradalmi alkotás,” az ezt követő eseményeket *A forradalom s a reakció* című fejezetben tárgyalja, ott az október 3-i nevezetes leiratot a „felülről kiinduló forradalom” művének tartja.¹⁶⁸

Ekkor tört ki „teljes erővel a 19. századnak és hazánkknak legnagyobb szabadságharca”, október 8-áig „a szó szoros értelmében nem lehetett forradalomról beszélni, csak átalakulásról; még pedig politikai és nem — mint a franciáknál — társadalmi átalakulásról. Ami idáig történt, azt nem a nép tette, hanem az értelmiség: az ország gyűlése és kormánya.” Másutt arról ír, hogy az 1849. január 5-i váci kiáltvánnyal „kezdődött a nemzet igazi szabadságharca”.¹⁶⁹ A „pártütő” nemzetiségekkel szemben a kormány polgárháborúra kényszerült, miközben a perszonálunió „alkalmas volt a lázadás (ez a nemzetiségek számlájára írható) és a forradalom fogalmának összezavarására, aszerint, amint a Lajtán innen vagy túl szóltak a dologról.”¹⁷⁰

A kiegyezés előtt megjelent Czuczor–Fogarasi-féle szótárban a forradalom szélesebb értelemben a fennálló társadalmi viszonyok felbontására indított népmozgalmat jelenti, míg szorosabb értelemben egy „egész nemzetnek vagy a nemzet nagy sokaságának fölkelése akár az igazságos, akár zsarnok fejedelem vagy felsőség ellen azon szándékkal, hogy új kormányrendszert és álladalmi szerkezetet hozzon be.”¹⁷¹ A forradalom a fennálló rend elleni erőszakos fellépés, gyökeres átalakulást tűz ki célul,¹⁷² ettől pedig sokan igyekeztek magukat elhatárolni, Deák 1863-ban egyenesen arról beszél a feloszlott 1861-es országgyűlés számos képviselője előtt, hogy ők akkor a törvényességhez ragaszkodtak, ami „egyes ellentéte a forradalomnak.”¹⁷³

Éppen ezért vált sokak számára lényegessé a forradalom és a szabadságharc fogalmának megkülönböztetése. A kiegyezés után Somssich Pál az országgyűlésben azt állítja, 1848–49-ben nem forradalom, hanem szabadságharc zajlott.¹⁷⁴ Ugyanott Jókai tagadja, hogy 1848-ban forradalmár lett volna, nagy helyeslés közepette szögezi le ő is, hogy „a 48-iki küzdelem szabadságharc volt és nem forradalom. És akik abban részt vettünk, mindnyájan visszautasítottuk azon meggúnnyoló elnevezést, hogy az forradalom.”¹⁷⁵ Ezek után nem csodálkozhatunk rajta, hogy egy képviselő saját magát javítja ki: „a magyar forradalom, vagy jobban mondva a magyar szabadságharc”,¹⁷⁶ a népszerű Thaly Kálmán számára Rákóczi mozgalma nem forradalom, hanem szabadságharc.¹⁷⁷

Az egykori kormányzó fia, a magyar politikában vezérszerepre törő Kossuth Ferenc hasonlóképpen megkülönbözteti a fogalmakat, tagadja, hogy forradalmi szándékai lennének, pártjával „a hagyományos magyar szellemet és jogokat” képviselik, a történelem pedig „azt bizonyítja, hogy Magyarország forradalmat soha nem csinált.” 1848–49-ben Bécsben zajlott palotaforradalom, amiben a magyarok nem vettek részt, „hanem a szabadságharc első hónapjaiban a király nevében küzdöttek azok ellen, kiket a magyar király lázadóknak nevezett.”¹⁷⁸

Tisza Kálmán egykori miniszterelnök 1896-os nagyváradi beszédében kijelenti, hogy „a magyar nemzet a szó igazi értelmében forradalmat sohasem ismert”. A kifejezés jelentése: „Vágy és törekvés erőszakkal megváltoztatni azt, ami törvényesen fennáll. Pedig a magyar nemzetnek összes harcai nem azért, hanem éppen a fennálló törvények és a létező alkotmány védelméért folytak.” Ebbe a sorba illeszkedik az 1848-as küzdelem is.¹⁷⁹ Egy korabeli regényben arról biztosítják I. Ferenc magyar királyt, hogy Magyarországon sohasem zajlott forradalom, a 17. században fölkelésekre került sor, hiszen „a fegyveres ellenállás joga benne volt a magyar törvénykönyvben.” Ezek egyike sem irányult a Habsburgok ellen, mivel „a magyarnál nincs dinasztikusabb nép Európában.”¹⁸⁰

A forradalom „jogosultsága csak az előrehaladásban rejlik” – olvassuk egy napilapban –, ezért ott tör ki, ahol „a modern eszmék sápadt ellenségei bilincsbe verték a kor alkotó kezeit, ráültek a teremtő szellemre, s a hagyományok penészét ápolják a népek testén.” Ekkor ugyanis erőszakosan fog „kitörni az eszme... s lerázza a természetellenes nyűgöket”, vagyis a forradalom nem más, mint „a jogosult eszmék erőszakos érvényesülése erőszakos elnyomás ellenében.”¹⁸¹ Egy másik lap szerint a forradalom és a szabadságharc kizárja egymást, köztük „nagy és lényeges a különbség”: az előbbi törvénytelen, az utóbbit az ország „törvényes jogai védelmében” vívták.¹⁸²

Egy „érdeklődő szülő” panasza szerint az iskolákban olyan irányzat terjed el, „amely a forradalmak s fölkelések elnevezését veszi fel a szabadságharc helyett.” Felvetését egy protestáns tankönyvből vett idézetekkel támasztja alá, amelyben Bocskai kapcsán a felkelés és a forradalom kifejezés szerepel (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc mozgalmi felkelések), a szabadságharc csupán 19. századi eseményeknél fordul elő (például görög és lengyel szabadságharc), 1848–49-nél ugyan

alkalmazzák a függetlenségi és szabadságharc kifejezést, de forradalomnak nevezik. A szerző szerint a fölkelés és a forradalom nem alkalmasak annak „a számtalan önvédelmi harc”-nak a jelölésére, „amelyet a magyar nemzet s a magyar protestáns egyház folytatott s dicsőséggel végig küzdött”, hiszen arra utalhatnak, hogy „a mi szabadsághőseink ama lázadók vagy felkelők közé tartoztak volna, akiket a jó rend s törvény értelmében el kellett tenni láb alól.”¹⁸³

Az országgyűlésben több ízben félbeszakítják a 48 kapcsán forradalomról beszélőket, mert a helyes terminus a szabadságharc. „Nem forradalom volt, hanem szabadságharc. Nagy különbség!” – figyelmeztetnek egy román nemzetiségű képviselőt.¹⁸⁴ Hasonlóan jár a szociáldemokrata honatya, akinek válasza jól jelzi a fogalmak használata körüli bizonytalanságot: „Legyen szabadságharc, bár nem tudom, hogy miért perhorreskáljuk mi a forradalmat. Ha a forradalommal jogokat, igazságokat, szabadságokat tudunk kivívni, én a forradalmat is üdvözlöm.”¹⁸⁵ Még a történész Ballagi Aladárt is megszólják e miatt, aki elfogadja a kiigazítást, majd hozzáteszi, hogy „tartalmára nézve forradalmi állapot” uralkodott 48–49-ben, amit többen ellenkezve fogadnak.¹⁸⁶ Az is előfordul, hogy egy képviselő szembeállítja a magyarok szabadságharcát a nemzetiségek „idegen bujtogatók, idegen hatalom, lázadás, forradalom hatása” alatt ellenük vívott fegyveres harcával.¹⁸⁷

Szintén egymással ellentétes jelentéssel bukkannak fel a kifejezések az egyik vezető napilapban, ahol az újságíró azokat kiterjesztett értelemben, saját korára alkalmazza: „Nem lázadásról, vagy forradalomról beszélek, hisz nem akarok a törvénnyel ellentétbe jönni... hanem törvényes és jogos szabadságharcról.”¹⁸⁸

Horváth, aki nagy munkájában oly nyomatékosan állította, hogy 1848 tavaszán nem került sor forradalomra, a sajtóban megjelenő egyik levelében „vértelenül végrehajtott forradalom”-ról ír, amelyben „alkotmányunk, állami függetlenségünk biztosítására felelős, parlamenti kormányt alkottunk.” Az „abszolút függetlenség” kikiáltása meg gondolatlanság, az elbizakodottság eredménye, hiszen arra az akkori európai viszonyok nem nyújtottak lehetőséget.¹⁸⁹ A szabadságharc és a forradalom gyakran azonos vagy hasonló értelemben bukkannak fel: az országgyűlésben előfordul ez Tisza Kálmán miniszterelnöknél,¹⁹⁰ egy ellenzéki képviselőnél,¹⁹¹ és Thalyánál is.¹⁹² Sorolhatjuk a példákat 1848–49-ből,¹⁹³ az 1860–61-es időszakból,¹⁹⁴ bőségesen a kiegyezés utánról,¹⁹⁵ és a két világháború közötti korszakból.¹⁹⁶

Jókai is természetesen rosszul emlékezik, utólag másként látja a dolgokat, amikor tagadja, hogy forradalmár lett volna: annak idején ő maga írt *Forradalom vér nélkül* címmel lelkes beszámolót a március 15-i eseményekről, Petőfit a forradalom költőjének hívja, a korszakról készült novelláit *Forradalmi és csataképek* címmel jelenteti meg 1850-ben.¹⁹⁷ Egykori barátja szintén forradalomról beszél, lelkesen fejtegeti Aranynak: „Forradalom van, barátom, s így képzelheted, mennyire vagyok elememben. Sokan el akarják mozgalmainktól e nevet disputálni, és miért, mert vér nem folyt. Ez csak dicsősége a dolognak, de a dolog nevét nem változtatja meg. Én forradalomnak tartok minden erőszakos átalakulást, márpedig mi erőszakkal vívtuk ki a sajtószabadságot és Tánicsics kibocsátását.”¹⁹⁸ Vasvári Pál ugyancsak többször méltatja a márciusi forradalmat.¹⁹⁹

Se szeri se száma a korabeli beszámolóknak, melyek forradalomként írják le az eseményeket,²⁰⁰ a Közcseudi Bizottmányt a pestiek forradalmi bizottságnak nevezték.²⁰¹ Maga Kossuth is több alkalommal beszélt forradalomról 1848 tavaszán,²⁰² egyenesen kijelenti, hogy az ország forradalmi állapotban van,²⁰³ amit az őt idéző Zichy Antal meglepő kijelentésként (!)-lel nyugtáz.²⁰⁴ Két héttel később Széchenyi ugyanott kimondja: „Ne misztifikáljuk magunkat, forradalmi állapotban vagyunk”,²⁰⁵ egy ekkori levelében hasonlóan ír.²⁰⁶

A friss élmények, a várva várt átalakulások hatása alatt a temperamentumos költő vagy a fiatal író büszkén vállalja a forradalmár szerepét, aki képes hozzájárulni az erőszak nélkül megvalósuló radikális változásokhoz. A higgadtabb politikusok ugyancsak forradalminak érzik a hangulatot, szinte egy csapásra megvalósíthaták hosszú ideje érlelődő programjukat. Jókai egyenesen felhívja olvasóit, hogy ne ijedjenek meg a szótól, amelyben benne van „minden mi szép, minden mi fönséges.” Valóságos ódát zeng 1848 májusában, amikor a forradalmat a napsütés ragyogásához, az éjt követő hajnal pacsirtaszavához hasonlítja – soraiból a megvalósult célkitűzések, a kivívott szabadság mámore érződik. A kereszténység elterjedése csakúgy forradalom számára, mint korának eseményei, melyeknek köszönhetően „világ és szabadság terjed szét mindenütt.”²⁰⁷

Visszatekintve arra az időszakra, később bevallja: „Soha úgy írni, miként akkor, nem tudnék többé... Vannak hangok, amiknek kísérteties skáláját ha a rendkívüli napok szennvedélye érthetővé teszi is; ha a történelem azokat a rémkorszak vészkiáltásai visszhangjainak vallja is; de a költészet, a szépműtan, a jó ízlés nem igazolja soha.” Azok az idők elmúltak, „a jelen kor a nyugodt alkotás, a békés kifejlődés aerája. A jelen nemzedék feladata csendes munkával építeni a múltak romjai helyébe; se társadalmi, se politikai forradalom nem létezik ránk nézve.” Az egykori márciusi ifjú kormánypárti képviselőként már sokkal inkább a törvényes, lojális lépésekre emlékszik, mellyel sikerre vitték a reformokat, később pedig ezek védelmében kényszerültek szabadságharcot folytatni: „Ma az ország és a trón érdekei egygyé vannak forrva s egymástól se külön nem választathatók, se szembe nem állíthatók.”²⁰⁸ Az emigrációba kényszerült Kossuthnak szintén fontos egykori küzdelmeik jogosultságának hangoztatása. 1848 vagy akár 1867 önfelédlt pillanataiban sokan vállalják a forradalmár szerepet, később már inkább más nézőpont érvényesül, és kerülik a kifejezést.

Amikor az egészen különböző helyzetben levő emlékezők vitatják a forradalom kifejezést, és a szabadságharc mellett teszik le a garast, elsősorban a békés átmenetre, az áprilisi törvények elfogadására, az első felelős kormány megalakulásának körülményeire utalnak. Ezek mind a hatalmon levő dinasztia áldásával valósultak meg, nem minősíthetők forradalmi tetteknek, a „reánk kényszerített szabadságharc”,²⁰⁹ csupán önvédelmi reakció, visszahatás. E különbségtételről szólnak egy emlékbeszédben: sokan a forradalmat „a különben szintén megfelelő, de nem mindig azonos tartalmú szabadságharc kifejezéssel szeretik helyettesíteni. Pedig a forradalmi jellegű szabadságharcok is egészen jogosult eszközei az elnyomott népnek, akinek jogában áll felkelni a „gonosz” uralkodó ellen.”²¹⁰

Ugyanerre a jelenségre mutat rá Jókai, amikor élete alkonyán a millennium alkalmával újra kiadott „regényes rajzokban” tekinti át a magyar történelmet: „akik politikával foglalkoznak, szeretik e szót: »forradalom« elkerülni, s helyette az 1848/49-iki évek korszakát a „magyar szabadságharc” címevel jelölik.” (Talán saját korábbi parlamenti felszólalására is utal.) A március 15-i eseményeket „a legtisztább értelemben vett forradalomnak tartja”, amely nem a trón, hanem „az összes fennálló intézmények ellen” irányult, a kiváltságok eltörlésével, a jobbágyok felszabadításával létrehozta a „teljes egy magyar nemzetet”. A későbbiekben az ellenforradalom támasztott szabadságharcot.²¹¹

(A szabadságharc jelentésének kiterjesztése a 19. század végén) A századforduló táján a szabadságharc jelentésének többszörös kiterjesztését tapasztaljuk, egyre gyakrabban alkalmazzák a magyar történelem 1848 előtti eseményeire, és a jelenkori küzdelmek leírására. Történetileg a 17. század mozgalmait nevezik így: egy szegedi plébános, országgyűlési képviselő „száz éves függetlenségi szabadságharc”-ról szónokol az

országgyűlésben.²¹² E téren kétségtelenül fordulatot hozott Ferenc József kezdeményezése, aki 1897 őszén tíz magyar történelmi személyiség szobrának felállítására tett javaslatot. Köztük található Bocskai és Bethlen Gábor, akik így hivatalosan is a nemzet nagyjai közé kerültek.²¹³ Napokon belül Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletben írja elő, hogy az iskolák ünnepélyen emlékezzenek az uralkodó kezdeményezéséről.²¹⁴ Egy vidéki lap kárörvendő sorai jól jelzik, mekkora jelentőséggel bírt a lépés a magyar emlékezetpolitikában: „Vajon azok a miniszterek, akik a budai honvédszobor leleplezésére, az aradi vértanúk emlékünnepeire nem mertek elmenni, akik Kossuth Lajos temetése előtt az ország legtávolabbi vidékeire szökdöstek, mit szólnak a szeptember 25-iki királyi elhatározáshoz, amelyben ő felsége szobrokat rendel emelni Bocskai István és Bethlen Gábor »lázadó« erdélyi fejedelmeknek?»²¹⁵

Azon „szabadsághősök” hivatalos „rehabilitálása” történt meg, akiknek küzdelme a közvélemény számára az 1848–49-i előzménye. Bár ez utóbbi kultusza kulcsszerepet játszott a korszakban kialakuló polgári nemzettudat kialakulásában, a hatalom, és személyesen Ferenc József számára sokáig kellemetlen emlékeket ébresztett fel. Mindez jól illeszkedett 1848 ötvenéves évfordulójának előkészítéséhez: 1897 februárjától elkezdődött egy ahhoz kapcsolódó nemzeti ünnep törvénybe emelése. Ennél kínosan ügyeltek arra, hogy hivatalosan a 48-as alkotmány, vagyis az uralkodó által szentesített törvények ünneplésére kerüljön sor, és ezt határozottan különítsék el a szabadságharctól – erre a király is nyomatékosan figyelmeztetett.²¹⁶

A szoborállítási kezdeményezéssel és az 1848-ra nemzeti ünnep formájában való emlékezéssel a legfelsőbb szintről nyertek megerősítést a szabadságharcos hagyományok. Nyilvánvalóvá vált, hogy szükség van a tömegek számára azonosulásra alkalmas fényes múlt felmutatása, egy széles körben elfogadott nemzeti panteon megalkotására. Ezt követően már a katolikus szerzők, intézmények szóhasználatában is érezhető változás állt be a „szabadsághősök” megítélésében, Csíksomlyón csakúgy, mint Esztergomban, „a szabadságharcok szinte végnélküli soráról” beszélnek.²¹⁷ A különféle ünnepi megemlékezéseken tiltakoztak a korábbi lázadó megnevezés ellen: a székesfehérvári gimnázium 1899. április 11-i ünnepségének szómonórája szomorúan állapítja meg, hogy korábban „történelmünk nagy alakjai Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi veszedelmes lázadóknak tekintettek.”²¹⁸ Két évre rá Nagybányán március 15-én azt fejtegetik, hogy az „igazi szabadságharcok” azok, „melyeket igaz ügyért vívtak, ellentétben a törvényes jog, az igazság ellen támasztott lázadásokkal.” A példát azok a 17. századi küzdelmek szolgáltatják, melyeket a közelmúltban még „törvénytelen lázadásokként” tüntettek fel „a nagyvilág előtt.”²¹⁹ A viharos 1906-os év elején a Budapesti Hírlap felháborodva utasítja el az osztrák klerikális újságok összehangolt támadását, midőn a „magyar forradalmak”-ról írnak; ezek során a törvényes uralkodó ellen „lázadó” magyar áruelők megszegték a Habsburg-háznak tartozó hűséget csakúgy, ahogyan a jelenben is a függetlenségi ellenzék merészen támadja a kiegyezési rendszert.²²⁰

A korszak egyik jelentős történetírója, amikor Kolozsváron hosszú emlékbeszédet tart a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 200. évfordulóján, feljegyzi, hogy különösen az 1703 és az 1848 közt vont párhuzamát fogadták hosszas éljenzéssel. Ezt a helyi lap is megerősíti: „Az a párhuzam, melybe a kuruc kort az 1848-iki szabadságharcral s Rákóczit Kossuthal állítottam, oly remeke a történelmi esszének, amiről el lehet mondani, hogy »nem írva, hanem vésvé van.«” Beszámol a zúgó éljenzésről, a percekig tartó ovációkról.²²¹ Továbbra is nagyon fontos a 48-as események előzményeinek, a szabadságharcok sorozatának felmutatása. Marczali Henrik, aki 1897-ben még csupán a 48–49-es eseményeknek tartotta fenn a szabadságharc fogalmát, 1911-es *Magyarország történetében* már Bocskai felkelését mutatja be *A szabadságharcok kora* című fejezetben.²²²

Mindeközben zajlik a kifejezés egy más irányú kiterjesztése: a napi ellentétek, viták leírására is alkalmassá válik. Már a kezdetekkor felbukkant ez az értelme: egy reformkori angliai parlamenti tudósítás szerint egyes személyiségek, pártok saját küzdelmeiket minősítik a „szabadság harcának.”²²³ Magyarországon is a politikusok hivatkoznak előszeretettel így saját szerepükre. Különösen a hírhedt obstrukciót hasonlítják szabadságharcához az ellenzékiek: „mi érezzük, hogy egy újabb magyar szabadságharc szele verdesi homlokunkat” – mondja egyikük.²²⁴ Az első világháborút szintén nevezhetik így.²²⁵

Ady Endre a régi és az új Magyarország szembenállásának érzékeltetésére használja a szót. 1906-ban lelkesen szögezi le: „Egy dolog bizonyos: szabadságharc folyik ma Magyarországon. Belső harc ez a harc: titkos és vulkanikus... e harcnak hőszjai... akinek álma és akarata: az új Magyarország. Ez a nagy álom és ez a nagy akarat vívja ma Magyarország szabadságharcát... ujjongva észleljük, hogy folyik a szabadságharc. Sorakoznak a seregek. Lesz itt, még lesz új Magyarország.”²²⁶

Máskor csúfolódva idézi fel saját kora hangzatos „szabadságharcai”, melyek a zsíros állásokért folynak: „Állítólag Magyarország is szabadság szent harcát vívja. Itt is sok mindent ígérgetnek nekünk a dacos harcolók, ha majd – győznek... A mi szabadságharcosaink mindenre gondolnak... államtitkárságokra s hasonlókra.” A haszonleső demagóg politikusokkal szembeállítva „mi csináljuk a magunk szabadságharcát. Magyarabb ez, mint az önöké. Mi talán győzünk. Önök semmi esetre sem.”²²⁷

Miután a nagyhangú, „függetlenségi” ellenzék hatalomra jutott, Ady maró gúnnyal ír a „híres koalíciós szabadságharc”-ról, a „Kossuth-Apponyi-féle szabadságharc”-ról. Történelmi hasonlóságot vél felfedezni: „minden szabadságharcunk nagyuraink számára gyújtott rőzsetűz volt. Mi ezt csináljuk már ezer év óta: föllángolunk, s könnyelmű tüzünk mellett nagyurak pirítják meg a szalonnájukat... Csodálatosan, szóról szóra az új nemzeti küzdelem, a magyar koalíció esete ez. Kossuth, Apponyi, Andrássy a legtüzesebb harcok idején is legföljebb csak azt nem tudták biztosan, hogy ki-ki melyik miniszteri tárcát fogja kapni. De arról biztosak voltak, hogy a csász. kir. kegyelmek teljessége fogja őket jutalmazni a fegyverletételért. Minden gesztusuk emlékeztet Károlyi Sándorra, habár Károlyi Sándor is ezeket még régiebb áruelőktől tanulhatta.”²²⁸

Szinte napra pontosan két évvel az első általunk idézett ujjongó cikke után kiábrándulva állapítja meg, hogy „új negyvennyolcban vagyunk, új szabadságharcban, új forradalomban – az egykori fiatalságunk nélkül... Ebben a szinte öntudatlan, kérődző önvédelmi harcunkban tragikomikusan furcsán megismétlődik minden... Ha nem tudunk, mert nem tudunk, igazi forradalmat csinálni, csináljuk végig ezt a gyászos, szekunder forradalmat? ... Belevittek bennünket a csahosak, a gyöngék, a gyávák...”²²⁹

Ignotus a Nyugatban az idősek nevében fellépő Mikszáthnak válaszolva Adyhoz hasonló képpel él, ám ő szembeállítja a két fogalmat: „Nem forradalom folyik itt, hanem, hogy magyar történelmi terminussal éljek: szabadságharc.” Ezt a küzdelmet a fiatalok folytatják az új eszmék nevében „az írói és művészi szabadságért a tudatlansággal szemben... mely a művésziébe való betolakodását azzal a jelszóval akarja törvényesíteni, hogy a magyar művészet nemzeti jellegére vigyáz.”²³⁰

Az anarcho-szindikalista forradalmár Szabó Ervin a szocialista proletárság szabadságharcáról beszél,²³¹ ám amikor az 1848–49-es eseménysor gyökeres átértelmezésére tesz kísérletet, megkülönbözteti az idegen önkény/zsarnokság ellen irányuló nemzeti és az elnyomott, nélkülöző rétegek felemelését célzó társadalmi szabadságharcot: „fényes **nemzeti**” szabadságharcra került sor, amely háttérbe szorította a **társadalmi** (kiemelés az eredetiben).²³²

Mindezek ellenére a szabadságharc használata jóval kevésbé szerteágazó, mint a forradalomé, hiszen az utóbbit számtalanszor alkalmazzák történészek is, amikor törvénytelen fellépéseket, radikális változásokat írnak le. Szilágyi Sándor például „veszedelem”-nek tartja a forradalmat, amely 1657 ősztől 1662 teléig harminc erdélyi országgyűlés megtartását eredményezte. Ezek többnyire letértek a törvényesség útjáról, „fejedelem nélkül és fejedelem ellenére hozott törvényeket. S ez bizony forradalom volt az ország házában.”²³³ Angyal Dávid pozitív értelemben beszél a Bocskai idején tartott forradalmi országgyűlésekről vagy forradalmi feltételekről.²³⁴ Acsády Ignácnál sok középkori események kapcsán olvashatunk forradalomról, de hallunk nála Dózsa szociális forradalmáról, az Amerikából beözönlő nemesfém hatására bekövetkező nagy gazdasági forradalomról, a csehek Ferdinánd ellen indított 1618-as forradalmáról, a magyar történelemben pedig a szatmári béke zárja le a „belső forradalmak” korát.²³⁵ A 19. század végén jelenik meg nálunk az ipari forradalom kifejezés,²³⁶ amelyet az 1820-as években „találtak ki angol és francia szocialisták... alighanem a Franciaországban lezajlott politikai forradalom analógiájára.”²³⁷

1918–19-et követően még hangsúlyosabbá válik a forradalmi, és a vele együtt jelentkező köztársasági eszme elutasítása, amelyek továbbra is a szabadságharc ellenfogalmiként szerepelnek. Gratz Gusztáv *A forradalmak kora* címmel írja meg az 1918–1920 közti szomorú időszak történetét.²³⁸ Egy képviselő szerint „egyenesen a magyar történelmet hazudtolná meg és a magyar lélek ellen vétene, aki Báthory, Rákóczi, Bocskai, Bethlen szabadságharcát vagy akármilyen szabadságharcunk kilobbanását akár lázadásnak, akár forradalomnak, akár pedig köztársasági akarásnak akarná nevezni. Ez nem volt egyéb, mint Magyarország függetlenségére való helyes törekvés.”²³⁹

E korszakban időnként a szabadságharcra is árnyék vetül. 1920-ban például a Pesti Hírlap két vezércikkben figyelmeztet rá, hogy amennyiben alkotmányreform nélkül állítják vissza a királyságot, azzal „csak új forradalmak és szabadságharcok magvát vetnének el.”²⁴⁰ Amikor 1925-ben Bánlaky József hadtörténész összehasonlítja 1848–1849, illetve 1918–1919 eseményeit, a forradalmakat és a szabadságharcokat elég hasonlóan írja le, erőszak, terror, rablás, dúlás, fosztogatás jellemzi őket.²⁴¹

1936-ban egyenesen bíróság elé kerül egy legitimista róplap szerzője, amiért az 1848-as szabadságharcot Károlyi Mihály és Kun Béla forradalmával azonos forradalomnak minősítette. Komoly emlékezetpolitikai vitának lehetünk tanúi: amikor a bíró azzal vádolja, hogy írása szerint az 1848-as szabadságharc forradalom, a nyugalmazott százados védekezése szerint különbséget próbált tenni a kettő között, hiszen a forradalom „az állam törvényes rendjének felforgatása.”²⁴²

A korszak végén egy államtitkár a szegedi 1919-es ellenforradalmi emlékmű avatásán bizonygatja, hogy a magyar nép nem „forradalmi fajta... hanem törvénytisztelő és konstruktív szellem”, a magyar történelem pedig „nem véres forradalmakról, hanem véres és áldozatos szabadságharcokról tesz számadást.” Ezek során a magyarság „egyik kezében a törvénykönyvvel, másik kezében a szabadság kardjával a törvény és alkotmány alapjait védte a vele szembenálló féllal, sokszor a törvény és az alkotmány útjáról letért, tehát forradalmi útra lépett dinasztiaiával szemben.” Egy évvel később a fajvédő politikus Endre László szögezi le, hogy „Magyarországon nincs is szükség és nem is volt soha szociális forradalom, de voltak szabadságharcok, amelyek élén olyan vezérek állottak, mint Bocskai, Bethlen, Rákóczi és Kossuth.”²⁴³

A Széchenyi születésének 150. évfordulója alkalmából emlékező Németh László úgy fogalmaz, hogy „negyvennyolc sem volt forradalom, csak szabadságharc.”²⁴⁴ A következő évben az egykori márciusi napok felidézésekor másokhoz hasonlóan az erőszak szerepében

látja a két fogalom közti különbséget. A pozsonyi törvények közjogi vívmányt jelentettek, „a szabadságharc, még a trónfosztás is: csak jogvédelem volt vagy legfőbb jogi megtorlás jogi sérelmekre.” Ezzel szemben Petőfivel és Jókaival úgy látja, hogy március 15-e: „a forradalom a szabadságharcban... Ami a pesti mellékszínpadon történt: az Eszme erőszakos belenyúlása az eseményekbe.”²⁴⁵

Tizenöt esztendővel később, egészen más történelmi helyzetben, egy lényegesen különböző tapasztalattér hasonló értelmezést szül. Nevezetesen 1956. november 3-i rádiószózatában Mindszenty József hercegprímás megállapítja, hogy „a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc... A rendszert az egész magyar nép söpörte el.”²⁴⁶

Az idézetek sorát még folytathatnánk, ám azt hiszem, az eddigiekből világos, hogy míg a forradalom kifejezés egyesek számára a hatalommal szembe forduló törvénytelen lázadást is jelenthet, a szabadságharc kezdetől egyértelműen pozitív tartalommal bír: törvényes szabadságjogokért folytatott küzdelmet jelöl. Ennek megfelelően a ma 1848–49-re oly gyakran használt „forradalom és szabadságharc” kifejezés meglehetősen ritka a 19. században, először talán 1891-ben fordul elő,²⁴⁷ majd később is elvétve bukkan fel.²⁴⁸ Történeti munkákban kivételesen alkalmazzák, a szabadságharc mellett,²⁴⁹ Szekfü Gyula *Magyar történetének* fejezetcíme „Forradalom és szabadságharc”,²⁵⁰ ám egy későbbi munkájában ezt „1848 és 1849”-re egyszerűsítette.²⁵¹ A két világháború között a szociáldemokraták őrzik a forradalmi hagyományt, elsősorban az ő lapjukban, a Népszavában olvashatjuk a ma elterjedt kifejezést,²⁵² amely az újabb rendszerváltást követően az 1940-es évek második felétől terjed el rohamosan.

(*Összegzés*) Figyelemreméltó a szabadságharc, a forradalom és a függetlenségi harc szavaink közel egy időben való felbukkanása és elterjedése az 1830-as évektől – bár használatuk, népszerűségük nem egyforma mértékben alakult. A régi kifejezések, mint például a lázadás (rebellió), bellázadás, polgárháború, polgári rendtelenség, pártütés, zendület, zendülés, zavarok, pártoskodás, honrontó had, már nem alkalmasak az újfajta tapasztalatok leírására. A múlt eseményeinek leírására is új szavak kellenek, mert a változó idők és remények áttérteklésre készítetnek.

Az általunk áttekintett fogalmak a gondolatok kifejezésének cseppet sem semleges eszközei: telítettek társadalmi-politikai jelentéssel, kötődnek kialakulásuk, elterjedésük korához, a változó tapasztalatokhoz. Értelmük nem magától értetődő, cseppet sem megkérdőjelezhetetlen, többféle tartalmat hordozhatnak attól függően, milyen történeti helyzetben bukkannak fel, milyen szemantikai keretet hordoznak.²⁵³ A történelmi események és nyelvi megfogalmazásaik mindig egymásba fonódnak, ám nincsenek egymással fedésben, „egy adott esemény sohasem merül ki semmilyen megfogalmazásban. Esemény és megfogalmazás közt mindig feszültség van, és ez a feszültség történetileg folyamatosan változik.”²⁵⁴

A feszültség e felületes áttekintés alapján is nyilvánvaló. A szabadságharc kifejezés 19. század második harmadától történő elterjedése során eleinte számos külföldi eseménysorra alkalmazzák, amelyekben egy nép harcol jogai megtartásáért vagy kivívásáért. 1848–1849 ezen a téren is fordulatot hoz: az eseménysort már a kortársak is nevezik szabadságharcnak, majd az utókor a szabadságharcnak tartja, miközben egyre gyakrabban terjesztik ki a szó használatát a 17. századi erdélyi fejedelmek (elsősorban Bocskai és II. Rákóczi Ferenc, ritkábban Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Thököly) mozgalmaira. A kifejezés elterjedésében jelentős változást hozott a kiegyezés, és az erdélyi uralkodók beemelése a nemzeti hősök sorába, így a szabadságharc jól kifejezi a kor emlékezetkultúráját.

A szóhasználat egyértelműen minősíti az eseményeket, amelyek a magyar múlt dicső fejezeteit alkotják. A korszak során egyre inkább előtérbe kerülő emlékezetpolitika számára különösen fontos a formálódó nemzettudat történeti érvekkel való megtámogatása, a nagyszerű szabadságharcos múlt felelevenítése. Az elterjedt értelmezés szerint a szabadságharc (és a hasonló értelmű függetlenségi harc) sem 1848–49-ben, sem a 17. században nem jelentett elszakadási törekvést, mindannyiszor jogos visszahatásként, a Habsburg uralkodók téves politikájára adott végső válaszként tört ki. A 19. század végén általánosabb értelemben, kulturális, társadalmi, politikai, irodalmi ellentétek, küzdelmek leírásánál is előfordul.

A szabadságharc felívelő karrierjéhez kétségtelenül hozzájárult, hogy a másutt elterjedt és népszerű forradalom kifejezés nem csengett túlságosan jól Magyarországon. Míg az utóbbi a francia forradalmat követően, majd a reformkorban és a későbbiek során is veszélyes, erőszakos átmenetet jelölt, sokak számára elutasítandó történelmi eseményeket jelölhetett, az előbbi megőrizte vonzó, lelkesítő hatását, politikusok, újságírók szívesen emlékeztetnek beszédeikben a szabadságharcos hagyományokra. A forradalom felforgató lehet, hiszen a fennálló rend ellen irányul, ezért kerülendő, a szabadságharc pozitív tartalommal bír, jogkiterjesztéssel jár, a nemzetet felemeli, így mintaként szolgál.

Mindez nem feledtetheti, hogy a történelmi változásokkal párhuzamosan hangsúlyeltolódás figyelhető meg, az általunk vizsgált terminusoknak máig nincs egyértelmű, jól elkülönített, széles körben elfogadott jelentésük. Jogosan panaszkodik Péter László: „sem a közvéleményben, sem a tudományban nincs egyetértés arra nézvést, hogy egy esemény mitől felkelés, zendülés, szabadságharc vagy forradalom.”²⁵⁵ Ez véleményünk szerint egyszerre oka és következménye a magyar történettudományban és közéletben, a mára elburjánzó nyilvános vagy köztörténetben (public history) múltunk néhány nagy horderejű eseménysorának értékeléséről, minősítéséről, megnevezéséről máig tartó vitáknak. A nézeteltérések részben természetesen, ám úgy gondolom, ezekben az ügyekben mindenképpen szükséges valamiféle tudományos és társadalmi közmegegyezés a történet általános megítéléséről, jelentőségéről.

Néhány lehetséges kérdés a további vizsgálatok számára: mely korszakokban mennyire terjedtek el a különböző kifejezések? Hogyan bukkannak fel a sajtóban, a politikusok szónoklataiban, a tankönyvekben, a szépirodalomban? Mennyire fontosak a múlt szabadságharcai a történeti emlékezet számára, milyen összefüggésben, kik és milyen gyakran hivatkoznak rájuk? Mikor válik jelentőssé a politika számára a szabadságharcos múlt felelevenítése? Milyen viták zajlottak az egyes konkrét szabadságharcok elnevezése körül? Miként alakult a kifejezés használata a 20. században, és miként fordul elő napjainkban, milyen elmozdulás figyelhető meg a korábbi korszakokhoz képest? Érdemes volna összehasonlítani a magyar szóhasználatot a külföldivel, mennyire elterjedt másutt a kifejezés, mely eseménysorokra alkalmazzák, vannak-e szakmai, közéleti viták a terminológiáról? Hol mely fogalmakat (pl. felkelés, forradalom, szabadságharc, polgárháború stb.) részesítik előnyben? Mennyire sajtós jelenség nálunk a szabadságharc használata, és a forradalommal szembeni tartózkodás?

JEGYZETEK

1 Figyelmező, 1837. júl. 11.	4 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1824. márc. 6.
2 Hírnök, 1837. nov. 3.	5 Észak-amerikai szabadsági háború. Magyar Kurír, 1825. aug. 23.
3 Ezeket az észak- és a dél-amerikai, valamint a görög küzdelmekre is használják. Magyar Kurír, 1819. jan. 29., 1822. febr. 5., 1825. júl. 26.	6 <i>Bajza József</i> . Apotheosis.
	7 Nemzeti Társalkodó 1833. máj. 25.

- 8 *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára. Bp., 1902. 566.
Zsoldos Jenő: Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez. Magyar Nyelv 55. (1959) 237–8.
- 9 *Gáldi László*: Szabadságharc. Magyar Nyelv 44. (1948) 133–4.
- 10 Szabadságháború v. – harc. Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára V. Pest, 1870. 968.
- 11 Ld. pl. Jelenkor, 1839. dec. 14.
- 12 Marczius tizenötödike, 1848. dec. 28., 1849. máj. 19., Közlöny, 1849. máj. 27.
- 13 Jelenkor, 1833. dec. 14., 1834. április 2., augusztus 20., Hazai s Külföldi Tudósítások, 1834. okt. 25., Erdélyi Híradó, 1834. okt. 28., Hasznos mulatságok, 1835. jan. 3., júl. 4., Jelenkor, 1835. nov. 18., 1836. jan. 9., Regélő, 1836. júl. 10. 439., Figyelmező, 1837. jan. 17., Jelenkor, 1837. dec. 13., dec. 31., Hírnök, 1838. máj. 28., 1839. okt. 7., Pesti Hírlap, 1841. ápr. 10., 1842. jan. 20., 1842. máj. 5., 1843. dec. 21.
Edvi Illés László: Világtörténet a legrégebb idők-től a legújabb korig II. Pest, 1846. 317., Hon és Külföld 1846. márc. 31.
A pápai Sz. Benedeki al-gymnasium programja az 1850/1-iki iskolai év végével. Pápa, 1851. 9.
Új Magyar Múzeum 8. (1858) 255., Protestáns egyházi és iskolai lap 1862. jan. 12.
- 14 Jelenkor, 1843. jan. 22., Athenaeum 2. (1843) 373.
- 15 Újabb kori ismeretek tára. Tudományok s politikai és társas élet encyclopaediája V. Pest, 1853. 407.
- 16 Tudományos Gyűjtemény 16. (1832) 10: 122., Felső Magyar-oroszági Minerva 9. (1834) 737., Felső Magyar-oroszági Minerva 10 (1835) 2. kötet 245., Hasznos Mulatságok, 1835. dec. 30., Erdélyi Híradó, 1836. jún. 11. Literatúrai Lapok, 1836. jún. 17., Jelenkor, 1837. nov. 22., Hírnök, 1837. dec. 26., 1839. febr. 28., Századunk, 1839. május 6., Társalkodó 1842. aug. 24., B. Eötvös József – Lukács Móríc: Fogházjavítás. Pest, 1842. 125–6., Vasárnapi Újság, 1842. szept. 25., Magyar Gazda, 1842. okt. 27., Tudománytár Literatúra 8. (1844) 206., Pesti Hírlap, 1844. márc. 21., *Edvi Illés László*: Világtörténet a legrégebb idők-től a legújabb korig II. Pest, 1846. 74., Nemzetőr, 1848. július 9., Mokcsai Haraszthy Ágoston: Utazás Éjszakamerikában. Pest, 1850. 47., A szegedi kegyes tanítórendi nagy-gymnasium évkönyve 1856/7-ik tanévre. Szeged, 1857. 30.
- 17 Jelenkor, 1843. ápr. 13., 1843. máj. 25.
- 18 [*Kovács László*]: Utazás a felső-austriai sókamara-uradalom, Salzburg, Tyrol és Bajorhonban. Debrecen, 1840. 119. Később: Vasárnapi Újság, 1909. szept. 12.
- 19 Jelenkor, 1832. nov. 24. (751. fordítás egy angol lapból!), 1833. máj. 25., 1834. dec. 24., Pesti Hírlap, 1841. szept. 29. Később: Sárospataki Füzetek 1865. 133., Sárospataki Füzetek 1868. 503., 517.
Erdélyi Híradó, 1834. jún. 17., 1834. okt. 14. ld. még: Jelenkor, 1834. nov. 26.
Jelenkor, 1836. dec. 14.
Pesti Hírlap, 1843. április 6.
Edvi Illés László: Világtörténet a legrégebb idők-től a legújabb korig II. Pest, 1846. 265.
Budapesti Híradó, 1846. márc. 27.
Bem a lengyel szabadságháború egyik elő bajnoka Honvéd, 1848. dec. 28.
Hon és Külföld, 1845. márc. 25.
Hölgyfutár, 1852. máj. 10.
Figyelő, 1872. ápr. 28.
1073-ból. ld. Tudományos Gyűjtemény 16. (1832) IV. kötet 84.
Sárospataki Füzetek 1865. 187. L. még uo. 189.
Regélő, 1837. febr. 16.
Nyírvédék, 1884. jún. 8.
Figyelmező, 1837. máj. 23.
List Fridrik: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere. (ford. Sárvány Antal) Kőszeg, 1843. 113.
Hetilap, 1845. okt. 3.
Kőváry László: Székelyhonról. Kolozsvár, 1842. 87–8.
- 31 *Horváth Mihály*: A magyarok története III. Pápa, 1844. 414.
Horváth itt egyszerre használja a lázadás és a szabadságharc kifejezéseket, néhány oldallal odébb pedig ugyanezeket a mozgalmakat forradalmaknak nevezi. Uo. 416.
- 32 *Ervin*: Szeredtől Magyar-Bélig. Életképek, 1845. nov. 29.
- 33 Jelenkor, 1836. aug. 24.
- 34 Az eredeti változatban az ámitás helyett vétek szerepel.
- 35 *Irinyi József*: Napló-töredék. Athenaeum, 1842. okt. 4.
Kötetben: *Irinyi József*: Német-, francia-, és angolországi útjegyzetek. Hála (Halle), 1846. 12–7.
- 36 Irinyi könyvének ismertetése. Irodalmi ör. Az Életképek melléklete 1846. okt. 31.
- 37 Csakúgy, mint „az igazságosságokból igazságosság, a haladásokból (les progrès) haladás, a megannyi forradalomból *La Révolution*.” *Reinhart Koselleck*: Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján. In: *uó*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Bp., 2003. 60.
- 38 Pesti Hírlap, 1841. május 12.
- 39 *Simon Schama*: Polgártársak. A francia forradalom krónikája. Bp., 2001. 314.
- 40 *Benedict Anderson*: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Bp., 2006. 21.
- 41 *Idézi: Eric J. Hobsbawm*: A forradalmak kora (1789–1848). Bp., 1988. 109.

- 42 Ld. pl. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1835. jún. 24.
- 43 Szabadság! itten hordozák / Véres zászlóidat, / S elhulltanak legjobbjaink / A hosszú harc alatt.
- 44 Egyik kezemben édes szendergöm / Szelídeden hullámzó kebele, / Másik kezemben imakönyvem: a / Szabadságháborúk története! / Minden betűje üstököscsillagként / Nyargal keresztül magas lelkeken. *Petőfi Sándor*: Beszél a fákkal a bús őszi szél. Koltó 1847. szeptember. Életképek, 1847. okt. 24.
- 45 Görög függetlenségi harc: Jelenkor, 1832. nov. 3., 1834. okt. 4., 1838. márc. 7., Spanyol függetlenségi harc: Jelenkor, 1833. okt. 5., Nemzeti Társalkodó, 1835. dec. 22., Hasznos Mulatságok, 1836. jan. 30., Hazai s Külföldi Tudósítások, 1837. júl. 29., 1837. szept. 6., Hírnök, 1837. nov. 14., 1838. febr. 2., Jelenkor, 1838. febr. 3., febr. 7., 1840. jan. 22. Az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi háborúja Jelenkor, 1838. jan. 13., Honművész, 1838. aug. 5., Hírnök, 1844. júl. 26. Dél-amerikai függetlenségi harc. Nemzeti Társalkodó, 1837. febr. 7. Szerbia függetlenségi harca: Társalkodó, 1839. szept. 4. Portugália (Napoleon ellen vívott) függetlenségi harca: Jelenkor, 1833. szept. 21. Hasznos Mulatságok, 1833. okt. 19.
- 46 Csupán néhány példával: Németországban Hazai s Külföldi Tudósítások, 1813. dec. 8., Svájcban Hazai s Külföldi Tudósítások, 1813. dec. 11., az Egyesült Államokban Hazai s Külföldi Tudósítások, 1816. dec. 14., Franciaországban Hazai s Külföldi Tudósítások, 1818. febr. 18., Svédországban. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1817. jún. 11., 1819. júl. 21., Poroszországban. Tudományos Gyűjtemény 1. (1817) 8:39. A függetlenség szavunk a 18. század végén jelent meg. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV. Fém-Ha. Gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest, 1984. 454–5.
- 47 A restauratio nemcsak a júliusi revolutiót, hanem a júliusban dicsőn kivívott szabadságot és függetlenséget is lebuktatná. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1835. jún. 24.
- 48 Voltaire és Rousseau. Közli: Bajza. Társalkodó, 1832. okt. 17., okt. 20. *Schedel Ferenc*: Emlébeszéd Kisfaludy Károly felett. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1. (1831–32) Pest, 1833. 136. *Toldy Ferenc*: A Föld theoriája Ampere szerint. Tudománytár 1. (1834) 194–5. *Toldy Ferenc*: A lengyel irodalom rövid története. (Egy ifjú lengyelnek levele Bonstettenhez). Tudománytár 2. (1834) 116., 118. *Toldy Ferenc*: A szellemi és erkölcsi polgárisodás állapota az éjszakamerikai Egyesült-Országokban. Tudománytár 3. (1834) 135., 137. *Bajza József*: Franciaország 1833-ban. Politikai és értelmi tekintetben. Tudománytár 4. (1834) 121–122. stb.
- 49 *Kazinczy Ferenc*: A szalamadrín és Egmont. Kazinczy Ferencz munkái. Szép Literatura VIII. Pest, 1816. 175., 243.
- 50 *Birányi Ákos*: Az alakuló Bocskai csapatról. Kossuth Hírlapja 1848. nov. 7.
- 51 Kossuth Hírlapja 1848. dec. 6. Harmincöt év múlva a száműzetésben élő kormányzó hasonlóan ír: „felelevenedik emlékezetemben azon történelmi mozzanatok emléke, melyeknek e nemes város amint századok szabadságharcaiban színhelye volt, s a kimagasló fontosság, mellyel e korszakokban bírt.” Kossuth levele Kassa városának, 1883. március 21.
- 52 Pl. *Petőfi Sándor*: Rákóczi, *Hiador*: Kossuth, *Lisznai Kálmán*: Rákóczi és Brankovics, *Jókai Mór*: Az utolsó fejedelem.
- 53 Pl. Klapka György 1849. jan. 15-i tokaji szózata a felső-tiszai hadsereghez. In: Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Bp., 1998. 58.
- 54 Pl. Kossuth kiáltványa Debrecen népéhez Debrecen, 1849. január 6. In: *Kossuth Lajos*: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Bp., 1987. 262. Kossuth szózata a jászkunokhoz (1849. március 27–28.). In: *Bagi Gábor*: Forradalom, szabadságharc és megtorlás a Jászkun kerületben. Szolnok, 2009. 258. *Kossuth Lajos*: Válasz Marosvásárhely népének hódoló nyilatkozatára, 1849. máj. 11. Kossuth körlevele az ország törvényhatóságaihoz, 1849. júl. 14.
- 55 Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2006. 324.
- 56 Hunfalvi János okt. 30-i késmárki tudósítása Kossuth Hírlapja 1848. nov. 3. A székely sorkatonaság tiszteivel együtt nemzeti jeleket, és zászlókat vett fel, süvegeire vörös szalagokat, a szabadsági harc jelét, kötöztött... Marcius tizenötödike, 1848. nov. 11. most a szabadságharc korában Kossuth Hírlapja, 1848. nov. 22. ld. még uo. nov. 26., dec. 23. Pesti Hírlap 1848. dec. 5., 13., 20., 24., Életképek, 1848. dec. 10.
- 57 Hegedüs József nagykanizsai tudósítása nov. 25-ről Kossuth Hírlapja, 1848. dec. 1.
- 58 Kossuth 1848. december 22-i nyílt rendelete. In: Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Bp., 1998. közli még: Pesti Hírlap 1949. dec. 27., Kossuth Hírlapja, 1848. dec. 27.
- 59 a nemzeti szabadságharc oroszlanai. Kossuth Hírlapja, 1848. dec. 23., Pesti Hírlap, 1848. dec. 24. szabadsági szent harcz Pesti Hírlap, 1848. jan. 4., 5. Csány László egy Kossuthhoz írt valószínűleg 1849. január 9-i levelét idézi *Hermann Róbert*:

- Görgei Artúr váci nyilatkozata. Hadtörténelmi Közlemények 35. (1988) 253.
1849. jan. 13-i kormányrendelet. In: *Steier Lajos: Az 1849-ik trónfosztás előzményei és következményei.* Ismeretlen adalékok az 1848-49-iki szabadságharc történetéhez, Bp. 1929. 28.
- Kossuth 1849. ápr. 16-i levele Szemere Bertalannak. Uo. 331.
- Kormányzói rendelet, 1849. ápr. 16. In: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848-1849.* II. Közli: Pap Dénes. Pest, 1869. 400.
- Kormányzói rendelet 1849. máj. 7. Uo. 433. Ld. még uo. 549.
- Komáromi Ferenc:* Vésznapok a Székelyföldön. Korrajz az 1848-ki forradalomból. Marosvásárhely, 1849. 20.
- Pesti Hírlap, 1849. máj. 3., 15., jún. 23.
- Az Egyenlőség klub „szent szabadságharcunk érdekében tart gyűlést”, amiben Hunfalvy Pál az „utcapolitiká”, a „veres republiká”-ra való hajlandóság hatását látja. *Hunfalvy Pál:* Napló 1848-1849. Bp., 1986. 177.
- Plosszer Ferenc pápai káplán naplója az 1848/49. év pápai eseményeiről. In: *H. Szabó László:* Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából. Pápa, 1998. 135.
- Föl nemzetem! a hírnév templomába / Szabadságharcod most már elvezet. Pap Gábor: Május 21-én (Budavár visszavételére) In: *H. Szabó László:* Naplók i. m. 206.
- „szabadsági háború” a Bocskai-zászlóra tűzött nemzeti színű szalag feliratán. Szoboszló város közgyűlése 1849. május 1. Idézi: *Juhász Imre:* A Bocskai István Múzeum négy évtizede 1958–1998. Hajdúszoboszló, 1999. 85.
- „jelen szabadságháború” – Irányi Dániel felszólalása a képviselőház 1849. március 25-i ülésén Kossuth beszédét követően (Kossuth beszéde a képviselőház ülésén a katonai helyzetről stb.) Kossuth rendelkezései a balmazújvárosi beszállsolt katonaság élelmezéséről, Debrecen, 1849. január 26.
- Kossuth kísérő sorai Szemere lelkesítő röplapjához. 1849. febr. 17.
- Kossuth levele Boronkay Albert zempléni kormánybiztosnak. 1849. márc. 27.
- Kossuth körlevele az ország törvényhatóságaihoz, Szeged, 1849. júl. 14.
- 60 „For Freedom's battle once begun, / Bequeath'd by bleeding Sire to Son, / Though baffled oft is ever won.” *Byron:* The Giaour. Kossuth Hírlapja, 1848. dec. 22.
- 61 Jer tavasz jer hozzánk a szabadságharcba / Új ért lehelvén a küzdő magyarba... Lévy József: Jön a tavasz. In: A forradalom költészete. Költemények és közlemények az 1848/1849-ki szabadságharc idejéből. Szerk. Áldor Imre. Pest, 1867. 98.
- 62 Vörösmarty Mihály: Harci dal (1848).
- 63 Marcius tizenötödike, 1848. szept. 8., okt. 27.
- 64 Marcius tizenötödike, 1848. dec. 1. A kifejezés későbbi használatára ld. Hazai s Külföldi Tudósítások – Nemzeti Újság, 1848. dec. 22., Közlöny, 1849. márc. 1., máj. 23., jún. 1., Marcius tizenötödike, 1849. ápr. 27., Pesti Hírlap, 1849. jún. 5., jún. 14.
- 65 Pesti Hírlap, 1849. ápr. 29.
- 66 E nemes küzdelemről még több helyen olvashatunk ugyanott, előfordul a szabadságérti harc alak is. *Dobsa Lajos:* Az 1848. évi francia forradalom. Pest, 1848. 18., 20., 38–9.
- 67 „Vitézek! Nekünk mint szabadság harcosainak, nem szabad szem elől tévesztenünk azt, minden felingerüttségünk dacára is, hogy a szabadság harcosainak, egy félrevezetett nép ellen, nem lehet bosszúvágyainkat szilaj kedvre bocsátani; — a szabadság harcosainak jobbájban a megfizető feyvert, baljában a béke olaj ágát magasan kell hordozni a felzendült nép ellen... Mert higgyétek el, hogy mielőtt hat hét szárnyalna el felettünk, a most ellenünk harcoló oláh polgár társaink velünk egy sorban fognak harcolva vérzeni, közös honunk alkotmányos szabadságáért, és koronás királyunkért.” Dandárvezéri napi parancs, Körösbánya, 1849. márc. 9. In: *Csutak Kálmán:* Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9. évi szabadságharc különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. Pest, 1868. 179. Figyelemreméltó, hogy még ekkor is a koronás király iránti hűségről beszélnek.
- 68 Kelmenfi egyaránt használja a szabadságháború és a szabadságharc alakokat. Közlöny, 1849. febr. 20.
- 69 Közlöny, 1849. máj. 13.
- 70 Mészáros Lázár törökországi naplója 1849–1850. Bp., 1999. 78., 89.
- 71 *Szemere Bertalan:* Naplóm I. Pest, 1869. 59., 117., 145., II. 303.
- 72 Uo. I. 275.
- 73 Uo. I. 181.
- 74 *Szilágyi Sándor:* Forradalmi mozgalmak Bécs-Pest-Kolozsvárt 1848-ban. Kolozsvár, 1848.
- Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom története 1848- és 49-ben. Pest, 1850.
- Szilágyi Sándor:* Görgei és fegyverletétele. Egy honvédtiszt naplójából. Pest, 1850.
- Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után. Pest, 1850.
- Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. Pest, 1850.
- 75 *Kemény Zsigmond:* Emlékezzünk régiekről II. Pesti Napló, 1851. szept. 3. (megjelent: *uő:* Eszmék és jámbor óhajások. Válogatott publicisztikai írások. Kolozsvár, 2014. 142.
- 76 Nevezetes röpiratának egyik megállapítása szerint „Senki úgynevezett szabadságháborúba oly

- önkéntelenül, oly tudtán kívül nem keveredett, mint a magyar.” *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. In: *uó*: Válogatások a történelemre. Bp., 1982. 271. ld. még *uo*. 189., 360., 371.
- Ld. még: *uó*: Még egy szó a forradalom után. *Uo*. 433., 509.
- 77 [Jósika Miklós]: Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. Leipzig 1851. A következő évben Jósika forradalomnak nevezi az eseménysort. ld. *Jósika Miklós*: Egy magyar család a forradalom alatt I–IV. Braunschweig, 1852.
- 78 Így szerepel a Fogarasi–Czuczor szótárban is: „harc, háború, melyet valamely nép polgári szabadságért vagy szabadsága mellett visel.” I. m. i. h.
- 79 Előbeszéd az 1848. áprilisi törvényekhez. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2006. 225.
- 80 Közlöny, 1849. jan. 19., 21.
- 81 Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története, 1848 és 1849-ben I–III. 2. kiad. Pest, 1871–1872.
- 82 I. m. I. kötet IX., 7. 14–5., 17., 27. stb.
- 83 A francia enciklopédia. Szemelvények. Összeáll. Györy János. Bp., 1962. 121.
- 84 Protestáns egyházi és iskolai lapok 1869. jan. 3.
- 85 Pl. ... szabadságharcunk végén a kormány valóságos pénzhiányt szenvedett, némi más titkosabb okai is voltak, melyeket alább függetlenségi harcunk végének történelmében lesz alkalmunk előadni. i. m. III. 109. ld. még *uo*. 550., 604. Ld. még: Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története, 1848 és 1849-ben I–III. 2. kiad. Pest, 1871–1872. I. 117., 603., 613., II. 228., 246., 257., 267., 283., 316., 374., 377., 430., 483., 505–6., 572., 577., 579., III. 50., 58., 64., 115–6. 121., 149., 369., 508–11., 513., 534., 576. Az egyik oldalon három alkalommal használja a szabadságharc és egy ízben a függetlenségi harc alakot. II. 599.
- Több alkalommal egyetlen mondatban szerepel a két kifejezés: „szabadságharcunk végén a kormány valóságos pénzhiányt szenvedett, némi más titkosabb okai is voltak, melyeket alább függetlenségi harcunk végének történelmében lesz alkalmunk előadni.” I. m. III. 109. ld. még *uo*. 550., 604.
- Horváth munkájában „horvát pártütés”-ről és „szerb lázadás”-ról ír, máshol rác „ellenforradalomról” olvashatunk. *Mészáros Károly*: A magyar szabadságharc előjátéka 1848-dik évben. Ungvár, 1862. 19.
- 86 Például a Kossuth Lajos 80. születésnapja alkalmából készült hivatalos feliratokban a szabadságharc helyett időnként függetlenségi harcról hallunk, Szabolcs, Komárom, Jász-Nagykun-Szolnok, Kis-Küküllő, ill. Csík megye esetén.
- Miru György*: A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján. Századok 151. (2017) 1277.
- 87 Horváth: i. m. II. 464., 556.
- 88 *Csutak Kálmán*: Aradi fogóságom alatt írt adatok az 1848/9. évi szabadságharc különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. Pest 1868. XIV.
- 89 A Pallas nagy lexikona 15. Bp., 1897. 329. Más szótárakban is találkozhatunk hasonló értelmezésekkel. Ld. pl. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XI. R–Szaj. Gyűjtötte Szabó T. Attila, Főszerk. Vámszer Márta. Bp.–Kolozsvár, 2002. 1038. vagy Magyar Értelmező Kéziszótár M–Zs. Szerk. Juhász József et al. Bp., 1985. 1235. Itt megjelenik egy általános magyarázat: ’elynyomott népek szabadságáért, függetlenségéért vívott harca’. Csupán egyetlen további példa a korszakból: *Biás István*: Marosvásárhely a szabadságharc alatt. Marosvásárhely, 1900.
- 90 Acsády Ignác Boszkai kapcsán egyszer, Rákóczinál kétszer használja. *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története Bp., 1897. 642. (A magyar nemzet története 5.) Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711) Bp., 1898. 586–7. (A magyar nemzet története 7.)
- 91 A Pallas nagy lexikona 15. Bp., 1897. 321.
- 92 Figyelmező 1837. júl. 11.
- 93 Pulszky Ferenc idézi Garibaldi: „Bárhol támadjon Európában szabadsági harc, bajtársaimmal együtt ott leszek, mihelyt meg fogok hívatni. A kezdeményezést azonban nem vállalom el sehol; én csak ott hathatok ahol azok, kial a zsarnokság ellen küzdenek, valóban kívánják, hogy segítségükre jöjjenek.” Pulszky Ferenc 1861. júl. 10-i levele Kemény Zsigmondhoz. In: *uó*: Életem és korom II. Bp., 1884. 369.
- 94 Nem szabadság és despotizmus közti harc forog itt fenn. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1835. jún. 24.
- 95 Pl. Nemzeti Újság, 1848. máj. 11. Közlöny, 1849. jan. 19., ápr. 11., 21.
- 96 Marcius tizenötödike, 1848. dec. 1.
- 97 Pl. Pesti Hírlap, 1848. nov. 4.
- 98 Kossuth is használja az országgyűlésben ld. Pesti Hírlap, 1848. júl. 12.
- 99 „A rácok, horvátok lázadása nyomán polgárháború tör ki”, miközben a magyarok szabadságharcot vívnak. Görgy mint politikus. Budapesti Hírlap, 1889. máj. 2.
- 100 Ld. erre egy későbbi korszakból Pesti Napló, 1894. aug. 15.
- 101 Z. úr, mint Pleskei Nótárius utazásai. Religio, 1864. jún. 29.
- Kivételként előfordult, hogy II. Rákóczi Ferenc küzdelmét vagy 1848–49-et egyszerre nevezték polgárháborúnak és szabadságharcnak. pl. *Simon*

- Péter*: Király és korona. Pillantás a múltra és jelenre I. Bp., 1892. 174.
- Abafi Lajos*: Károlyi Sándor tábornok életéhez. Hazánk. Történelmi Közlöny 3. (1885) 200.
- 102 Religio, 1866. aug. 8., 11., okt. 27.
- 103 *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, tekintettel művelődésére. Pest, 1866. VI.
- 104 *Szécsen Antal*: Történeti tanulmányok Budapesti Szemle 12. (1876) 6.
- 105 *Zsilinszky Mihály*: A lincai békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvénycikkek története. Bp., 1890. 7.
- 106 *Károlyi Árpád*: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: MOE XI. 198.
- Károlyi Árpád*: Bocskai és a bécsi béke. Századok 41. (1907) 7.
- 107 *Frankl Vilmos*: Magyarország története kat. gymnasiumok középosztályai számára. Pest, 1863. 189., 192–4.
- Frankl Vilmos*: Magyarország története kat. gymnasiumok középosztályai számára. Második, javított kiadás Pest, 1864. 189–191., *Frankl Vilmos*: Magyarország története kat. gymnasiumok középosztályai számára. Harmadik, javított kiadás Pest, 1865. 188–191.
- 108 Ehhez ld. Az Űstökös 1867. okt. 19. vagy *Marczali Henrik*: Emlékeim. Bp., 2000. 34.
- 109 *Bíró Sándor* kézirata a kor történelem tankönyveiről. MTA KK Ms 4302/44. 74–85., 106–7.
- 110 *Frankl Vilmos*: A bécsi békekötés 1606-ban. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) 158–9., 163., 4. (1865) 216–7.
- 111 *Fraknoi Vilmos*: A magyar nemzet története III. Szent István-Társulat, Bp., 1873. 85., 137–146., 264–5.
- 112 *Thaly Kálmán*: Még egyszer a jezsuiták mérgezési ügyéről. A Hon, 1875. máj. 12.
- 113 *Kiss Albert* felszólalása. Képviselőházi napló 1881. XI. (1883. márc. 14.) 121–2.
- 114 Budapesti Hírlap, 1886. jún. 1.
- 115 *Jókai Mór*: A magyar nemzet története. Pesti Hírlap 1883. szept. 3. Kötetben: *Jókai Mór*: A magyar nemzet története regényes rajzokban II. Bp., 1884. 4. kiad. 114.
- 116 *Thúri Etele*: Könyvismertetés (Batizfalvi István: A magyarországi protestáns egyház története. Az evangélimi gymnasiumok felsőbb osztályai számára. Bp., 1888.). Prot egyh isk lapok, 1888. ápr. 22.; Tájékoztás Batizfalvi I. válaszárol. Uo. 1888. jún. 24.; Batizfalvi István utolsó szava Thúri E. testvéréhez az Urban! Uo. 1888. júl. 1.
- 117 *Máriássy Béla*: A szabadelvűség múltja, jelene és jövője. Győr, 1896. 16.
- 118 Magyar Paizs 1903. dec. 24.
- 119 *Reinhart Koselleck*: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. In: *uó*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Bp., 2003. 87–8.
- 120 Egy francia politikus szavaival: „ezen revolutio, mely a nép által vitetett végbe, egyedül a nép kedvéért is van végbe víve, a szabadságért, nem a felekezet hasznáért”. Hazai s Külföldi Tudósítások 1830. szept. 8.
- „S érezvén a szabadság mi jó: / Azt kiálja – revolutió!” *Lévai József*: Revolúció. Pesti Divatlap, 1848. ápr. 29.
- Részletesebben ld. *Hannah Arendt*: A forradalom. Bp., 1991. 12., 19., 37. Idézi pl. Condorcet szavait: „a »forradalom« szó csak azokra a forradalmakra használható, amelyeknek célja a szabadság.”
- Benedetto Croce mutat rá, hogy „valódi forradalmakat csak a liberális szellemű mozgalmak teremtenek.” *Benedetto Croce*: A szabadság hitvallása. Bp., 1990. 57.
- 121 *H. Arendt*: A forradalom, i. m. 51.
- 122 Ld. ehhez pl. a francia belügyminiszter körlevelet: „Szükség, hogy forradalmi szellemmel legyen az (a törvényhozó gyűlés) eltelve, vagy különben polgári háború és anarchia fog bekövetkezni.” Pesti Hírlap, 1848. márc. 23.
- 123 *R. Koselleck*: A forradalom i. m. 83., 87., 89.
- 124 Uo. 75. A forradalom e jelentése napjainkig fennmaradt, miközben részben az 1848–49-es események hatására pozitív tartalommal szintén telítődött.
- 125 Magyar Kurír, 1796. júl. 1., 1805. okt. 8.
- 126 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1808. jún. 11.
- 127 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1817. ápr. 23.
- 128 *Mokry Bénjamin*: Némely gondolatok és elmékedések a tudósokról közönségesen. Tudományos Gyűjtemény 2. (1818) 12: 56.
- 129 Gróf Dészöfi József levelei Döbrentei Gáborhoz. Tudományos Gyűjtemény 3. (1819) 6:82.
- 130 Magyar Kurír, 1823. febr. 4.
- 131 Hasznos Mulatságok 1830. 1. félév 23.; Nemzeti Társalkodó, 1832. szept. 8.
- Mások épp ellenkezőleg azt hangoztatják, hogy például az 1830. „júliusi revolutio princípiuma nem lázadás, nem pártütés volt, hanem ellenállás az erőszaknak megtámadása ellen... »Tisztelet a fogadott esküvésnek, tisztelet a törvénynek!« ez tehát revolutioznak princípiuma.” Magyar Kurír 1831. ápr. 5.
- 132 Jelenkor, 1832. ápr. 4.
- 133 Nemzeti Társalkodó, 1832. nov. 10.
- 134 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1818. jan. 17., júl. 4.
- 135 Magyar Kurír, 1823. ápr. 18.
- 136 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1823. márc. 15.
- 137 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1824. jan. 31., márc. 27.
- Lásd még pl. Némely hazafiúi emlékeztető szavak a magyarok nemzeti lelke, és karaktere felől. Pesten 1822-dik Esztendőben. Tudományos Gyűjtemény 6. (1822) 6: 30–56.
- Kazinczy Gábor*: A Grachusok forradalma. Tudománytár 1838. Értekezések 3. 105–152.
- 138 Niebuhr már 1789-ben a forradalom korának nevezte az 1789 óta eltelt időszakot. Idézi *R. Koselleck*: A forradalom i. m. 70.

- Ld. pl. Hobsbawm i. m. Koselleck szerint egész újkori történetünket szokás a forradalmak koraként leírni. *R. Koselleck: A forradalom i. m. 77.*
- 139 Jelenkor, 1845. júl. 24.
- 140 *Széchenyi István*: Politikai programm. Töredékek. Pest 1847. 36., 111–3.
- 141 *Kossuth Lajos*: Az adó. In: Ellenőr. Politicai zsebkönyv. Németországban 1847. 456.
- Kossuth felszólalása a pozsonyi országgyűlés kerületi ülésén az adó kérdésében, 1847. nov. 29. In: *Kossuth Lajos összes munkái XI.*
- 142 *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I. 2. kiad. Pest, 1872. 12.
- 143 Uo. I. 33., 411., 437–8., 473–4., 523., II. 404., 562–3.
- 144 Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2006. 324–5.
- Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben II. 2. kiad. Pest, 1872. 526.
- 145 *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben III. 2. kiad. Pest, 1872. 595–6.
- 146 *Bocsor István*: Magyarország története különös tekintettel a jogfejlésre IV. Pápa, 1869. 1485–1498.
- 147 *Mészáros Károly*: A magyar szabadságharc előjátéka 1848-dik évben. Ungvár, 1862. 35.
- 148 *Czetz János*: Emlékezéseim. Budaörs, 2001. 25.
- 149 *Mészáros Lázár*: Esmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Pest, 1871. 78.
- 150 Az 1861. év ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója I. Pest, 1861. 27. ülés (1861. máj. 23.) 211–2.
- 151 *Szeremlei Samu*: A Honvédelmi Bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban. Pest, 1867. 2., 19.
- 152 A miniszterelnök Deák Ferenc által fogalmazott beszámolója a kormány munkájáról 1848. júl. 1. körül. Molnár András: Deák Ferenc igazságügyi miniszter irataiból. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 273.
- 153 Kossuth 1848. júl. 11-i beszéde. In: *Kossuth L.*: Írások i. m. 107.
- 154 Kossuth 1849. februári szavait idézi *Hermann Róbert*: 1848 – Forradalom és/vagy szabadságharc? *Rubicon* 28. (2017) 10: 31.
- 155 Kossuth 1849. ápr. 14-i beszéde. In: *Kossuth L.*: Írások i. m. 360–1.
- 156 Kossuth levele ifj. Pázmándy Dénesnek, a képviselőház elnökének 1848. okt. 19-én. Idézi *Hermann R.*: 1848 i. m. 31.
- 157 Kossuth 1849. ápr. 22-i beszéde. Pap Dénes: A parlament Debrecenben 1849. II. Lipcse, 1870.
130. (idézi még *Horváth M.*: Magyarország i. m. II. Pest, 1872. 547.
- 158 Kossuth és a magyar kormány 1849. jún. 28-i kiáltványa Európa népeire. *Közlöny* 1849. júl. 1.
- 159 Szemere Bertalan 1849. júl. 21-i beszéde. *Közlöny* 1849. júl. 22.
- 160 *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból II. Bp., 1881. 163–4.
- Ha a magyar szabadságharcot forradalomnak lehetne nevezni – mondja máshol –, azt mondanám, hogy nem egy győzelmes forradalomra utalhatnánk, mely nem dicsekedhetik ily fontos maradandó eredménnyel, mint amint a mienk, bukásunk dacára, hátrahagyott. Uo. 170.
- 161 Deák Ferenc beszédei II. 1848–1861. Bp., 1886. 12.
- 162 *Kemény Zsigmond*: Még egy szó a forradalom után. In: *uő*: Válogatottak a történelemre. Bp., 1982. 433.
- 163 *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. In: *uő*: Válogatottak a történelemre. Bp., 1982. 202–14., 364.
- 164 *Jókai Mór*: Mi lesz belőlünk? In: *uő*: Forradalom alatt írt művei. Bp., 1875. 116.
- 165 *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története, 1848 és 1849-ben II. 2. kiad. Pest, 1872. 64.
- 166 *Klapka György*: Emlékeimből. Bp., 1886. 29.
- 167 „De az udvar nem akart paktálni; akár akartuk, akár nem, forradalmároknak kellett lennünk s forradalmárokkal nem egyezkedhetik a korona” – olvashatjuk a folytatásban. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I. Bp., 1884. 391.
- 168 *Márki Sándor – Beksics Gusztáv*: A magyar nemzet története 10. A modern Magyarország (1848–1896) Bp., 1898. (A magyar nemzet története 10.) 68., 129–30., 138., 143–4.
- 169 *Márki i. m.* 148–9., 204. A kiáltvány jelentőségét hasonlóan értékeli Papp Zoltán: „a legalizált forradalom ekkor vált végérvényesen törvények feletti önvédelmi harccá.” *Papp Zoltán*: A „hírhedt” váci kiáltvány. Jogalap: a Deák Ferenc Kulturális Közösség kiadványa, 5. (1990) 100. [web] http://univ.bibl.u-szeged.hu/17278/1/jogalap_005.pdf Nem tulajdonít ekkora jelentőséget a nyilatkozatnak Hermann Róbert, aki szerint „a hadsereg politikai nézeteit ugyanis elsősorban nem ékesen fogalmazó nyilatkozatok és kiáltványok, hanem a hadihelyzet alakulása határozta meg.” *Hermann Róbert*: Görgői Artúr váci nyilatkozata. *Hadtörténelmi Közlemények* 35. (1988) 292.
- 170 Ld. a polgárháború kitörése c. fejezetet. *Márki i. m.* 158.
- 171 *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára II. Pest, 1864. 914.
- 172 Barta János a 20. század derekán Kemény Zsigmond nevezetes röpiratai kapcsán elmélkedett a forradalom szó jelentéséről. Mivel rajta kívül nem sokan foglalkoztak e kérdéssel, érdemes hosszabban

- idézni: „De vajon maga a szó: »forradalom«, ugyanazt jelentette-e akkor, mint ma? Sok régi nyilatkozat egybevetése azt bizonyítja, hogy akkoriban, sőt századokon át nem választottak még el egymástól oly élesen társadalmi, osztályjellegű felkelést egy nemzet határain belül – és függetlenségi, idegen hatalom elleni fegyveres lázadást; a szó jelentése általában a fennálló ellen, mindenfajta hatalom ellen való erőszakos fellépést magába foglalt.” *Barta János*: A politikus Kemény. Válasz Pándi Pálnak. Irodalomtörténet 50. (1962) 273.
- 173 „Mert nem az áll a forradalmi téren – folytatja a haza bölcse –, ki a törvényességhez ragaszkodik, s meg akarja szigorúan tartani a törvényeket, melyek az országnak és fejedelmnek jogait egyaránt biztosítják.” Deák 1863. március 28-i beszéde. In: Deák Ferenc beszédei III 1861–1866. Bp., 1889. 236.
- 174 a magyar forradalom alatt, amelyet nem is nevezek forradalomnak, hanem szabadságharcnak... Somssich Pál felszólalása. Az 1872. évi szeptember hó 1-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. Buda, 1873. 99. ülés (1873. febr. 26.) 133.
- 175 Az 1878. évi október hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VIII. Bp., 1879. 167. ülés (1879. nov. 14.) 150. Megjelent még: A Hon 1879. nov. 14.
- 176 Zimándy Ignác felszólalása. Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója IX. Bp., 1886. 178. ülés (1886. febr. 8.) 43.
Így lehetnek a magyar király ellen „lázadó” erdélyi fejedelmek „forradalmárok”. *Vajda Gyula*: Erdély viszonya a portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában. Kolozsvár, 1891. 4.
- 177 Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXII. Bp., 1895. 422. ülés (1895. febr. 4.) 276.
- 178 Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXXI. Bp., 1896. 592. ülés (1896. márc. 24.) 338.
- 179 Pesti Napló 1896. jún. 26.
- 180 *Werner Gyula*: Hunok harca (regény) Pesti Hírlap 1899. nov. 10.
- 181 Pesti Napló 1868. júl. 2.
- 182 A szerző felrója a katolikus klérusnak, hogy távol tartotta magát a szabadságharcoktól. Irodalom rovat. Evang. egyház és iskola 1897. január 28.
- 183 Egy érdeklődő szüle: Iskolai ügy. Egy kis panaszféle. Sárospataki Lapok 1897. okt. 11.
- 184 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXXVI. Bp., 1917. 728. ülés (1917. jún. 23.) 57.
- 185 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója II. Bp., 1906. 32. ülés (1906. júl. 19.) 142.
- 186 Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXII. Bp., 1908. 386. ülés (1908. dec. 5.) 185.
- 187 Lengyel Zoltán felszólalása. Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVI. Bp., 1908. 275. ülés (1908. febr. 21.) 7.
- 188 Pesti Hírlap 1907. okt. 6.
- 189 Horváth Mihály 1868. ápr. 12-i levele a szegedi szabadelvű körhöz. Pesti Napló 1868. ápr. 22.
- 190 ... magyar szabadságharc, vagy forradalom. Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XV. Bp., 1890. 305. ülés (1889. dec. 10.) 49.
- 191 ... a nemzet nem akar a szabadságharc és forradalom terére lépni. Rátkay László felszólalása. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVI. Bp., 1903. 275. ülés (1903. máj. 20.) 89.
- 192 Rákóczi forradalma, az a nagy szabadságharc... Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXIII. Bp., 1904. 395. ülés (1904. márc. 7.) 46.
- 193 Közlöny 1849. febr. 24.
- 194 Vasárnapi Újság 1860. dec. 16., Szépirodalmi Figyelő 1861. jan. 16., Vasárnapi Újság 1861. ápr. 14., Nefejejtés 1861. júl. 21., Politikai Újdonságok 1861. okt. 31.
- 195 Csupán két példa: Magyarország és a Nagyvilág 1867. okt. 5., *Galgóczy Károly*: Emlékbeszéd Dr. Entz Ferenc, a M. Tud. Akadémia levelező tagja fölött (Értekezések a természettudományok köréből, 8/11.) Bp., 1878. 6.
- 196 Forradalmak természetes, szembem logikus következtetései az egymással szemben álló politikai erők más eszközökkel nem folytatható harcának! A forradalmak vezetésében és célkitűzéseiben a logikának és matematikának már ritkán van szerepe. Talán nem hibázunk, ha ezt a mi szabadságharcunkra is vonatkoztatjuk. *Hardy Kálmán*: Görgei. Magyar Szemle 9. (1930) 113.
- 197 *Jókai Mór*: Forradalom vér nélkül. Életképek 1848. márc. 19.
Jókai Mór: Nőszabadság. Életképek 1848. márc. 23.
Jókai Mór: Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből. Novellák. Pest, 1850.
- 198 Petőfi 1848. március 21-i levele Aranyak. Arany és Petőfi levelezése. Bukarest 1973. 107.
- 199 *Vasvári Pál*: A márciusi ifjúság. In: A forradalom költészete. Költemények és közltemények az 1848/1849-ki szabadságharc idejéből. Szerk. Áldor Imre. Pest, 1867. 332–9.
- 200 Néhány további példa: Pesti Hírlap 1848. márc. 17., 18., 19. stb. *Birányi Akos*: Pesti forradalom. (Martius 15-19.) Pest 1848., *Nyári Albert*: A magyar forradalom napjai. Pest, 1848., *Kléh István*:

- A pesti forradalom története 1848-ban. Pest 1848. *Egressi Gábor*: Képek a pesti forradalomból március 15-kén. Életképek 1848. márc. 26.
- 201 Márki S. – *Beksics G.*: A magyar nemzet i. m. 39.
- 202 1848. március 22-i felszólalását idézi Pesti Hírlap 1848. márc. 29.
- 203 Kossuth 1848. március 25-i felszólalását idézi Pesti Hírlap 1848. márc. 30.
- 204 *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István életrajza 1791–1860. II. Bp., 1897. (Magyar Történeti Életrajzok) 162.
- 205 Széchenyi április 8-i főrendiházi felszólalását idézi Pesti Hírlap 1848. ápr. 13.
- 206 Ugyancsak „forradalmi állapotokról” ír. Széchenyi István 1848. ápr. 8-i levele Tasner Antalnak. In: Gróf Széchenyi István levelei III. Bp., 1891. 612.
- 207 *Jókai Mór*: A forradalom költészete. Életképek 1848. máj. 18.
- 208 *Jókai Mór*: Előszó. In: *uő*: Forradalom alatt írt művei. Bp., 1875. 3–4.; *Jókai Mór*: Utóhang. Uo. 269.
- 209 Ahogyan Kossuth fogalmaz. Kossuth: Irataim i. m. 214.
- 210 Emlékbeszéd II. Rákóczi Ferenc harcrakeltének kétszázéves évfordulóján. Sárospataki Lapok 1903. jún. 22.
- 211 *Jókai Mór*: Forradalom és szabadságharc. In: *uő*: A magyar nemzet története regényes rajzokban.
- 212 Városer Gyula felszólalása. In: Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VII. Bp., 1897. 124. ülés (1897. jún. 26.) 227.
- 213 Budapesti Hírlap 1897. szept. 26., Vasárnapi Újság 1897. okt. 3. stb.
- 214 Ld. pl. A miskolci kir. kath. gymnasium értesítője az 1897-1898. tanévről. Miskolc 1898. 3.
- 215 Pécsi Figyelő 1897. szept. 28.
- 216 *M. Lovas Krisztina*: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. Századok 151. (2017) 1227–8.
- 217 *Dr. Balló István*: Teleki Mihály. A csik-somlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1901-902. tanévről. Csíkszereda, 1902. 8. Esztergom és vidéke 1913. márc. 16.
- 218 A ciszterci rend székesfehérvári kath. főgymnasiumának értesítője 1898-1899. iskolai évről. Székesfehérvár, 1899. 157.
- 219 Március 15-i emlékbeszéd. Nagybánya és vidéke 1901. márc. 17.
- 220 Budapesti Hírlap 1906. jan. 16.
- 221 Márki Sándor 1903. máj. 24-i naplóbejegyzése, az általa tartott emlékbeszédről. Márki Sándor napló II. 1893–1903. Gyula, 2018. 404. Ugyanő idézi a Magyar Polgár 1903. máj. 25-i terjedelmes beszámolóját. Márki beszámol Thaly Kálmán elismerő sorairól is, aki ugyancsak sikerültnek mondja a „szelimes összehasonlítást” 48–49 szereplőivel és eseményeivel, amit maga is készséggel aláír. Uo. 406. Ld. még: Thaly Kálmán 1905. február 25-i levelét Márkinak. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kéziratár 2r 314/ I. 72–3.
- 222 *Marczali Henrik*: Magyarország története II. Bp., 1911. 440–466.
- 223 Ld. pl. Hazai s Külföldi Tudósítások 1835. máj. 16.
- 224 Gabányi Miklós felszólalása. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XIX. Bp., 1903. 341. ülés (1903. nov. 20.) 207. Rátkay László szerint „a nemzet nem akar a szabadságharc és forradalom terére lépni.” Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVI. Bp., 1903. 275. ülés (1903. máj. 20.) 89. Ld. még: Ráth Endre felszólalása. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XX. Bp., 1904. 362. ülés (1903. dec. 22.) 377.
- 225 ... most folyó szabadságharcunk világtörténeti dicsőségét egy hatalmas alkotású emlékműben örökítjük meg. Kostyál Miklós felszólalása. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXXIII. Bp., 1917. 692. ülés (1917. febr. 1.) 550.
- 226 *Ady Endre*: Diákok népállama. Budapesti Napló 1906. márc. 6.
- 227 *Ady Endre*: A szamar Gorkij. Budapesti Napló 1906. márc. 25.
- 228 *Ady Endre*: „Zé” és „cett”. Budapesti Napló 1907. dec. 13. *Ady Endre*: Éljen a vármegye. Budapesti Napló 1907. dec. 18. *Ady Endre*: Csász. kir. kegyelmek. Budapesti Napló 1908. jan. 17.
- 229 *Ady Endre*: Forradalom van. Budapesti Napló 1908. márc. 29.
- 230 *Ignotus*: Hadí készülődések. Nyugat 1908. dec. 16. (24. 45.)
- 231 *Szabó Ervin*: Kossuth-ünnep. Népszava 1902. szept. 18.
- 232 *Szabó Ervin*: Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban. Bp., 1945. 30. [web:] http://mtdportal.extra.hu/books/tarsadalmi_es_partharcok.pdf Mindez emlékeztet Kemény Zsigmond szocialista forradalom, ill. szabadságharc kettősségére, de Jókainál és Horváthnál is olvashattunk „socialistikus”-nak félreértett felkelésről 1848–49 kapcsán.
- 233 *Szilágyi Sándor*: Forradalmi országgyűlések. Budapesti Szemle 53. (1888) 1–34.
- 234 *Angyal Dávid*: Bocskay kassai országgyűlése. Pesti Napló 1899. júl. 1. Ld. még: *Angyal Dávid*: Károlyi Árpád. Budapesti Szemle 264. (1943) 278.

- 235 *Acsády Ignác*: A magyar birodalom története I–II. Bp., 1903–1904.
- 236 Korai előfordulása: kereskedési forradalom Hetilap 1845. jún. 13.
Később: ipari forradalom Magyar Ipar 1881. febr. 15., kereskedelmi és ipari forradalom Katholikus Hetilap 1883. febr. 8., ipari forradalom. *Leroy-Beaulieu Pál*: Az új socialismus és annak bírálata. Bp., 1888. 332.
- 237 *Eric J. Hobsbawm*: A forradalmak kora (1789–1848). Bp., 1988. 32.
- 238 *Gratz Gusztáv*: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Bp., 1935.
- 239 Tasnádi Kovács József felszólalása. Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója IX. Bp., 1921. 170. ülés (1921. márc. 21.) 143.
- 240 Pesti Hírlap 1920. febr. 12., márc. 3.
- 241 *Doberdói Breit József*: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története I. A Károlyi-korszak főbb eseményei. Bp., 1925. 3–4.
- 242 Hathónapi fogházra ítélték Deme Lászlót, aki röpiratában gyalázta 48-at. Pesti Napló 1936. márc. 31.
- 243 Antal István szegedi beszéde. MTI 1938. máj. 7. Endre Károly beszéde. MTI 1939. jún. 18. [web:] <http://archiv1920-1944.mti.hu>
- 244 *Németh László*: Széchenyi. In: *uő*: A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. Bp., 1992. 1056.
- 245 *Németh László*: Március tizenöt. In: *uő*: Sorskérdések. Bp., 1989. 647.
- 246 <http://mek.niif.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/mindsts.htm>
- 247 Szász Károlynak Tompa Mihály emlékére a Kisfaludy-Társaságban elmondott emlékbeszédét idézi a Vasárnapi Újság 1891. febr. 15.
- 248 Pécsi Figyelő 1898. ápr. 28.; Századok 35. (1901) 87.; Magyarország 1922. júl. 9.; 8 órai újság 1923. nov. 28.; Dunántúl 1931. okt. 6.; Magyar Kultúra 21. (1934) 145. stb.
- 249 Steier Lajos: Görgey és Kossuth. Ismeretlen adalékok az 1848-49-iki szabadságharc történetéhez. Bp., 1924. 38.; Horváth Jenő: Anglia és a magyar szabadságharc. Századok 59. (1925) 728.
- 250 Magyar történet V. 383.
- 251 Szekfű Gyula: Rövid magyar történet 1606–1939. Bp., 2002. 345.
- 252 Népszava 1926. okt. 6., 1927. nov. 4., 1934. márc. 15., 1939. márc. 15., 1942. jan. 13., ápr. 5., nov. 15., Népszava 1943. febr. 2., okt. 17.
- 253 Minderről általánosan ld. Szabó Miklós: Politikai fogalmak történeti metszetben. In: *Reinhart Koselleck*: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Bp., 1997. 85–7.
- 254 *Reinhart Koselleck*: Rendelkezésünkre áll-e a történelem? In: *uő*: Elmúlt jövő i. m. 303–4.
- 255 *Péter László*: Az ellenállás, lázadás és forradalom szavak használata. Holmi 20. (2008) 342. Az 1956 körüli vitákra lásd például: *Gyáni Gábor*: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról. BUKSZ 19. (2007) 1: 41–9., *Standeisky Éva*: Ötvenhat-értelmezések. BUKSZ 19. (2007) 199–207.

Egy elfelejtett somogyi „törökverő” hős, II. Ulászló király délvidéki főkapitánya, Somi Józsa (Legújabb források az 1498-as somogyi megyecímer kutatásához)

Bevezetés

„Nagyságos Som Józsa temesi ispán úrnak, a déli kerület főkapitányának, testvéremnek és barátomnak, úgyis, mint szeretett fiamnak...”¹ Ez a megszólítás szerepel Váradi Péter kalocsai érseknek az 1497-es bácsi várából neki címzett levelében. Az idézet már megvilágítja előttünk jelen tanulmányunk egyik fő kérdését, vagyis azt, hogy valójában ki is volt ez a Somi Józsa?

Az 1458-ban trónra lépett nagy királyunk, Mátyás tavalyi 2018-as emlékéve tiszteletére írt tanulmányomban a Mátyás kori reneszánsz legjelentősebb somogyi kastélyainak, a segesdinek, az ötvöskőnyinak és a koroknyainak a kőfaragványait méltattam.² Ezek az egyedülálló reneszánsz kori művészeti emlékek ugyanis már 1982-ben az ausztriai Schallaburg-ban, majd rá egy évre két éven keresztül Budapesten a Magyar Nemzeti Galéria kiállítástermeiben a somogyi főúri várkastély építészeti kiemelkedő értékeit reprezentálhatták.³ Szintén ezeken a kiállításokon kapott helyet, mint ugyancsak egyedülálló emlék a II. Ulászló király által 1498-ban a somogyi vármegyének adományozott címeres levél is. Erről 1984-ben már Borsa Iván levéltáros, a középkori oklevelek kiváló kutatója is írt.⁴ Szerinte: „az 1526 előtt kiadott közületi armalisok közül ugyanis több város címeres levele mellett egyedül Somogy vármegyéé maradt ránk...”⁵ Ezután Borsa Iván a már említett tanulmányában részletesen ismerteti az 1498-ban keletkezett egyedülálló királyi oklevelet és a róla készített vármegyei pecsétet, amelyeket a vármegye még a törökker viharos időszakában is megőrizte. „Akkor is, amikor a megyei hatóság a megye területén kívülre szorult, s a címeres levelet ma is gondosan őrzi Somogy megye Levéltára.”⁶

A címer ábrázolása Kaposvár közepületén 1989-től a mai napig jól látható. A vasútállomás közelében lévő Széchenyi téren – Erdélyi Zoltán építész tervei alapján – felépült egykori Megyeháza (ma Megyei Kormányhivatal) hátsó homlokzatát díszíti a róla készült nagyméretű mázas pirogránit alkotás. A Somogy megye címerét ábrázoló domborművet Fürtös György pécsi keramikus, szobrászművész készítette el.⁷ A címer leírását az alábbiakban teljes szövegével, változtatás nélkül közöljük: „Állócsúcaiban csapott, kerek talpú pajzs, kék mezejében vörös bélésű, zafírral, rubinnal és smaragddal ékesített, négyágú, aranyleveles koronából ezüstös páncélatú bal kar növekszik balra, és könyökből visszahajolva a pajzs felső éle felé, markában három, zölden viruló szőlővenyigét tart, melyeken három aranylevél és két zöld szőlőfürt díszlik. A pajzson enyhén jobbra fordulva, aranyszegecsekkel kivert, ezüst csörsisak helyezkedik el. A sisakdísz változatos borítású (vörös-arany-kék-vörös-arany-vörös) tekeresen álló, kiterjesztett szárnyú, arannyal fegyverzett, vörössel és ezüsttel sakkozott, jobbra néző sas háromágú, nyitott, arany leveleskoronával a fején. A foszlányok mindkét oldalon a turbántekereres borításait megismételve növényi ornamentikát alkotnak, és mint a hevesebb fuvalattól lengetett virágok, vörös, kék és arany gyümölcsökkel a pajzsot körülfonják. A címet

1498-ban, vízkereszt napján (január 6-án) adományozta II. Ulászló király a vármegyének Somi Józsa temesi főispán s az ország alsó részeinek főkapitánya, valamint Butkai Péter somogyi főispán folyamodványára. Az adományleveléből jól kiolvasható a címer szimbolikája. A címerképben a korona a vármegyének a koronához és magához II. Ulászló királyhoz való hűségét fémjelzi. A páncélos kar a sok csatát és az ellenségeken aratott győzelmeket jelképezi. A szőlővesszőket emelő bal kéz (azért a bal, mert a fentiek szerint a jobban a fegyver képzelandő) a föld termékenységét, a szőlőben és borban való gazdagságát mutatja. Ugyanerre utal a színpompás és gyümölcsökkel megrakott foszlány is. A sisakdísz sasmadarának előképe a morva örgrófság címerállata (eredetiben vörössel és arannyal sakkozott), amely valószínűleg arra utal, hogy a megye követsége (vagy maga a címerért folyamodó temesi főispán) már morva területen csatlakozott a koronázására Prágából érkező királyhoz.⁷⁸

Somogy megye címeres levele – a több mint félezer éves címerrajzával együtt – az utódok tiszteletétől övezve fennmaradt mind a mai napig. Az adományozás évfordulóját, január hatodikát a megyei közgyűlés 1995-ben a megye emléknapijává nyilvánította, és minden esztendőben külön meg is ünnepli. Ezért így a Somogy megyei közgyűlés 2004-ben Örökségünk – Somogyország Kincse címmel tüntette ki, majd rá tíz esztendővel már a Megyei Értéktárba is felvette.⁹ 2016 januárjában pedig már a „Hónap Dokumentumává” is vált.¹⁰ 2017-ben, a reformáció ötszázadik évfordulójának évfordulóján, a Csurgón rendezett megyenapi ünnepségen Somogy megye Közgyűlése mai elnöke, Bíró Norbert külön is felidézte a megye címerének az általunk már itt említett szimbólumait.¹¹ A tiszteletére általában az egy hétig tartó „megyenapi ünnepségek” a huszárok által kísért zászlófel- és levonással, konferenciákkal és végül a megyebállal zárulnak. Ennek ellenére számunkra még a mai napig igazán nem tisztázott az, hogy miért és hogyan is került sor 1498-ban a somogyi megyei címeres levélnek az adományozására?

1. A Magyar Királyság és hivatali szervezeteinek a működése a címeres levél adományozásának idején

A mai kor, a XXI. század laikus embere számára ismeretlen lehet az akkori Somogy megyének, illetőleg magának a címert adományozó Magyar Királyságnak a korabeli működése. Kérdéses lehet még az is, hogy pontosan hogyan és milyen körülmények között, és vajon kiknek a segítségével történt 1498 elején Somogy megye számára ennek az oklevélnek az adományozása?

a) Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására most először röviden írunk a II. Ulászló kori Somogy megyének a címerkiadás kori, vagyis 1497–98. év körüli működéséről.

Talán mára már mindenkinek közsímet az a dolog, hogy a középkori magyar megyei intézmény alapja egy földrajzi határok között működő területi kormányzati egység volt. A középkori magyar vármegyrendszer manapság legismertebb történész kutatója, Tringli István levéltáros szerint ez teszi végső soron számunkra nyilvánvalóvá, hogy akkor „összességében a megyének a működése elsősorban a szokásjog és a királyi hatalom érvényesülését jelentette.”¹² Az akkori megye legfontosabb jellemzőjével kapcsolatban Kubinyi András szintén azt írja, hogy „a megye kétségkívül részt vett a vidéki Magyarország igazgatásában, mégpedig valójában felső utasításra.”¹³ Szerinte igazán az akkori megye feladata az, hogy „engedelmeskedjen az ispánnak és a tisztsége ellátására közéljük rendelt familiáriusainak minden törvényes ügyben.”¹⁴ II. Ulászló korában, de már előbb is az volt megfigyelhető, hogy egy-egy megye ispáni, azaz a megyét irányító comes-i címét a királytól mindig egy-egy országos tisztség viselője kapta meg. Ezek az ispánok viszont

manapság – még a bevezetésünkben is szereplő – különböző idézetekben, többnyire tévesen, csak az ispáni cím megjelölése helyett mindig a főispáni címmel szerepelnek. Jóllehet a témával foglalkozó szakkutatók már régóta kiderítették azt, hogy a középkorban még ezt a főispáni titulust nem használták. Így ezért az abból az időből származó okleveles adatoknál megtalálható comes cím csakis az X megye, így Somogy ispánját jelentette. Ennek a király által kinevezett megyei ispánnak volt a helyettese az általa már közvetlenül kiválasztott megbízott, az alispán (vicecomes). Az alispán viszont az urát, vagyis a comest, mint közvetlen felettesét mindenben – többnyire a megyei gyűlésen, a sedrián is – teljes joggal képviselhette.¹⁵ A többnyire a magas, így országos vagy bárói rangot viselő megyei ispán helyettesének csak a neki csak jócskán alárendelt, vele familiáriusi viszonyban álló, tekintélyes birtokos nemesekből választott magának alispánt. Ezek az alispánok a II. Ulászló kori Somogyban mégis fontos közigazgatási szerepet játszottak. A hozzájuk tartozó szolgabírákat viszont már maguk közül választotta a megye nemessége, általában a tekintélyes megyei birtokosok. Így rendszerint a megyének szóló különböző parancsleveleknél a megye X ispánjához vagy alispánjához és szolgabíráihoz szóló címzések szerepelnek. Ezeknél a 15. században történő megnevezéseknél eleinte még ritkán, de később már mind gyakrabban az X megye nemeseinek az egyeteme (universitas), vagyis a megyei nemesek közösségének szóló címzés is megjelenik. Erre az időre már Somogyban is kialakulnak a megyék „újabb korszakainak” az ún. megyei intézményei: az állandó megyegyűlések, a járások, az állandó esküdtek és állandósul a megyei közösség fogalma is. Ez utóbbihoz pedig – a szigorúnak és pontosnak is számító középkori jogfelfogás szerint – már hozzátartozott a közösség külső jogi megjelölése. Ezért jön létre tehát a megye hivatala megjelölésére szolgáló pecsét is. Tringli Istvánnak ezzel kapcsolatos véleménye és értékelése is ez: „ezért nagyon fontos ez a dolog, hogy éppen Somogy megyében találkozzunk legegyszerűbben 1498-ban ilyen megyei pecséttel. Ezt viszont 1526 előtt csak a megye egyetemét érintő tárgyban kiadott okleveleken használták.”¹⁶ Ugyanakkor szerinte is, ennek ellenére mégsem beszélhetünk nagyobb megyei önállóságról, vagyis a „megyei önkormányzatról a 16. század előtt beszélni teljes anakronizmus.”¹⁷

b) Most ugyancsak szintén röviden írunk a somogyi oklevél kiadásával kapcsolatban a Magyar Királyság, vagyis a magyar államhatalom országos hivatalainak II. Ulászló korabeli működéséről.

A szakirodalomban többek között már Kubinyi András is megfogalmazta, hogy a Magyar Királyság hatalmának az igazi letéteményese, maga a király, így abban a korban II. Ulászló volt.¹⁸ Ő, mint király – a vele kapcsolatban többnyire csak felületesen kialakult negatív vélemények ellenére – nagyon is jól működtette a hivatalai embereivel a korabeli magyar állam gépezetét. Ezzel szemben létezhetett még egy másik, de inkább azt csak kiegészítő vélemény is, ami szerint „Bakóczot, Szatmárit és Szalkait a források egybehangzóan második királynak, a király után elsőnek nevezték. Az ország irányítása kétségkívül az ő kezükben volt.”¹⁹ Viszont még azt is biztosnak tarthatjuk, hogy „a tényleges hatalom a királyi tanácsban ülő főpapoknak és báróknak [...] a kezében volt. [...] A köznemesség azonban 1498-ban bejuttatta a királyi tanácsba a saját választott ülnökeit, akik szükség esetén az országgyűlésen összegyűlt nemességet mozgósíthatták elképzeléseik mellett.”²⁰ Sebők Ferenc szerint viszont „a tanács döntéseit végső soron nem összetétele, hanem a tagok által képviselt anyagi-katonai hatalom határozta meg”.²¹ A somogyi oklevél vizsgálatánál is ez a helyzet követhető azzal, hogy annál a király „a kor szokásának megfelelően” intézkedett. Ez az intézkedés pedig csak „részben a királyi kegyéből”, és részben pedig a főpapokból-bárókból álló „királyi tanács egyetértésével”

történt. A király hivatala, a kancellária csak ez alapján adhatta ki az általuk már engedélyezett oklevelet egyszerű kiváltságlevél (privilegium) formájában.²² A „kor szokása” pedig még megkívánta azt is, hogy a királyi tanácshoz tartozó két ajánló, a relator, jelen esetünkben az ott a bárókat is képviselő, somogyi érdekeltségű Somi Józsa délvidéki főkapitány és Somogy megyét a hivatala révén akkor irányító ispán, Butkai Péter adja be ezt a kérvényt a királyhoz. Mégpedig úgy, hogy ezt a vármegye számára történő címeradományozási okiratot a „maguk és a megye nemesei és más birtokosai nevében” nyújtják be.²³ Mi már azt is tudjuk, hogy maga a király, II. Ulászló a címer adományozásáig csak kétszer fordult meg Somogyban. Ő akkor is csak a megye déli szélén, Babócsa várában időzött pár napot. Például 1496 elején innen ment Szombathelyen át Pozsonyba.²⁴ A király ezért az oklevél arengája és a narratívája (elbeszélése) elkészítésénél többnyire a két relator és az udvarában őt szolgáló megyebeli nemesek ismeretére és a megyével kapcsolatban igazán csak az általuk közölt véleményekre támaszkodhatott. A vármegye hadiérdemeinek leírása és a szőlőben és borban való gazdagságának a jelképei is csak az ő és címerkészítőinek ismeretei révén kerülhettek be, még a hagyományosan kialakított címerképbe is. Azután következtek azok a fontos jogi dolgok, amely szerint a király engedélyezte még azt is, hogy az általuk közösen így kialakított címert a megye csatákban és minden más „gyakorlatok” alkalmával úgy használhassa, mint „az országnak címert használó más városai és vármegyéi”.²⁵ A király még számukra azt is engedélyezte, hogy a vármegye nemeseinek a közössége (egyeteme, vagyis universitasa) a címeres levélről pecsétet készíthessen és azt vörös viasszal együtt használhassa. Az oklevél jobb felső sarkában még ma is látható az ilyenkor az elkészítőre utaló ún. kancelláriai jegyzet.²⁶ Majd ezt az említett királyi intézkedést (dispositiot) követte végül (ami róla mára már sajnos elveszett) az oklevélnek a magyar királyi titkos pecséttel történő megerősítése.²⁷

c) A Magyar Királyi Kancelláriának a somogyi oklevél 1497–1498-as elkészültével és a kiadásával kapcsolatos működése

Arról a Magyar Királyi Kancelláriáról lesz most szó, amely a 15. század végére az egyszerű oklevélkiállító intézményből „a kormányzatban mindinkább tevékenyen részt vevő [...] nagyrészt önállóan működő, »modern hivatallá« is lett”.²⁸ Szilágyi szerint akkoriban már „a királyi tanáccsal kapcsolatban a kormányzatban mindinkább tevékenyen részt vesz maga a kancellária”. Az a hivatal, ahol Mátyás király óta „korunknak legkiválóbb humanistái és jogtudósai, a legfőbb egyházi és világi méltóságok” működtek.²⁹ A somogyi oklevél kiadásának az ügyében elsőrangú szerepet tölthettek be a kancellária általunk már említett referensei, az oklevél ajánlói, így jelen esetünkben Butkai Péter somogyi ispán és Somi Józsa temesvári főkapitány. Ők voltak először is azok, akik a hivatalos menetrend szerint előbb az uralkodó és a királyi tanács elé, majd utána – a királyi titkáron keresztül – a kancellária felé beterjesztették az oklevélkiadás kérését. Szilágyi megírja nekünk azt is, hogy valójában „a referens határozta meg az oklevél tartalmát és végül esetleg a kész oklevelet is átvizsgálta.”³⁰ Butkai és Somi ebben az időben gyakran szerepeltek úgy, mint a kancellária referensei. Elsősorban azért, mert ők voltak ezeknek az okleveleknek „a területileg is érdekelt” hivatali ajánlói. Így lehetek ezért ők, mint „somogyi érdekeltségűek” ebben az ügyben mindketten a Somogy megye oklevél kiadásánál a rendeletet adók. Hiszen akkoriban köztudottan csak a „területileg érdekelt” lehettek az ilyen kormányzati ügyeknek a közvetlen szószólói, vagyis csak ők képviselhették „az ő megyéjükkel kapcsolatos” hivatali ügyeket. Azután már az oklevelet kiállító kancelláriát az ügy további intézésében már főképpen a királyi titkár (secretarius) képviselte.³¹ 1491 óta Bakócz Tamás győri, majd egri püspök, valamint

1498-ban esztergomi érsek, mint summus et secretarius cancellarius vezette személyesen a kancelláriát. Bakócz ekkor nemcsak a kancellária tejhatalmú vezetője, hanem a magyar állami élet irányítója volt. Kubinyi szerint: „a kancellár a pecsételési joga révén megakadályozhatta a neki nem tetsző oklevelek kiadását.”³² Ennek ellenére 1497-ben az országgyűlés időlegesen (1497 novembere és 1498 első fele közötti időre) Bakóczot megfosztotta a kancelláriairányító szerepétől, olyan módon, hogy még a nála lévő pecséteket is át kellett adnia.³³ Tehát éppen a somogyi oklevél kiadásának az idején vette át a kancellária vezetését az időlegesen visszavonult Bakócztól az akkor még csak a királyi titkár tisztségét viselő Szatmáry György, a későbbi veszprémi, majd pécsi püspök.³⁴ Ő pedig, mint Somi Józsa barátja – az akkor neki alárendelt kancelláriával egyetemben – jól és időben elkészítette az említett oklevelet. Ezt végül Szatmáry még az akkor nála lévő királyi pecséttel meg is erősítette. Az 1498. január 6-i dátummal ellátott díszes Somogy megyei oklevél csak ezután került a Somogy megyei nemesi universitas birtokába. (Ma már azt is tudjuk, hogy országosan legelőször!)

d) Forrásadatok a somogyi 1498-as oklevél két ajánlójáról (relatoráról). A Somogy megyei hivatala révén elsődlegesen „somogyi érdekeltégűnek” tartható Butkai Péter somogyi ispán életéről és az ún. pályaképéről.

A híres, így többek között az eszedi Báthori családdal is közös nemzetségből, vagyis a Gutkeledekből származó Buttykai (Buthkai) család Zemplén ÉK-i részéről, Kassa környékéről származott.³⁵ A család névadója az ottani Buttká falu volt, ahonnan Butkai IV. Péter hivatali szereplése is megkezdődött. Az ő pályafutása már korán, Mátyás király idején elindult. Butkai Péter Mátyás király apródjából előbb udvari kamarás, majd II. Ulászló asztalnoka, Tata és Komárom várainak ispánja, valamint sókamarás is lett. 1493–1505 között Somogy megye ispánjaként II. Ulászló megbecsült udvari belső embere volt. Élete vége felé a zágrábi püspökség királyi kormányzójaként és Máramaros vármegye sóispánjaként is működött. Első felesége Szapolyai István nádor (1491–1499) – első feleségétől származó – Veronika nevű leánya volt.³⁶ Második felesége viszont már a tehetősnek számító somogyi középnyemes családnak, a Gordovai Fáncsyak Margit nevű lánya lett. A tőlük származó Kata lánya már a Dél-Dunántúlon jól ismert reneszánsz-kori kastélyépítő nemes úrnak, Gersei Pethő II. Györgynek a feleségeként ismert. Ez a Gersei Pethő György – fontos mesteremberek kölcsonzásával – több ízben is segít majd apósa somogyi rezidenciájaként szolgáló kastélya felépítésénél.³⁷ Koppány Tibor részletesen is foglalkozik Buttykai rezidenciája felépítésének munkálataival. Szerinte Buthkai vagy másképpen Buttykai Péter már 1489-ben Mátyás királytól kapott engedélyt a családi régi központjuknak, „az elpusztult Zemplén megyei Butyka kastélya újjáépítésére”.³⁸ Ugyanakkor ebben az 1999-ben megjelent munkájában egy kastély Kedhely-nél (Körös vármegye) HO ismeretlen megjelöléssel is szerepelt. Ezzel kapcsolatban írja, hogy ezt a kastélyt „itt a razinyakeresztúri Bocskaiak már 1450 előtt építették. Ez volt az ún. hatfalvas kisebb uradalmuk központja, amelyben 1450-ben és 1462-ben emeltek kastélyt.”³⁹ Koppány Tibor még azt is leírja, hogy „ez lett Butkai Péteré, aki 1496 és 1501 között átépítette azt.”⁴⁰ Továbbá az is szerepel, hogy Butkai – az 1496-ban Kedhelyen kelt levelében – „három kőfaragója mellé továbbiakat kért vejétől, Gersei Pethő Györgyötől. A következő év elejétől a kedhelyi plébánosnak Pethőhöz írott levele pedig még tudósít az itteni építkezése folytatásáról. 1501 első napján kelt újabb levelében Butkai a kedhelyi háza befejezéséhez még ácsokat is kért vejétől.”⁴¹ Koppány Tibornak egy másik munkájában a Somogy megyei Kéthely-nél, ugyanazzal a kastéllyal kapcsolatban viszont már az szerepel: „1496 és 1501 között Butkai Péter tárnokmester és somogyi

ispán, valamint felesége Fánccsy Margit építette fel azt.⁷⁴² Koppány ezzel kapcsolatban még pontosításként azt is leírja, hogy „Butykai 1498-ban kapta meg a királytól azokat a somogyi és szlavóniai birtokokat, amelyeket a század elején koboztak el a hűtlenségük miatt a Gordovai Fánccsy családtól, és a kéthelyi uradalom kivételével visszaadta nekik.”⁷⁴³ Butykainak ezzel a Somogy megyében lévő kéthelyi rezidenciájának, vagyis a kastélya ott létének vizsgálatával Schmidmayer Richárd is foglalkozott.⁴⁴ Schmidmayer – az általa vizsgált források szerint – biztosnak tartja Butkai kastélyának a somogyi Kéthelyen történő felépítését.⁴⁵ A jelen tanulmány szerzője itt kívánja azt megjegyezni, hogy a kastély korának és típusának a meghatározását a ma is meglévő, sáncárcokkal körülvett vár helyének régészeti kutatásával lehetne elvégezni.⁴⁶ Schmidmayer még az említett tanulmányában azt is leírja, hogy „Jagelló II. Ulászló 1495-ben a tatai várnagya, (azaz Butykai Péter) jelenlétében vadászgatott, sőt ott még birtokokat is adományozott a számára.”⁷⁴⁷ Szerinte Butykai, mint tatai és komáromi várnagy foglalta el Gerencsér és Gesztes várát az 1494 második felétől 1495 tavaszáig Újlaki Lőrinc ellen, a II. Ulászló által folytatott hadjárat során.⁴⁸ Butkai vagy másképpen Buttykai mindvégig II. Ulászló király legbizhatóbb udvari emberének számított. Ez derült ki, amikor 1500. február 12-én a király vitéz Butkai Péternek és Podmaniczky Jánosnak, a zágrábi püspökség kormányzóinak parancsot adott a püspökség javainak a felfoglalására.⁴⁹ Butkai így lett élete vége felé többek között Máramaros vármegye sóispánja is. A neki az ország keleti része felé történő orientációját az utolsó, a harmadik házassága is mutatja.⁵⁰

2. Legújabb kutatási adatok a somogyi oklevél másik ajánlójáról (relatoráról), a somogyi származású „törökverő” hős, Somi Józsa II. Ulászló király délvidéki főkapitánya életéről és pályafutásáról

a) Somi Józsa és családja eredetéről

Róla és származásáról mindenképpen többet tudhatunk meg, mint a korabeli legendás hírű hadvezérek, Magyar Balázs vagy Kinizsi Pál családi eredetéről.⁵¹ Horváth Richárd történész 2006-ban viszont még ezt írja Somival kapcsolatban: „Somi Józsa személye is közrejátszhatott az eseményekben. Jóllehet életrajzát részletesen nem ismerjük.”⁵² Főgel József már 1913-ban leírja Somi Józsa és társai kiemelkedő haditettét: „Somi Józsa és társai 1494. márciusában [...] diadalmasan keltek át a befagyott Dunán és zsákmányul ejtették a szendrői bég két várát. Ulászló fényes ünnepség keretében ütötte lovagokká a leventéket. Józsa úr 138 firt értékű hermelinnel bélelt, arannyal átszőtt bíbor ruhaszövetet kapott kitüntető ajándékul.”⁵³ Ez az adat azért is érdekes, mert a forrásokban és a szakirodalomban is szerepel, hogy Somi Józsa már előtte, 1493-ban Kinizsi Páltól vitézi szolgálataiért két birtokot: az Esztergom megyei Bényt és a Hont megyei Gyarmatot kapta jutalmul.⁵⁴ Fenyvesi László szintén azt írja Somi Józsaéről, hogy „korábban Kinizsi titkára, tanítványa, mindkét tisztségben helyettese” volt.⁵⁵ Ilyenformán már akkoriban kötelezően létezhetett a Báró Nyáry által említett 1497-ben szereplő „harántosan négyelt mező négy liliummal” és „sisakot teljesen nélkülöző” címere és a pecsétje is.⁵⁶ A hagyományosan régi családörténeteszek, köztük Nagy Iván is, Somi családról csak annyit írnak, hogy a család a „Somogy megyei Som nevű helységről vette a nevét”, és hogy „Somi János 1447-ben élt.”⁵⁷ Csánki Dezső pedig a Somi családdal kapcsolatban még egy korábbi, 1438-as említésről ír.⁵⁸ A legrészletesebben Fügedi Erik közöl még a Somi leszármazókról adatokat valamint táblázatokat.⁵⁹ Engel Pál hasonló munkájában a 3–4. oldalon még külön Somi Józsa felesége, a Győr nembeli Szerdahelyi Imrefiakhoz tartozó Márta leszármazási táblázata is szerepel.⁶⁰ Ez alapján világosan és jól is követhető

– különösen a 15. század végi geneológiai feljegyzés alapján –, hogy apja az 1472-ben már meghalt Somi János volt. Ezt bizonyítja a DL 90409-es oklevél anyaga is, amely 1486. január 24-én így említi őt: „egregius Josa filius condam Johannis de Som ex nobili domina Ursula filia condam Stephani filii Valentini filii Valentini filii Emerici filii Wincze de Zenthgyewrgh”.⁶¹ Tehát Somi Józsa Somi János és Szentgyörgyi Wincze Orsolya gyermekeként született, jóval apja 1472-ben történt halála előtt. 1493-ban ugyanis már a Szerdahelyi Imreffy Mártától született Gáspár fia és Katalin leánya is szerepelt. Gáspár 1498-ban már nagykorúként képviselte apját a gesztesi várnagy, Istholczi Mihály szerint.⁶² A törvényes kort a 16. század elejéig a fiúknál 14., a lányoknál a 12. év betöltésével számolták.⁶³ Gáspár fia születése idején Somi Józsa már legalább a 24 és 30 év közötti korban lehetett. Számításaink szerint ilyenformán ő maga már az 1460–1464 közötti idő táján szülehetett.

b) Somi Józsáról, 1494. november 26-tól II. Ulászló király temesi ispánjáról és az ún. Alsó-részek főkapitányáról, a Magyar Királyság bárójáról

1494 októberében II. Ulászló király, a Drágfi Bertalan erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi ispán, az ún. Alsó-részek főkapitánya, akkor már országbíró vezette 14 ezer főnyi sereggel szerbiai hadjáratot indított a török ellen.⁶⁴ A gyakorlatilag a déli végváronal kapujánál, Temesvárnál megindított hadjárat elsődleges célja a horvátországi és az ország déli területére betörő török rabló portyák elleni megtorlás volt. Milyen is volt ekkor a déli végváronal akkori rendszere? Pontosan milyen közigazgatási egységek vagy várak tartoztak ehhez a végváronalhoz? Végző soron mi is volt a feladata vezetőjének, a temesi ispánnak, illetőleg az Alsó-részek főkapitányának? Ennek a már 15. század elejére kiépített déli végváronalnak egy igen jó történeti összefoglalását Petrovics István szegedi történész adja.⁶⁵ Kézenfekvő lehet ebből az anyagból részletesebben is idéznünk. Petrovics szerint az általunk vizsgált terület, vagyis „a 15. század második felére létrejött végvárrendszer gyakorlatilag két párhuzamos végváronalat jelentett. A második hozzávetőlegesen 50-100 km-re beljebb helyezkedett el, mint az első. Ehhez Karánsebes, Lugos, Temesvár, a szeremeségi várak, Pétervárad, Banja Luka, valamint Bihács tartoztak. A második vonal várai közül több magánkézben volt, ám ezek urait pénzbeli támogatásban részesítette a kincstár, így igyekezték enyhíteni a katonatartás terhén. A második vonal várai szükség esetén segíteni tudták az elsőben lévőket. Természetesen az is rájuk hárult, hogy az első vonalon átszivárgott ellenséget feltartoztassák. Kétségtelen, hogy a második vonal egyik legfontosabb erőssége Temesvár volt. [...] Ugyancsak Temesvár szolgált az Alsó-részek főkapitányának rezidenciájául.”⁶⁶ Ozorai Pipo temesi ispánként már a 15. század elején innen igazgatta ezt a területet, amely a délvidéki megyéken kívül az Al-Duna és a Száva menti bánágokra (Szörény, Nándorfehérvár, Szabács, Szebernik) is kiterjedt. Hozzávetőlegesen 15-20 királyi vár tartozott az igazgatása alá.⁶⁷ Ezt a bárói ranggal járó tisztséget 1478-tól Mátyás király legendás hírű hadvezére, Kinizsi Pál birtokolta. Ezt a címet pontosan 1479. május és 1494. november 24. között viselte, majd az év elejétől az országbírói tisztséget is. Az általunk említett időben először Kinizsi apródja, majd titkára, később alispánja és főkapitány helyettese éppen Somi Józsa volt.⁶⁸ A törökellenes védelem legfontosabb helyein, vagyis a déli végvárakban folyamatosan állomásozó katonaságot fizetni, élelemmel és fegyverzettel, lőszerrel ellátni, és az ottani várakat karban is kellett tartani. Ez Kubinyi András számításai szerint évente 175-180 ezer aranyforintjába került a Magyar Királyságnak.⁶⁹ Mindez annyira megterhelte a Jagelló-kori magyar államot, hogy az udvari- és az állami kiadásokra csak évente 70-80 ezer forint maradt. Ezért a végváriak fizetésére a király

– többnyire az adósságok fedezésére – zálogbirtokokat adott.⁷⁰ A fent említett, 1494 októberében megkezdett törökellenes őszi, illetőleg téli hadjárat idején már Kinizsi Pál megrendült egészségi állapotban volt. A többször bekövetkezett „szélütései” következtében nemcsak beszélni nem tudott, de már a csatamezőkre és a várostromokra is hordszéken vitette magát. Ennek ellenére a nándorfehérvári lázadást még keményen megtorolva, ebben az állapotában vette ostrom alá a Duna-parti Szendrő várát. Az ostrom alatt, 1494. november 24-én Szent Kelemen faluban halt meg.⁷¹ A Kinizsi halála miatt megrendült II. Ulászló a csatamezőről visszatérő helyettesét, Somi Józstát szinte azonnal, már november 26-án kinevezte temesvári ispánnak és az Alsó-részek főkapitányává. Somi ugyanis nemcsak jól ismerte a déli határvédelem minden gondját, de a folyamatosságot is képviselte. Ezzel a címmel nemcsak rangban, hanem fizetségben is nagyot emelkedett. Az évi salláriumra – a 6000 Ft készpénz mellett – még 1000 Ft-nyi sóval is gyarapodott és 100 lovas kíséret tartására is jogot kapott.⁷² Somi tehát 1494. november 26-tól, a temesi ispáni és az Alsó-részek főkapitányi címével az ország egyik legfontosabb méltóságába is felemelkedett.⁷³

c) Somi Józsa, II. Ulászló király „hadvezére” és 1494–1498 közötti „rendcsinálója”

II. Ulászló Somi Józsnak a kinevezésével egy időben, Bácsban egy drága, 100 Ft-ot érő paripát is adott, vagyis – ahogy a közmondás még ma is mondja – rangjához illően „lovat is adott alája”.⁷⁴ Ekkor, szinte azonnal a török ellen megindított háború is befejeződött. A király a török ellenes hadjárat címén összegyűlt itteni nagyobb sereg vezetőinek új feladatot adott. II. Ulászló ugyanis a vele már régóta dacoló és vele szemben ellenségesnek is mutatkozó délvidéki nagyúr, Újlaki Lőrinc herceg és szövetségesei várainak elfoglalására indított el hadjáratot.⁷⁵ A király ugyanakkor – az Újlaki várak elfoglalásával egy időben – megbízta Somi Józstát, a legtávolabbi DNy-ra lévő németújvári vár elfoglalásával és az odamenekült Újlaki elfogásával. Magát a hadjáratot, illetőleg annak okát részletesen kifejti Fedeles Tamás a már többször említett, 2012-ben megjelent kötetében és az ezzel kapcsolatos írásaiban.⁷⁶ A király megbízásából a hadjárat igazi fővezére Somi Józsa lett. Így ő volt, aki az Újlaki fontos várainak elfoglalása után a legtávolabbi lévő, igen jól megerődített németújvári vár bevételét intézte. Somi a királyi sereg legnagyobb, hatezer lovassal, és egy kisebb gyalogos és tüzér egységgel rendelkező katonaságával viszonylag gyorsan elérte azt, hogy a már több hónapja körülzárt és ostromlott németújvári várban rekedt Újlaki a megadás mellett döntsön. A királytól Somi Józsa még azt az utasítást is kapta, hogy „seregével vonuljon vissza úgy, hogy minden ellenséges cselekedettől tartózkodjék és hozza magával Lőrincet.”⁷⁷ Petrovicsot idézve: „a király parancsa szerint Lőrinc herceg Somi Józsa temesi ispánnal felkereste a Pécsen tartózkodó uralkodót. Lőrinc herceg itt – minden hibát rossz tanácsadóira hárítva – bocsánatot kért Ulászló királytól. Úgyesen kigondolt taktikája bevált, mert az uralkodó megkegyelmezett neki.”⁷⁸ Külön még fontos az is, hogy ekkor, vagyis 1494-ben a török követet az uralkodó itt, Pécsen fogadta. Vele a király a három évig tartó békét is itt kötötte meg.⁷⁹ A király hálája az Újlaki Lőrinc elleni hadjárat győztes hadvezérei és ott a királyi sereget vezető Somi Józsa irányában sem maradt el. Somi ekkor kapta meg a királytól zálogbirtok gyanánt az Újlakitól elfoglalt gesztesi várat és az uradalmat.⁸⁰ Ezután még Sominak – a hosszabb ideig Pécsen tartózkodó uralkodó innen, a lovas küldönceivel továbbított parancsai szerint – Temesvár és Pécs között nyargalva, vagy a mai szóhasználatnál „ingázva” kellett a különböző feladatokat ellátnia.⁸¹ A békekötés ellenére is gyakran betörő és rabló török csapatok miatt Temesváron Somit 1495 januárjában Sloupnici Ivánnak, a királyi udvaroncok kapitányának (capitaneus aulicorum reglium)

is helyettesítenie kellett.⁸² A királynak az ún. Újlaki „hütlenségi ügy” befejezése után közvetlenül már újra szüksége lett Somi részvételére. Az új temesi ispán segítségével sikerült is neki komoly véráldozat nélkül megoldania a Szapolyai István nádor és Corvin János között a lipthói hercegség miatt kiobbant fegyveres konfliktus ügyét.⁸³ Szerintünk mára már kiderült, hogy az egész ügy kiobbantója a lipthói hercegséget megszerző Szapolyai István nádor volt. Ő volt az, aki familiárisai által cselled elfoglalta Corvin legfontosabb lipthói várait. Ő jelentette a királynak a Corvin Jánosnak a lipthói hercegsége védelmére történő idegen (lengyel) zsoldosok toborzását, mintha Corvin a király elleni támadás céljából gyűjtene ott fegyvereket. A király csak később jöhetett arra rá, hogy az egész csak „vakláрма” volt. II. Ulászló – Szapolyai István nádor hivatalos jelentései alapján – először még hihetett Corvin Jánosnak az ellene irányuló hadi készülődésében. Ugyanakkor a király viszont az ún. lipthói hadi ügyek kivizsgálásával szintén Somi Józsa temesi ispánját bízta meg. Kapóra jöhetett neki az is, hogy Somi éppen az újonnan (1495 nyarán) szerzett felvidéki birtokát, így az ottani makoviczai uradalmát látogatta meg.⁸⁴ A nádor és Somi Józsa ez ügyben még Kassán is találkozott. Itt érte utol őket a király legújabb parancslevele, aminek értelmében már a két főúr január 27-én újabb levélben utasította arra a városokat, hogy ha szükséges, „akkor a hütlenség terhe alatt álljon készen a hadbavonulásra”.⁸⁵ Végül az ügy komoly fegyveres harc nélkül, bírósági vizsgálattal, a nádor területnyerésével és Corvin János némi kárpótlásával zárult le.

Pár hónap elteltével ugyancsak Somi bevonásával került sor az Ernuszt Zsigmond kincstartó sikkasztása ügyének a hivatalos „lerendezésére”. Petrovics István ezzel kapcsolatban azt írta, „hogy a királyt több hónapig vendégül látó Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt, aki akkor kincstartó is volt, a király sikkasztás miatt börtönbe csukatta. A 400 ezer Ft-os sikkasztás a számadáskönyv alapján is bizonyítható volt.”⁸⁶ Ernusztot a király megbízásából Somi Józsa fegyveresei őrizték a király siklósi várában. Ez csak addig történt, amíg az ott fogvatartott Ernuszt 1496. október 28-án kilenc arannyal és ezüsttel megrakott szerkeret Budára nem küldött. Somi Józsa azután „visszahelyezte őt a püspökség birtokába.”⁸⁷ Ilyen sors várható volna esetleg 1500-ban Vémeri Zsigmond királyi kincstartóra, illetőleg rá, mint a később már kinevezett zágrábi püspökre is. Elődje, Szentlászlói Osvát zágrábi püspök az 1499. évi végrendeletében ugyanis négy végvár: Nándorfehér, Jajca, Szabás és Szörény vára felújítási munkálataira 32 ezer Ft-ot hagyott. Ebből Vémeri még kincstartóként 4 ezer Ft-ot egyszerűen „kölcsonvett.” A király Somi Józsa temesi ispánt és az Alsó-részek főkapitányát – mint a várak helyreállításával kapcsolatban is a legilletékesebbet – bízta meg az összeg Vémeritől való visszaszerzésével.⁸⁸ Az ügy végül azzal oldódott meg, hogy Vémeri még a zágrábi püspöki széke elfoglalása előtt meghalt. A király, amint arról már a tanulmányunknak a Butkai Péterről szóló fejezetében is írtunk, a zágrábi káptalan érdekében előtte már lefoglalta a teljes püspöki vagyont.

d) Somi Józsa, az 1498–1510 közötti idők „törökverő hőse” és diplomatája

Somi Józsa előtt már olyan híres törökverő hősök és hadvezérek példaképei álltak, mint Magyar Balázs vagy az ő általa hadisikerekre is felnevelt Kinizsi Pál. Az apját viszonylag korán elveszítő Somi Józsa valószínűleg már 1472 után az ő udvarukba került, ahol Kinizsi őt ugyancsak a fiaként kezelte. Az előző fejezetekben említett források szerint Kinizsi Somi Józsat vitéz katonává nevelte. Abban a történelmi helyzetben, amikor már 1477-től a török „Horvátországon keresztül velencei területig, sőt Stíriáig és Vas megyéig pusztított. A század végén Magyarország végleg defenzívába szorult, magyar védelemben eddig ismeretlen jelenség lépett fel: az árulás. 1494-ben Kinizsi Pál Nándorfehérvár árulóit büntette meg hihetetlen kegyetlenséggel.”⁸⁹ A ma a Szulejmán

című török sorozat szappanoperás hatású dramaturgiáján többnyire csak jól szórakozó magyar nagyközönség nem ismeri fel az ezekben benne rejlő és a 15–16. századra vonatkozó nagyfokú történelemhamisítást. Fügedi Erik történész viszont már fél évszázaddal ezelőtt világosan megírta nekünk ezelő kapcsolatban azt, hogy már a határokon vívott harc „a magyar király és alattvalói részére ez élethalálharcot jelentett”.⁹⁰ A török fogságban a magyar földművesből vagy mezőváros lakosából csak adható és vehető tárgy, család nélküli rabszolga lehetett. Fügedi Erik a Magyar György domonkos szerzetes 1480-ban, Rómában megjelent kis könyvére hivatkozik, ami többek között a törökök szokásait taglalva ad egyfajta kor- és helyzetképet.⁹¹ A szerzetes leírja a könyvében, hogy a rabokkal kereskedők „a sereggel együtt járnak a táborban, láncokat víve magukkal, hogy a foglyul ejtők kezéből a foglyokat megvegyék... A kereskedők ugyanis megveszik őket, és tízesével vagy tizenkettesével egy láncra fűzve irányítják őket. Az irányítás végpontja egy város piaca a birodalom belsejében, ahol a rabokat áruként értékesítik... A szökést megkísérlő rabot a biztonság kedvéért <megjelölik>: levágják orrát, fülét, vagy a lábán égetik el az ideget, hogy ne tudjon futni.”⁹² Az említett könyvben még szereplő különböző leírások a mai szemmel is elég horrorisztikusnak tűnnek, de inkább emlékeztethetik az olvasót az ugyancsak korabeli – Afrikából Amerikába történő – rabszolga-kereskedelem szörnyű történéseire.

Már Mátyás király korában, de főleg utána is világosan látszott, hogy az egyre nagyobb seregeket mozgósítani tudó török birodalom állandósuló támadásait az ebben az időben csak lovas hadsereggel rendelkező Magyarországnak nem lesz ereje hosszútávon, legalábbis egyedül kivédenie. A szükséges katonaság kiszámításának a módszere a Zsigmond kortól, így 1498-ban is már ez volt: „a főurak, az egyháziak és a vármegyék által kiállítandó védelmi erő az ország népességének (3,6 millió fő) nagyjából 1%-át tette ki, ezen felül még számoltak egy [...] jelentősen összezsugorodó királyi sereggel.”⁹³ Tanulságul szolgálhatott már az 1493. szeptember 9-én bekövetkezett – a második, „horvát rigómezei” csatának is hívott – udzbini vagy korbáviai vereség. Ebben a csatában Derecsényi Imre horvát-szlavón bán, a többek között Somogy megye ispánjaként is szereplő hadvezér fogságba került, valamint ott meghalt 3500 horvát nemes és legalább ugyanannyi egyszerű (telek) katonája. Derecsényi akkor a boszniai szandzsák bég, Hadum Jakub pasa zsákmányával megrakottan, a stájerországi és karinthiai portyázásából hazafelé tartó könnyűlovas csapatát próbálta megadásra készíteni. Jakub basa azonban törbe csalta Derecsényit, és végül a hegyen-völgyen át könnyen mozgó 8-9 ezer főnyi akindzsikból álló lovasságával bekerítette a csapatával együtt, majd megsemmisítő vereséget mért rájuk.⁹⁴

Ennek ellenére még úgy látszott, hogy Kinizsi, majd utána Somi Józsa is sikerrel próbálta a déli határvidéken áttörő és a vidéket kirabló török csapatoktól megvédeni az ott még megmaradt, de egyre gyérülő kis létszámú magyar vagy szerb-horvát lakosságot. Kinizsi Somi Józsat – a főképpen a délvidéki törökellenes harcokban mutatott sikeres helytállása miatt – birtokadományokban részesítette és még temesi ispáni és főkapitányi helyettesének is megtette.⁹⁵ II. Ulászló király Somi Józsanak és vitéz társainak az a szendrői lovagi címet is neki adományozta.⁹⁶ Részletesen tudunk még a nagybeteg Kinizsi Pál vezetése alatt – a nagy létszámú királyi csapatokkal közösen – 1494 októberétől a november végéig tartó török elleni szerbiai hadjáratról. Ilyen, főképpen a déli területeket megrabló törökök elleni megtorló hadjáratok Somi Józsa vezetésével 1495–1510 között többször és több fronton is folytak. Nagy szükség volt ezekre a kemény törökellenes katonai fellépésekre. Emlékezetes és kiugró sikerrel járt például az 1500-as és az 1502-es, valamint az 1507-es és az 1508-as évek ilyen hadivállalkozása.⁹⁷ Somi Józsa

1502-es törökellenes hadivállalkozásáról több forrásból is részletesen tudunk. „Corvin Jánossal és az erdélyi vajdával Horogszeg környékén egyesülve Nándorfehérvárnál és Horozsánál (Újpalánka) átkelt a Dunán s szerb földre nyomult. Somi Józsa – Jajcza felmentése után – Jajcza vidékét elpusztítva, a törököket leöldöste, az óhítú [a törököknek is behódolt, nem magyar – szerző] lakosokat nyájaikkal együtt áthajózva a Dunán és a mai Pancsova és Temesvár között az akkor úgynevezett Janopoli kerületben telepítette le.”⁹⁸ Szakály Ferenc is írja, hogy „az ide betört »magyar« – köztük szerb származású – hadvezérek tízezer számra hajtották át a határ túlsó oldalára erőszakkal a szerb parasztokat.”⁹⁹ Ezt a sikeres hadjáratot gyakorlatilag a Szlavóniába az 1502-ben betörő török csapatok dúlásai provokálták ki.¹⁰⁰ Erre a betörésre gyorsan reagáltak és keményen visszavágtak a déli határvédelem magyar vezetői. Somi Józsa alsó-magyarországi főkapitány Szerbián keresztül Nikápolyig és Vidinig pusztítva tört előre. Ott egyesült hada a Boszniába betört horvát-szlavón bán, Corvin János seregével. Bárány Attila történész szerint: „azután már mindketten hadaikkal egészen Szarajevóig nyomultak előre.”¹⁰¹

Somi vezetésével végül 1506-ban még lezajlott egy osztrákok elleni hadjárat is.¹⁰²

Az Alsó-részek főkapitányaként megistizelő és kötelező katonai feladata volt számára a II. Ulászló királyhoz bejelentkező különböző országok követeinek fogadásán való katonai díszkíséret vezetése. Különösen emlékezetes például az 1500-as eset, amikor április 2-án a velencei követek érkeztek a királyhoz Budára. Fögel szerint „Buda és Tétény között Somi Józsa temesi ispán és Bácskai Miklós szerémi püspök, királyi tanácsosok fogadták őket 600 lovas kíséretében.”¹⁰³ Ehhez hasonlóan vett részt Somi Józsa 1501. február végén VI. Sándor pápa követe, Svagliai Péter (Ivalics) reginói bíbornok fogadásán is. Itt Szatmári György veszprémi püspökkel és kancellárral együtt 200 lovas kíséretében mutatkozott.¹⁰⁴ Pisani György lovag doktornak, az új velencei követ nyilvános ünnepélyes kihallgatásán a király jobb oldalán az esztergomi érsek, váradi és a veszprémi püspök, a bal oldalán Újlaki Lőrinc herceg és Vingárti Geréb Péter nádor, a harmadik helyen pedig Somi Józsa temesi ispán foglalt helyet.¹⁰⁵ Ez a felsorolás jól mutatja Somi Józsanak, mint udvari főméltóságnak nemcsak a királyi udvarban, hanem a királyi tanácsban is elfoglalt rangos, időnként a nádor után következő (de legalább harmadik) helyét.

e) Somi Józsa, mint a birtokszerző és a saját rezidenciáját kialakító főnemes: az 1498–1510-es években „felemelkedő” új magyar báró.

Somi Józsa 1497–98-ra, mint a Somogy megyei címereslevél kiállításának egyik javasolója, vagyis relátora már pályája és hatalma csúcsán állt. A már említett 1495-ös gesztesi birtokszerzéseivel indult meg a bárói rangjához hozzátartozó komoly birtokközpontja, az ún. rezidencia kiépítésének az útján. A Vértesben lévő Gesztes várának és uradalmának megszerzése 1495–96-ban jelentette ebben az első állomást.¹⁰⁶ Gesztes várát és várbirtokát már a kezdetektől, de 1498-tól már biztosan átengedte Gáspár fiának. Bár Somiék is talán folytattak építkezéseket a gesztesi váron, de őket nem lehetett igazán e várhoz kötni, mivel ők inkább a budai házukat tekintették a rezidenciájuknak.¹⁰⁷ Schmidmayer az 1515-től Gesztes vára új tulajdonosáról, a Török családról írt fejezetében még ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „az előkerült kőfaragványok alapján a 15. század végén, de nagyobb valószínűséggel a 16. század elején folytattak építkezést, amelynek nyomait lehet kimutatni Gesztes várában.”¹⁰⁸ Somi Józsa az 1495-ös évben a királytól rövid időre még megkapta Csáktornyát, majd egy évig a felvidéki Makoviczát is birtokolta.¹⁰⁹ Sominak Temesvár délvidéki várközpontja mellett az 1500 táján megszerzett Atyina (Athyna) vára lett a másik állandó tartózkodási helye, illetve központja.¹¹⁰ A még Kinizsi Páltól 1493-ban kapott Esztergom megyei Bény és a Hont megyei

Gyarmat (az 1497 és 1504 között szereplő Kisgyarmat) birtokosaként került kapcsolatba a sági premontrei prépostsággal és a prépostság familiárisaival, Horváthy Lászlóval és Gergellyel.¹¹¹ 1498-ban Horváthy László, az esztergomi káptalan képviselője volt a Somi Józsa temesi gróf elleni perben.¹¹²

Kezdetben Somi Józsa felesége testvérével, a szomszédos Vitány vára és uradalma birtokosával, Szerdahelyi Imreffy Mihállyal együtt Fejér megye ispánja is volt.¹¹³ Ugyancsak Schmidmayer írására hivatkozva írhatjuk azt Vitánnyal kapcsolatban: „a vár utolsó periódusának átalakítása személyéhez [ti. Szerdahelyi Imreffy Mihályhoz – szerző] köthető, a reneszánsz ízlésű átépítés az ő birtoklása alatt fejeződött be.”¹¹⁴ 1930-ban a várban ugyanis egy 1513-as évszámot viselő címerfaragvány került elő. Ez az akkor tévesen Kanizsai címernek meghatározott darab szerintünk is csak az akkori tulajdonosnak, a Szerdahelyi Imreffy család címerének ábrázolását takarhatja: a leírás szerint „lebegő koronán álló, balra fordult kettős farkú oroszlán, mely első lábait támasztásra készen tartja.”¹¹⁵ Tudjuk még azt is, hogy ugyancsak Imreffy Mihály a 16. század elején épített magának az itteni várbirtokán, a Bicske melletti Szent László birtokon egy castellumot.¹¹⁶ Fejér megyei ispáni címét Gesztes vár és uradalma birtokosaként Gáspár fia viselte tovább még az 1511–1517 közötti időben is. Somi Gáspár Gesztes és a hozzátartozó uradalma legfontosabb helysége Csákvár mezőváros volt. A Bonfini által is említett 1495. szeptember 28-i csákvári találkozó után II. Ulászló király – az ottani vadászatát abbahagyva – Geréb Péter országbíró meghívására annak délvidéki birtokára utazott.¹¹⁷ Somi Gáspár Horhiban (Pest megye) álló udvarházáról is tudunk, amit apja 1510-ben bekövetkezett halála után három évvel új tulajdonosnak adott tovább.¹¹⁸ Somi Gáspár ugyanis 1513. április 20-án 1400 Ft-ért „leköti” a Fejér megyei Tárnok és az említett Pest megyei Horhi birtokokat a Héderváriaknak.¹¹⁹ Ezek után már teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy Somi Józsa és felesége, valamint közvetlen családja, Gáspár és Katalin leányának a rezidenciája a budai várban, az akkori Olasz utcában (ma Úri utca) található palotája volt.¹²⁰ Ez a palota, vagyis a Somi rezidencia – a közelében lévő Corvin János udvarházához hasonlóan – jelentős és nagy épület lehetett. Gáspárnak ugyanis 1512-ben felesége rokonának, Perényi Imre nádornak a házával sikerült azt elcserélnie.¹²¹ Végső soron tehát – az ugyancsak erről író Schmidmayer Richárddal egyetértve – mi is Somi Józsa és közvetlen családja igazi rezidenciájának az említett budai palotáját tarthatjuk számon.¹²² A temesvári várban, illetőleg a mellette lévő Monostoron Somi Józsnak csak egy szolgálati, ún. főkapitányi háza lehetett.¹²³ 1500-tól Somi 5-6 éven keresztül a délvidéki atyainai várát és az uradalmát is saját tulajdonként birtokolta.¹²⁴ A Buda vári rezidenciája közelében álló Boldogasszony templom mellett általa épített Szent László kápolna kegyura ugyancsak Somi Józsa volt.¹²⁵ A temesi főkapitány fia, Gáspár Fejér megye ispánja, királyi kamarás és a királyi testőrök kapitánya, a „magnificus” címet viselte. Nagyságos úrként pedig ő feleségül vehette Perényi Gábor főkamarás és Báthori Orsolya leányát, Margitot.¹²⁶ Leánytestvére, Katalin pedig szintén a főrangú bárónak számító Pelsőczy Bebek család János fia felesége lett.¹²⁷ Somi Józsa a Bebek családot képviselő apósával 1502-ben már szerződést kötött a két család birtokait illetően. Somi még a halála előtt, 1509-ben zálogba vette a teljes családtól a Bebek birtokokat: Adorján (Szalárd) várát és uradalmait (Bihar megyében).¹²⁸ Ezzel az előrelátó lépésével biztosította a jövőjét, legfőképpen fiának, Gáspárnak. Kulcsár Beáta szerint Almás vára és uradalma Somi Gáspár számára igen jó anyagi fedezetet biztosított.¹²⁹ Érte 1526. augusztus 24-én Drágffy János 10 ezer Ft-ot adott át Somi Gáspárnak, közvetlenül a mohácsi csatába való indulásakor. Ez az említett váruradalom és a hozzátartozó jelentős jövedelemmel rendelkező birtokai neki és a közvetlen leányörökösének is az anyagi

biztonságot jelentette. Egy régi tudósítás szerint „övéi voltak az almási (Kolozs vármegye) a gorbói, tihói, s búzai uradalmak”.¹³⁰ Ezek a későbbi Csáki javak biztosították Somi Józsa halála után még pár évszázadon át az örökösei számára is a fennmaradást.¹³¹

Epilógus

Az 1510-es év végén a szomorú hír az volt, hogy Temesvárnál és a környékén, de az egész Torontál megyében felütötte fejét a döghalál. Borovszky Samu írja „az 1510–1511-es években a Temes folyó környékén a pestis szedte az áldozatait. [...] Somi Józsa temesi főkapitány is a pestis áldozata lett.”¹³² Ekkor II. Ulászló király – többek között a délvideki pestis járvány miatt is – hosszabb időre távozott az országból. Távolléte alatt Perényi Imre nádor képviselte őt a király által kinevezett helytartóként, és így a délvideki végvárrendszer felügyeletét is ő látta el.¹³³ Somi halálának a pontos idejét nem tudjuk, de a vele kapcsolatban ismert oklevél 1510. december 1-én kelt.¹³⁴ A korosodó Somi már közel egy évtizede hivatalos testamentumokkal is készült a halálára. A budai „Boldogasszony temetőben”, a nagy magyar lovagkirály, Árpád-házi Szent László tiszteletére felépült és a Somi Józsa kegyurasága alá tartozó kápolnában alakíthatták ki a Somi család sírhelyét is. Jóllehet az ugyancsak somogyi gyökerű felesége családi – ugyancsak Győr nembeli – őse, Ders viszont 1335-ben szintén emelt Szent László tiszteletére egy pálos kolostort. Ennek a nagyon gazdag kolostornak a helye Kaposszerdahelyen, vagy más vélemény szerint az Imreffyak új kastélya (?) környékén, Gálosfa-Kis-Tótvárosban lehetett.¹³⁵ Többek között ebből a családi hagyományból is fakadhat Sominak is a pálosok irányában tanúsított nagy tisztelete, amit birtok- és jelentős pénzadománnyal is kifejezett.¹³⁶ F. Romhányi Beatrix szerint „az egyik legnagyobb összegű hagyaték hasznélvezői a fehéregyházi pálosok voltak. Somi Józsa temesi ispántól, az alsó részek főkapitányától 2000 forintot örököltek. Az összeg kifizetése fiát, Gáspárt terhelte, amiért kénytelen volt értékes budai, az Olasz (ma Üri utca) utczában házát elcserélni Perényi Imre náddal, annak Budán, a ferences beginák házával szemben álló házára.”¹³⁷ Somi Józsa 1502-ben készült végrendeletéről Karácsonyi János is említést tesz.¹³⁸ Karácsonyi így ír a végrendelet készítőjéről, Sebestyén szegedi ferences szerzetesről: „hatalmas nagy úr, Somi Józsa, a temesi ispán választotta őt lelkiatyjának és gyóntatójának. Előtte tette végrendeletét is 1502-ben.”¹³⁹ Fedeles Tamás Sominak az 1507. június 30-án kelt misealapítványáról is tud. Szerinte ekkor „mindenki azon van, hogy halála óráján legalább annyi saját vagyona legyen, amennyi mise mondatásokra elég.”¹⁴⁰

A korszakból ismert végrendeletek tevői szinte kötelezően megemlékeznek – a szeretteiken és a velük is kapcsolatos hivatalos dolgokon túl – a barátaikról vagy a jó ismerőseikről is. Többek között ez a szokás már kiderült az általunk is említett Szentlászlói Osvát zágrábi püspök végrendeletéből is.¹⁴¹ Az említett püspök ebben az oklevél kedvezményezettjeként szereplő Szatmári György mellett Somi Józsáról is megemlékezik, mint az ugyancsak két közös „jóbarátjáról”. Hasonlóan így, egymással is ilyen jó barátjaként szerepel Szatmári György Somi Józsa 1502-es végrendeletében is.¹⁴² Mályusz Elemér középkori egyházi rendszerező művében megmagyarázza a jelkép értelmét. Somi Józsa ugyanis temesi ispánként úgy vélte, hogy Szatmári György 1502 márciusában végleg elhatározta, hogy felszentelteti magát. Somi végrendeletében ezért e régi – Mályusz szerint egyenesen gyermekkori – barátjára egy gyöngyökkel díszített miseruhát és egy humerale-t, vagyis egy vállkendőt hagyott, amelyen kettőjük címerei gyöngyökből voltak kivarrva. Mályusz folytatja: „A két jóbarát alakja egymás mellé állítva, sokat kifejez. Az, aki katonáskodik és hadvezér lesz, nagy birtokokat, gazdagságot szerez magának. Aki nem kardot forgat, hanem diplomáciai szövevényeket bogoz és kormányoz, hogy

vagyonhoz jusson, kénytelen pappá lenni.⁷¹⁴³ Somi Józsa végrendeletében a temesvári vár újjáépítésén kívül még a nagyvázsonyi gótikus pálos templom szentélyének az újjáépítésére is, az ún. cintermének az elkészítésére is jelentős összeget adományozott.¹⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy ebben a gesztusban – a pálosok iránti szimpátiáján túl – az egykori hadimesterére, az őt a kiváló vitéz főkapitánnyá nevelő elődjére, Kinizsi Pálra való megemlékezése is vezethette.

Számaúra így talán még az is természetes volt, hogy 1497–1498-ban a somogyi oklevél kiadása hivatali ügyeinek elintézésével is gondoskodhatott Somogy megye nemesi közösségéről és népéről. Jól látható viszont még az is, hogy a kor szokása szerint elsősorban a Somogyból származó rangosabb királyi udvari emberek számíthattak igazán az ő segítségére. Somi Józsnak a Somogy megyéből való középbirtokos nemesek közül az országos rangúvá is váló Győr nembeli Dersffyekkel, a Szerdahelyi Imreffyekkel, a Berzencei Bornemisszákkal és a Batthyányakkal volt közvetlen hivatali vagy rokoni kapcsolata. Sominak a 2010-ben történt halála utáni birtokjegyzék felsorolásában közvetlen örökösei, Gáspár fia és Katalin lánya nevén szerepelt: „possessione [...] Som in Simigiensi”, vagyis Som birtok Somogyban⁷¹⁴⁵. Ez is bizonyítja azt, hogy Som, a család névadó települése és birtoka a 16. század elején még Somi Józsa és közvetlen leszármazottjainak a tulajdonában volt.

Tanulmányunkból világosan megismerhető az is, hogy a középbirtokos Somiaktól és a velük rokon, a szomszédságukban élő bábonymegyeri Ugron és az Ugali családból származó Somi Józsa hogyan is vált országos rangú főnemessé, báróvá. Jelen írásunkból még az is kiderül, hogy az 1494–1510 között temesi ispánként és a délvidék főkapitányaként szereplő Somi Józsa hogyan is lett – sajnos mára már szülőföldje számára is elfeledett – „törökverő” hőssé.¹⁴⁶

JEGYZETEK

- 1 Magyar Humanisták levelei (XV–XVI. század). 7 Hivatkozás: nemzeti jelképeink.hu (<https://www.kozterkep.hu/15673/somogy-megye-cimerekaposvar-furtos-gyorgy-1989.html>)
- 2 MAGYAR Kálmán: *A Mátyás-kori reneszánsz legjelentősebb somogyi emlékeiről. A kiváló reneszánsz kutató, Balogh Jolán emlékére.* Valóság, 2018. december, LXI. évf. 12, 99–109. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. Valóság, 2018.) 8 Ua.
- 3 MAGYAR i. m. Valóság, 2018, 103–105. 9 Hivatkozás: <http://somogyiertekek.hu/oroksegunk-somogyorszag-kincse/dijazottak/somogy-megyeicimeres-levele.html/>
- 4 BORSÁ Iván: *Somogy vármegye címeres levele és első pecsétje. Somogy Megye Múltjából.* (Levéltári Évkönyv, 15), szerk. KANYAR József, Kaposvár, 1984, 53–69. (Továbbiakban: BORSÁ i. m. 1984.) 10 Hivatkozás, forrás: Magyar Nemzeti Levéltár. http://mnl.gov.hu/mn/sml/a_honapdokumentuma-2016-januar-ften1. A szakmai ajánlást hozzá – Borsá Iván munkájára hivatkozva – Récsi Balázs kaposvári levéltáros írta.
- 5 BORSÁ i. m. 1984. 53. 11 Hivatkozás: <http://www.csurgo.hu/hirek/1-hirek/306-azosszefogas-jegyeben-unnepelt-csurgon-a-somogy-megyeikozygulyes>
- 6 BORSÁ i. m. 1984. 53–69. A hártya (pergamen) oklevél mérete: 69,5×45,2 cm. A pergamen alsó szélét visszahajtották (plica), s ez oklevelünk esetében feltűnően széles (13,8 cm). Az oklevél plicáján ejtett két vágáson átfűzött selyemzsinóron függő királyi pecsét elveszett. Az oklevél fényképe a MOL (ma Magyar Nemzeti Levéltár) Diplomatikai fénykép-gyűjteményében DF 268 268. jelzet alatt található. 12 TRINGLI István: *Megyék a középkori Magyarországon.* (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 27) Debrecen, 2001, 487–518. (Továbbiakban: TRINGLI i. m. 2001.), valamint Uő: *Vármegyék és szabad kerületek* (Megyék a középkori Magyarországon, 15) Bp., 2019. Hálózati letöltés. (Továbbiakban TRINGLI i. m. 2019.)

- 13 KUBINYI András: A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle, XLVIII. 2006, 3–4. (Továbbiakban: KUBINYI i. m. 2006.)
- 14 KUBINYI i. m. 2006, 303.
- 15 A főispán (supremus comes) elnevezés csak a korai újkorban alakult ki. (TRINGLI i. m. 2001, 508–509., valamint Uő: i. m. 2019, 40.)
- 16 TRINGLI i. m. 2019, 43, 46, 48.
- 17 KUBINYI i. m. 2006, 303.
- 18 KUBINYI i. m. 2006, 294–295.
- 19 KUBINYI i. m. 2006, 297.
- 20 KUBINYI i. m. 2006, 297.; valamint Uő Hivatkozás: igazmagyarok.uw.hu/HU/01-tortenelem/Hunyadiak/5005-Ernuszt-Zsigmondpere.htm
- 21 SEBŐK Ferenc: *A királyi tanács és az országgyűlés II. Lajos uralkodásának első felében*, 53. Hálózati kiadás. (Továbbiakban: SEBŐK i. m. 2019.)
- 22 BORSA i. m. 1984, 54.
- 23 *Ua.*
- 24 NEUMANN Tibor: *II. Ulászló király délvidéki utazásai (1494–1496)* Bácsország, 2014/1, 68. szám, 49–56. (Továbbiakban: NEUMANN i. m. 2014/1.) valamint FEDELES Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 27) Szeged, 2012. (Továbbiakban: FEDELES i. m. 2012.)
- 25 Báró Nyáry Albert a Heraldika vezérfonala című munkájában szerepel Fogaras vármegye még korábbi, az 1413. évi és Hunyad vármegye 1490-ből származó megyei címere. – BÁRÓ NYÁRY Albert: *A heraldika vezérfonala*. Akadémia, Bp., 1886, 86. (Továbbiakban: BÁRÓ NYÁRY i. m. 1886.)
- 26 Ez rögzítette hivatalosan azt, hogy a kancellária a király parancsa alapján állította ki az oklevelet.
- 27 BORSA i. m. 1984, 58.
- 28 SZILÁGYI Lőránd: *A Magyar Királyi Kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458–1526*. Turul 1930/3/4. szám, 1–22., 7. Forrás: www.arcanum.hu. Hálózati kiadás. (Továbbiakban SZILÁGYI i. m. 1930.)
- 29 SZILÁGYI i. m. 1930, 77.
- 30 *Ua.*
- 31 A királyi titkárok kancelláriai ügyintézésére ld. KUBINYI i. m. 2006, 296–297.
- 32 KUBINYI i. m. 2006, 296.
- 33 SZILÁGYI i. m. 1930, 3.
- 34 *Magyar életrajzi lexikon*. (Szatmáry György); FARBÁKY Péter: *Szatmáry György érsek (1521–1524) mecénássága. Lux Pannoniae Esztergom az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 2000. június 15–16–17*. Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, 2001, 211–225. Hálózati kiadás.
- 35 NAGY Iván: *Magyarországi családok*. Második kötet, Arcanum. Hálózati kiadás. (Buthkai család) Forrás: www.arcanum.hu
- 36 NAGY Iván: *Magyarországi családok*. Második kötet, Arcanum. Hálózati kiadás. (Szapolyai család), valamint KUBINYI András: *A Szapolyaiak és familiárisaik (servitoraik)*. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus XIII-Fasciculus 3. Etyptographie Universitatis, Miskolc, 2008, 234.
- 37 KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Első magyar nyelvű kiadás (Művészettörténeti Füzetek, 26) Cahiers d' Histoire de l' art, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 7–3003. (Továbbiakban: Koppány i. m. 1999.)
- 38 KOPPÁNY i. m. 1999, 163.
- 39 *Ua.*
- 40 *Ua.*
- 41 *Ua.*
- 42 KOPPÁNY Tibor: *A kastélyok a végvárok mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítéssel a 16–17. századi Dunántúlon*. Balassa Kiadó, Bp., 2014, 185. (Továbbiakban: KOPPÁNY i. m. 2014.)
- 43 KOPPÁNY i. m. 2014, 185.
- 44 SCHMIDMAYER Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*, ELTE Doktori Disszertáció, Bp., 2015, 107–112.; 201. (Továbbiakban: SCHMIDMAYER i. m. 2015.)
- 45 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 107–112.
- 46 Nováki Gyulával közös kötetünkben az ún. Fánecsika részen megtalálható 1555 előtt épült várkastély helyének felmérését és rajzát közöltük. Ld. MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruckorig*, Kaposvár, 2005, 80–81.
- 47 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 201.
- 48 Schmidmayer szerint Butykaik nevét Bonfini csak tévesen írta le Bathány Péter-ként (Uo. 107.)
- 49 KUBINYI András: *Hivatalnokkarrier a XV. század végén. Véméri Zsigmond királyi kincstartó, zágvári püspök*. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae 2. kötet, METEA, Bp., 1996, 105. (Továbbiakban: KUBINYI i. m. 1996.)
- 50 Az Arcanum hálózati adatbázisa szerint (www.arcanum.hu) 1504-ben már a nagyhatalmú és nagyon gazdag Kállay János szabolcsi főispán özvegye, Losonczi Bánfi Orsolya lesz már a harmadik felesége.
- 51 FÜGEDI Erik: *Uram, királyom. A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Gondolat, Bp., 1974, 190. (Továbbiakban: FÜGEDI i. m. 1974.)
- 52 HORVÁTH Richárd: *Castrum Teremhegy. Adatok az udvarház terminus magyarországi történetéhez*. (Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 3) Bp., 2006, 68.
- 53 FÖGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Bp., 1913. (Továbbiakban: FÖGEL i. m. 1913.)
- 54 SCHMIDTMAYER i. m. 2015, 114.; 753. jegyz. Lásd ezen keresztül: *Collectio Diplomatica Hungarica*.

- A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.* Szerk. RÁCZ György, Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. (Továbbiakban: RÁCZ i. m. 2009.) A DF 233130. számú oklevélforrás: „egregii viri lose de Som”, 1493. augusztus 21.
- 55 FENYVESI László: *A temesközi-szörényesi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718).* In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században.* (Studai Agriensia, 14) Szerk. PETERCSÁK Tivadar – SZABÓ Jolán, Eger, 1993, 261. (Továbbiakban: FENYVESI i. m. 1993.) Hálózati letöltés.
- 56 BÁRÓ NYÁRY i. m. 1886, 58.
- 57 NAGY Iván: *Magyarország családai és czimerei nemzedékrendi táblákkal.* X. kötet, Pest, 1863, 282. (Továbbiakban: NAGY i. m. 1863.)
- 58 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. kötet, Bp., 1891, 693.
- 59 FÜGEDI Erik: *A Szentgyörgyi Vincze család,* Hálózati letöltés, 267. (Továbbiakban: FÜGEDI i. m. 2019.) A Somiak a szomszédos somogyi középirtokos (egregius) családok mellett – többek között – a Fejér megyei Szentgyörgyiekkel, a Zala megyei Essegváriakkal és a Hásságiakkal is rokoni, házassági kapcsolatot tartottak. (Ua.)
- 60 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* Magyar Középkori Adattár, PC CD ROM (*Középkori magyar geneológia.* MTA Tört. Tud. Int., 2001.)
- 61 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 114.; 751–754. jegyzetek.
- 62 FEDELES i. m. 2012. 106, 166. és 1145. jegyz., valamint SCHMIDMAYER i. m. 2015.
- 63 HOLUB József: Az életkor szerepe a középkori jogunkban és az „időlott levelek”. Századok 55–56, 1921–1922, 44.
- 64 NEUMANN i. m. 2014/1, 49–55. és Fedeles i. m. 2012. 27, 32.
- 65 PETROVICS István: *A Délvidék és a török vesztély.* Hálózati letöltés, 1–13. Hivatkozás: <https://www.itt-ott.org/hu/tortenet-munk/petrovics-istvan-delvidék-estorokvesztely> (Továbbiakban: PETROVICS i. m. 2019.)
- 66 PETROVICS i. m. 2019, 12–13.
- 67 PETROVICS i. m. 2019, 13.
- 68 FENYVESI i. m. 1993, 261.
- 69 KUBINYI i. m. 2006, 299.
- 70 Ua.
- 71 TARIÁN M. Tamás: *1494. november 24. Kinizsi Pál halála,* 1–2. Hálózati letöltés. Forrás: www.rubicon.hu
- 72 FEDELES i. m. 2012, 38., ill. NEUMANN i. m. 2014/1, 53. Fögel szerint 7 ezer Ft készpénzt és 2 ezer Ft értékű sőt is kapott. (FÖGEL i. m. 1913, 22.) Schmidmayer – Engel Pálra hivatkozva – ugyancsak Somi ilyen évi javadalmaszásáról ír. (SCHMIDMAYER i. m. 2015, 115., 755. jegyz.)
- 73 LENDVAY Márton – FALLENBÜCHL Zoltán: *Archontológia. Magyarország főispánjai. 1525–1848.* Bp., 1994, 97.
- 74 FÖGEL i. m. 1913, 22.
- 75 FEDELES i. m. 2012, 5–256., valamint Uő: *Dux Laurentinus. Újlaki Lőrinc boszniai herceg pályafutása.* Bácsország, 2014/1, 68. szám, 40–49. Ld. 75. jegyzet.
- 76 PETROVICS István: *Művelődéstörténeti érdekességek a középkori Pécs historiájából.* (Tanulmányok Pécs történetéből, 19) Pécs, 2007, 279–288. (Továbbiakban: PETROVICS i. m. 2007.) és FEDELES i. m. 2012, 64–65.
- 78 PETROVICS i. m. 2007, 2.
- 79 PETROVICS i. m. 2007, 3.
- 80 FEDELES i. m. 2012, 166.
- 81 PETROVICS i. m. 2007, 3.
- 82 FEDELES i. m. 2012, 38–39.
- 83 NEUMANN Tamás: *A Gróf és a Herceg magánháborúja. Szapolyai István és Corvin János harca a lipői hercegségért.* 386–425. Hálózati letöltés. (Továbbiakban: NEUMANN i. m. online.)
- 84 Neumann szerint Somi 1496. január 17-én Makoviczán, január 21-én Terebesen, Bártfán tartózkodott. (NEUMANN i. m. online, 416., 182. jegyz.)
- 85 NEUMANN i. m. online, 416.
- 86 PETROVICS i. m. 2007, 2–3.
- 87 Ua.
- 88 CZÖVEK Zoltán: *Szentlászlói Osvát zágrábi püspök családi és politikai kapcsolatai az 1499-i évi végrendeletének a tükrében.* FONS XX. (2013) 4, 462. (Továbbiakban: CZÖVEK i. m. 2013.) és KUBINYI i. m. 1996, 105.
- 89 FÜGEDI i. m. 1974, 29.
- 90 FÜGEDI i. m. 1974, 30.
- 91 FÜGEDI i. m. 1974, 28–30. György fráter az erdélyi Szászsebes 1430-as években történő lerohanásakor került török fogságba. A hétszer már sikertelen szökést megkísérlő Györgynek csak 20 év fogság után sikerült megszöknie és hazatérnie, majd később szerzetesként írta meg viszontagságos rabsága történetét.
- 92 Ua. Ezt megerősítette az ugyancsak török fogságba esett Gyurgyevics Bertalan a latin nyelven írt emlékiratában, amit Fügedi Erik fordított le és adott ki. Ld. *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról.* Ford. utószó, jegyz. FÜGEDI Erik, Európa Könyvkiadó, Bp., 1976, 153–264.
- 93 F. ROMHÁNYI Beatrix: És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére? Hálózati letöltés.
- 94 TARIÁN M. Tamás: *1493. szeptember 9. A „horvát rigómező” – a korbáymezei csata.* Forrás: Rubicon Online.
- 95 Ld. tanulmányunk Somi Józsa és családja eredetéről szóló fejezetét és az ottani szöveghez kapcsolódó 53–56. jegyzeteket.

- 96 Ld. 53. és 74. jegyzet.
- 97 SCHMIDMAYER i. m. 2015. 115.; 757. jegyz.
- 98 BOROVSKY Samu: *Magyarország Vármegyéi és Városai, Torontál vármegye*. Forrás: arcanum.hu. (Online kiadványok)
- 99 SZAKÁLY Ferenc: *Szerbek a középkori Magyarországon. Kisebbségek a középkori Magyarországon*. História, XIII. évf., 1991/2–3, 16.
- 100 BÁRÁNY Attila: *A horvát végek és a török adriai partraszállásának kérdése*, 2016. (Továbbiakban: BÁRÁNY i. m. 2016.) 1–10.
- 101 BÁRÁNY i. m. 2016, 4–5.
- 102 Ld. 90. jegyzet.
- 103 FÖGEL i. m. 1913, 107.
- 104 *Ua.*
- 105 FÖGEL i. m. 1913, 108.; 1. jegyzet.
- 106 Előbb 4000 Ft-ért és a vár épületére felhasználandó összeget 1000 Ft-ban meghatározva, később 1497-ben további 5000 Ft-ért zálogosította el II. Ulászló a várat. E javakba a keresztes konvent 1498-ban ellentmondás nélkül újra beiktatta a temesvári ispánt.
- 107 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 8. (a PhD-értekezés tézisei)
- 108 SCHMIDMAYER i. m. 119, 793. jegyzet szerint „reneszánsz nyíláskeretekről van szó”. Ő itt idézi rövidítve ennek az idézetnek a forrását: FELD–TOLNAI 2004., vagyis: FELD István – TOLNAI Gergely: *Várgesztes – Gesztes vára 2003. évi kutatása*. Castrum Bene Hírlevel 2004. Hálózati letöltés, forrás: <http://www.castrumbene.hu/hirlevel.php?id=155>
- 109 II. Ulászló Makoviczát 1497. december 8-án a cseh kancellárjának adta tovább zálogba. (1497. december 8. DL 20630. Ld. RÁCZ i. m. 2009.)
- 110 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 115., 758. jegyz.
- 111 BAKÁCS István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971, 304.; 397. (Továbbiakban: Bakács i. m. 1971.)
- 112 BAKÁCS i. m. 1971, 304.
- 113 Szerdahelyi Imreffy Mihály – az allovázmesterség mellett – a királyi kamarási és tanácsosi címet is birtokolta. SCHMIDMAYER i. m. 2015, 125. és PhD-tézise, 8.
- 114 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 218.
- 115 GÓZSY Zoltán – GÓZSY Gáborné: *A somogyi levéltár üvegablakai, Nemesi címerek a Somogy Megyei Levéltár üvegablakain*, Kaposvár, 2000, 16.
- 116 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 218.; 1538. jegyz.
- 117 NEUMANN i. m. 2014/1, 55.
- 118 Ennek és a Buda környéki középkori udvarházaknak, kastélyoknak régészeti helyszínelését és azonosítását 1980-ban már Torma István elvégezte. (Torma István: *Az érdi Kutyavár*. Adatok Diósd és Érd környékének településtörténetéhez. Tanulmányok Pest megyéből. (Studia Comitatus, 9) Szentendre, 1980, 261–262.)
- 119 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 116.; 770. jegyz.
- 120 FÖGEL i. m. 1913, 30; 1. jegyz.
- 121 A cserére vonatkozó adatokat ld. F. ROMHÁNYI Beatrix: „*Heremitibus sancti Pauli lego*”. *Közvetlen és közvetett pénzadományok a pálosoknak juttatott hagyatékokban*. Hálózati letöltés. (Továbbiakban: F. ROMHÁNYI i. m. *Heremitibus*, 66–67.)
- 122 SCHMIDMAYER i. m. 2015, 220.; 1553–1554. jegyz. 123 *Ua.*
- 124 SCHMIDMAYER i. m. 2015. Uo. 1504. jún. 29. „ex Athyna” DL 108331. és 1500. szeptember 29. DL 88855. számú forrás. (RÁCZ i. m. 2009.)
- 125 1519-ben Somi Gáspár – Leó pápa 1521-es jóváhagyásával – a sági premontrei egyháznak adományozza a budai Nagyboldogasszony temetőben épített Szent László kápolna kegy- és védúri jogát. (RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története. Első kötet. Esztergomi egyházmegye*, Pest, 1870, 179.)
- 126 A családi kötelék jól követhető ebben a közzétett anyagban: TRINGLI István: *A Perényi család levéltára. 1222–1526*. (MOL Kiadványai II. Forráskiadványok, 44) MOL, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. A 719. számú 1505. július 10. (Buda) oklevele, Perényi Gábor oklevele, amelynek relatora, azaz ajánlója Somi Józsa volt. Ezzel a házassággal viszont a Somiak nemcsak a nagyhatalmú Perényiek, hanem az ugyancsak bárói rangú ecesdi Báthoriaknak; Istvánnak, Andrásnak és Györgynek a rokonai is lettek.
- 127 NAGY Iván: *Magyarország családai*. I. kötet. Bebek család, Arcanum, 17–21.
- 128 Forrás: [Castrumbene.hu/erdelyivarak/var/almasvar.html](http://castrumbene.hu/erdelyivarak/var/almasvar.html)
- 129 KULCSÁR Beáta: *Magyar nemesi végrendeletek a középkorból*. Belvedere, 2008/XX, 1–2, 74.; 33. jegyz. (Továbbiakban: KULCSÁR i. m. 2008.)
- 130 HODOR Károly: *Doboka vármegye esmeretése*. Kolozsvár, 1837, 224.
- 131 TAGÁNYI Károly – RÉTHY László – POKOLY József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. II. kötet Arcanum Adattár, 2003. (CD-ROM). Benne a vármegye községeinek részletes története: Búza 2–15. old. Ebben még 1534-ben is szerepel az 1530 táján meghalt Somi Gáspár özvegye, Perényi Margit.
- 132 BOROVSKY Samu: *Magyarország Vármegyéi és Városai. Torontál vármegye története*. Arcanum. (Hivatkozás: www.arcanum.hu/online-kidvanyok)
- 133 C. TÖTH Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és a helytartói intézmény története (1342–1562)* MTA doktori értekezés, Bp., 2016, 155–157.
- 134 1510. december 1. „Gaspari filio magnifici condam Iose de Som alias comitis Themesiensis” DL 29367. Ld. RÁCZ i. m. 2009. Újlaki Lőrinc herceg csak 1511-ben vette át Somi Józsa déli-vidéki főkapitányi tisztét. (Ua.)

- 135 Ennek a kolostornak a régészeti kutatása és történeti forrásainak vizsgálata még a napjainkban is folyik. (*Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis*, 2018.)
- 136 A fejeégyházi pálosoknak adta már előbb az egyik jelentősebb Fejér megyei faluját is.
- 137 F. ROMHÁNYI i.m. *Heremitibus*, 66–67. Ennek 67. 7. jegyz. (1515. II. 8: MOL DL 22655) szerint „a két ház értékének a különbözete 1200 Ft volt, ezen felül Gáspár még 800 Ft kölcsönt is kapott a nádortól.”
- 138 KARÁCSONYI János: *A Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. kötet, Bp., 1924, 162. (Továbbiakban: KARÁCSONYI i. m. 1924.)
- 139 *Ua*.
- 140 FEDELES Tamás: „*Medicina contra peccata mundana*”. *Késő középkori misealapítványok*. Századok, 148. évf., 2014/2, 467.
- 141 CZÖVEK i. m. 2013, 464–465.; 48. jegyz. Somi a végrendelkező püspöktől még egy aranyozott kupát és egy pazto-nak nevezett lovat is kap, valamint ő lett a testamentuma egyik védnöke is.
- 142 KARÁCSONYI i. m. 1924, 162., valamint 112. jegyz.
- 143 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971, 195.
- 144 KULCSÁR i. m. 2008, 64., 76. és 77. jegyz.
- 145 A Somogyban lévő Som birtokra vonatkozó adat: DL 106083. számú oklevél, „1513. március, napi kelet nélkül a budai káptalan protokollumában”. (SCHMIDMAYER i.m. 2015, 116–117; 771. jegyz. és RÁCZ i. m. 2009.) Fontos még kihangsúlyoznunk, hogy az 1231-ben említett Som birtok – a nagyberényi és a ságvári sokszögzáródású egyházakkal rokon típusú – templomát fontos középkori egyházi építőműhelyek, az ispotályosok, a johanniták vagy a premontreiek építhették. (KOZÁK Károly: *Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén*. Magyar Műemlékvédelem, (Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve, 9), Szerk. HORLER Miklós, Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1984, 105–112.)
- 146 MAGYAR Kálmán: *Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles) virágzó központja, Somogyvár*. Valóság 2017/12, 23., 83. jegyz. szerint még az a tény is fontos, hogy az 1334-ben a forrásokban feltűnő Bábonyi-Ugron családot még 1460-ban is Koppány vezér leszármazottjaként említik a források. (Ezúton kell köszönetet mondanom idősebb Gergely fiannak az online források kikeresésében és kinyomtatásában, valamint Máté fiannak tanulmányom gépi szövegének a szerkesztésében és lektorálásában nyújtott segítségéért.)

Kilencven éve hunyt el Zsigmondy Richárd Adolf

Zsigmondy Richárd Adolf 1865. április 1-jén született egy nagy múltú és neves magyar család Bécsbe szakadt ágának sarjaként.¹ Szülei mindketten magyarok voltak. Apja, Zsigmondy Adolf, Pesten és Bécsben végezte orvosi tanulmányait. Magyar fogorvosként települt át Bécsbe. Számos fogászati műszer és sebészeti eszköz feltalálója, a tudományok támogatója. Gyermekeit igyekezett megismertetni a természettudományokkal.²

Anyja, a híres-neves Szakmáry család lánya, Szakmáry Irma költőnő, aki több Arany-és Petőfi-művet fordított német nyelvre.³ Gyermekeit ő is a természet és a művészet, a szépirodalom tiszteletére és szeretetére nevelte.⁴ Zsigmondy Richárd jól beszélt magyarul. A magyar rokonokkal, elődeihez hasonlóan, ő is szívélyes és rendszeres kapcsolatot tartott.⁵

Zsigmondy Richárd már diákévei alatt otthon, a szülői házban laboratóriumot rendezett be, ahol kutató-, kísérletező kedve csak nőtt. Egyetemi tanulmányait a bécsi orvosi egyetemen kezdte, majd a bécsi műszaki főiskolán folytatta. 1887-ben Münchenbe ment, és az ottani műegyetemen, W. Miller professzornál szerves kémiát tanult. 1889-ben fejezte be az egyetemet. Mivel szerves kémiával foglalkozott, doktori értekezését is e témakörből készítette, és 1890-ben védte meg. 1891-től 1893-ig Berlinben August Kundt német fizikus irányítása alatt fizikát tanult.⁶ Innen a grazi műegyetemre került, ahol 1893-ban habilitált. Aztán mint magántanár, ott tanított 1893-tól 1897-ig. Ezt követően tíz éven át ugyancsak magántanárként, de már a jénai egyetemen oktatott. Egyidejűleg a világhírű Schott üvegyár tudományos munkatársaként is dolgozott. 1908-ban lett a híres göttingeni egyetem tanára, ahol aztán haláláig volt a szerves kémia professzora és a kémiai intézet igazgatója.⁷

1898-ban, amikor kidolgozta a kolloidoldatok előállításának és szűrésének technológiáját, hatalmas siker koronázta tudományos tevékenységét. 1903-ban pedig a Henri Siedentopf német fizikussal közösen megalkotott és 1911-ben általa továbbfejlesztett ultramikroszkóppal már döntő fontosságú megállapításokat tehetett a kolloidoldatok természetével kapcsolatban.⁸ A továbbfejlesztett ultramikroszkóppal ugyanis a duplájára tudta növelni a felbontóképességet. Így tudta vizsgálni például a kolloidoldatokban a részecskék Brown-mozgását.⁹ Az ultramikroszkóppal végérvényesen tisztázni lehetett, hogy a kolloidok nem valódi oldatok, hanem heterogének. Az ultramikroszkóppal a fénymikroszkóppal nem látható részecskéket is észlelni tudta. Bátran elmondható, hogy az ultramikroszkóp felfedezésével és továbbfejlesztett változatának megalkotásával Zsigmondy sokban elősegítette a tudomány fejlődését.¹⁰ Az ultramikroszkóp sötét háttérű megvilágítással működő olyan eszköz, amelyben a szubmikroszkopikus kicsiny szemcséket oldalról erős fénysugárral világítják meg. A mikroszkóp tárgylenecskéje a szemcsékről kiinduló szórt fényből diffrakciós gyűrűket hoz létre. Ilyen elrendezéssel a szubmikroszkopikus szemcsék mozgása megfigyelhető.¹¹

Zsigmondy Richárd ultramikroszkópos vizsgálataival nemcsak azt bizonyította be, hogy a kolloid aranyoldatokban különálló aranyrészecskék vannak, hanem, hogy egyes kolloidoldatok optikailag heterogén rendszerek. 1913-ban megalkotott resultramikroszkópjával a többszörösére tudta növelni a felbontóképességet, ez viszont a kolloidtartományba eső részecskék megszámlálását, mozgásuk megfigyelését is lehetővé tette. Magyarázatát adta annak is, hogy a vörös aranyzol színe neutrális sók

hatására miért válik kékké. Elsőként állapította meg, hogy a fehérjék védőhatására az aranyoszol koagulációja (megolvadása, kicsapódása) bármely szakaszban megállítható. Úttörő jelentőségű eredményeket tárt fel a kolloid állapotváltozások törvényszerűségeire vonatkozólag is. 1914-ben számos kémikus figyelmét terelte a gélek állapotváltozásainak és szerkezetének vizsgálatára.¹²

Fényanalizátort készített. Kolloidkémiai és biológiai vizsgálataiban eredményesen alkalmazta az általa feltalált membrán- (1918) és az ultraszűrőket (1922). A membránok és az ultraszűrők használata nagyon hamar elterjedt az orvosbiológiában, ugyanis segítségükkel a különböző méretű kicsiny részecskéket, a baktériumokat és vírusokat is el lehetett választani egymástól és közegüktől. A membrán- és az ultraszűrők alkalmazásával úttörő jelentőségű eredményeket értek el.¹³

Elsőként dolgozta ki a színes üvegek gyártásának technológiáját. Igen termékeny tudós volt. Publikációi között több vegyes témájú dolgozat található, de tanulmányainak zömét a kolloidkémiai vonatkozású írások adják. Több tankönyv és szakkönyv szerzője.¹⁴

Tudományos eredményeinek elismerését mi sem igazolja jobban, mint az, hogy 1924-ben a bécsi Akadémia (Österreichische Akademie der Wissenschaften) tagjai sorába választotta, és 1925-ben ő vehette át a kémiai Nobel-díjat, amelynek indoklása így szól: „A kolloidoldatok heterogén természetének magyarázataért és a kutatásai során alkalmazott módszerekért, amelyek alapvetővé váltak a modern kolloidkémiaiban.”¹⁵

Zsigmondy Richárd Nobel-díjának teljes összegét az első világháború alatt tönkrement és leromlott göttingeni tanszéke felszerelésének, tanítási eszközeinek a felújítására, bővítésére fordította.

Tudományos eredményei, újszerű kutatási módszerei, gazdag életműve, munkastílusa az egész egyetemes emberi kultúra közkinccse. Zsigmondy Richárd nevét az utókor számára a tudomány egy Holdon lévő kráter elnevezésével örökítette meg.¹⁶

Zsigmondy Richárd Adolf Nobel-díjas kolloidkémikus 1929. szeptember 23-án Göttingenben hunyt el.¹⁷

JEGYZETEK

1	<i>Új Magyar Lexikon.</i> Akadémiai Kiadó, Bp., 1962.	9	<i>Fizikai Kézikönyv Műszakiaknak.</i> Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1980.
2	<i>Tolnai Világlexikon.</i> Tolnai Nyomdai Müintézet és Kiadóvállalat Rt, Bp., 1927.	10	<i>Műszaki Lexikon.</i> Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
3	<i>Magyar Nagylexikon.</i> Magyar Nagylexikon Kiadó, Bp., 2003.	11	<i>Természettudományi Lexikon.</i> Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.
4	Bödök Zsigmond: <i>Nobel-díjas magyarok.</i> Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2009.	12	Vészits Ferencné (szerk.): <i>A Nobel-díjasok kislexikona.</i> Gondolat Kiadó, Bp., 1974.
5	Marx György: <i>A marslakók érkezése.</i> Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.	13	Bödök: i. m.
6	<i>Cambridge Enciklopédia.</i> Maecenas Kiadó, Bp., 1992.	14	Nagy Ferenc: <i>Nobel Prize Winners from Hungary.</i> MTE SZ, Bp., 1994.
7	<i>Fizikai Kislexikon.</i> Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1977.	15	Nagy Ferenc: <i>Hass, alkoss, gyarapíts. A Genius '96 üzenete.</i> Better Kiadó, Bp., 1996.
8	<i>RÖMPP Vegyészeti Lexikon.</i> Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1984.	16	Bödök: i. m.
		17	Marx: i. m.

A ruandai népirtás és a dinasztikus dobok (1. rész)

Mint ismeretes, a közép-afrikai Ruandában az 1853 és 1895 között uralkodó IV. Kigeri Rwabugiri király alatt a tucik és a hutuk etnikai-társadalmi szembenállása mindinkább két népes társadalmi osztály szembenállásává vált, ami 1994-ben a hutu népirtáshoz vezetett. A Ruanda Királyságban négy dolog képezte a nemzeti önazonosság eszmei-szimbolikus alapját. Az egyik a király, a másik a tehen, a harmadik a mítikus király, Gihanga öröktüze és a negyedik a dob – pontosabban a dinasztikus dob – volt. Mindegyikük szoros kapcsolatban állt a többivel. Gihanga a Nagy Tavak civilizációjának kultúrhőse volt, akitől a ruandaiak (többek közt) a tűzgyújtás és a fémfeldolgozás technikáját, a szarvasmarhákat és a dobot kapták.¹ Innen a szólás: „Gihanga vezette be a tehenet és a dobot.”² Már ez is sejteti, hogy a négy és fél évszázadon át uralkodó Nyiginya dinasztia királyi dobjai a mi számunkra szinte felfoghatatlan társadalmi-politikai szerepet játszottak, és ez magyarázza azt is, hogy a tragikus végkifejlet megértéséhez a dobok története is hozzátartozik.

Egészen ősi előzmények. Megfigyelték, hogy a makákó majmok meghatározott ritmusban ütögetnek különféle tárgyakat, és ezzel fejezik ki erőfölényüket a többiek felett.³ Ugyancsak ismert az emberszabású majmok körében – hasonló helyzetekben – a mell-döngetés és a tapsolás.⁴ Ha a hím csimpánzok más csoportokhoz tartozó fajtársaikat észlelik, az ágak heves lengetésével, hangos kiáltásokkal és a fák törzsén való dobolással próbálják őket elijeszteni.⁵ Ha pedig segítségre van szükségük, ugyancsak dobolással és kiáltással igyekeznek társaikat magukhoz hívni.⁶

A nyugat-afrikai mandinkák egyik eredetmondája arról szól, hogyan tanulták el a dobok használatát a csimpánzoktól. Egy napon egy vadász észrevette, hogy a csimpánzok egy dobbal szórakoznak. Elhatározta, hogy megszerzi a dobot. Egy csapdával sikerült éppen a dobot elfognia, ami az egész majomkolóniát „sírásra” készítette. De ő elvette a majomtól a dobot, azok pedig dob nélkül maradtak, és azontúl a mellükön doboltak. Az adatközlő szerint: „a csimpánzok eredetileg emberek voltak, akiket Isten büntetésül csimpánzokká változtatott”.⁷

A dobok az emberi közösségekben. Az ember – hogy dobolási igényét kielégítse – kifejlesztette a dobot mint hangszert és annak számtalan fajtáját. A dob erőszakos, hangos, kopogó hangja – szemben az emberi beszéd magánhangzóival és a zenei hangokkal szemben – ridegnek, embertelennek, esetleg kegyetlennek tűnhet fel, és a hallgatókban félelmet kelthet. Ezért is használták az ellenség megfélemlítésére éppúgy, mint az ártó szellemek elijesztésére (*exorcizmus*).

Ezenkívül a dob rezonátorürege létre hozhatta azt a képzetet, hogy a hangszer valamely lélek vagy szellem otthonául vagy átmeneti szállásául szolgál.⁸ Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a lelkekkel és szellemekkel „dolgozó” varázslók és sámánok szinte elmaradhatatlan eszköze lett. Hozzájárult ehhez, hogy hangjának magassága igencsak meghatározatlan,⁹ ami alkalmassá tette arra, hogy egyrészt homályba vonja a közvetítő varázsló vagy sámán személyét, másrészt hogy „élethűen” utánozza a lelkek és szellemek különös hangját vagy érzelmeit. A dobolás ugyanilyen fontos vonása, hogy – a „dobnyelvek” segítségével – még gondolatok közlésére is alkalmas. A dobolás több vonatkozásban is előnyösebb volt a beszélt nyelveknél például a nagy távolságok áthidalása, az érzelmi

kifejezés szuggesztivitása, illetőleg a transzállapot előidézésének vagy érzékeltetésének tekintetében.¹⁰ A dobnyelveken azonban nemcsak emberekkel, hanem lelkekkel és szellemekkel is lehetett érintkezni. Az is előfordult, hogy a varázslók vagy sámánok az egyes szellemekhez más és más dobnyelveken, azaz motívumokkal szóltak.¹¹

(A királyi dobok Közép-Afrikában) A következőkben a bantu nyelvcsaládhoz tartozó népek dobhasználatáról lesz szó. A Közép- és Dél-Afrikában, sőt Zimbabweban is használatos *ngoma* típusú kúpdobot¹² a néphit a gandák (Baganda) találmányának tartja. Mások úgy vélik, hogy a *ngoma* (vagy *ingoma*) szó a kongó nyelv *goma* vagy *gnoma* szavából származik. A Nagy Tavak vidékén *engomának* ejtik. A dél-afrikai zuluk kórusos-drámai táncát *ingomának* nevezik, és a sámán neve *sangoma*.

A dob már a varázsló és a sámán kezében is részben transzcendens, részben evilági hatalmat képviselt. Egy ruandai szólás szerint „a dobokat nem kivájják (*gupfukwa*), hanem teremtik (*kuremwa*)”.¹³ A dobok különös hatalma tükröződik a gandáknak abban a mondásában, hogy „A dobokat nem ütik hiába”, vagy abban, hogy „a dobokat ok nélkül nem szabad használni”.¹⁴ A királyi dobokat a jobbadán francia és angol szakirodalom jelvénynek (*insignia*), ill. szimbólumnak (*emblem*) nevezi, de mint látjuk, itt sokkal többről volt szó.

A királyi dob mint személy. Közép-Afrikában a dobot nem pusztán tárgynak, hanem félig-meddig személynek képelték, hiszen az animista gondolkodás szerint mindennek lelke van. Hát még annak, ami beszél, sőt birtokol, vagy önálló akarata van... A bagandák szerint a dobok úgy születtek, mint az emberek, amit az is bizonyít, hogy köldökzsinórjuk is van.¹⁵ Ankoléban „kéregruhában” tartották, hogy ne „fázzon”, és (egyések szerint) ezért égettek tüzet a közelében. Mivel férfinek tartották, egy nőneműnek gondolt dobot is tartottak mellette.¹⁶

Egy ruandai szólás szerint „A dobok nem hallgatnak (*guceceka*), hanem birtokolnak” (*gutunga*).¹⁷ A Banyankole klán *Bagyendanva* („együtt mennek”) nevű szent dobját a világi javak – első sorban a tehének – „tulajdonosának” tartotta,¹⁸ a többi dob pedig a „szolgálója” volt. Családfő minőségében felesége (Kabembura) és egy fia (Nyakashaiya) is volt, akinek szintén saját marhacsordája volt.¹⁹ A burundi-i rundik Karyenda dobja ugyancsak saját marhacsordával rendelkezett, és áldozatokat mutattak be neki. Hús-vér feleségének (neve Mukarienda, „A dob felesége”) egész életében szűznek kellett lennie, viszont „minden” kérését teljesítették.

Egy ruandai szólás szerint „A dobokat nem teszik el, hanem elküldik, hogy segítse nek lefejni a tejet”.²⁰ A királyi dobok részeit az emberi testrészekkel azonosították, és – típusának nevéen kívül – személyes nevet is adtak nekik. A kiga nép (Észak-Ruanda és Dél-Uganda) szent dobjainak három neve is volt: a hangszer típusának megjelölése, egy „hivatalos” és egy „személyes” név.²¹

A király és dobja közti misztikus kapcsolat. Közép-Afrikában a királyok eredetileg a közösség varázsló- vagy sámán-főnökei voltak, akik főként esőjóslással és esőfakasztással, valamint rituális gyógyítással foglalkoztak. Abban az időben, amelyről már adatokkal rendelkezünk, egyfajta hatalommegosztás indult meg, amelynek keretében kezdett különválni egymástól a királyi és a varázslói tisztség. Amikor királyok lettek, dobjukhoz fűződő különleges, misztikus kapcsolatuk mit sem változott.

A bantuk szerint a királyok lelke a királyi dobban lakozott, – mint a szibériai sámáné a sámán-dobban –, és a szent dobokba egy kvarckristályt is elrejtettek, melyet a dob lelkének tartottak.²² A király viszont tárgyiasult, amit az a szólás igazol, amely

szerint maga volt a dob: „A király karjai nem karok (*amabóko*), hanem a dobverők (*imirishyo*)”.²³ Ezért mondták a munyankolék a saját királyi dobjukról, hogy „Ankole Bugyendanwa országa, és mi Bugyendanwa népe vagyunk”.²⁴

A király szentsége abból fakadt, hogy lelke a nemzeti ősi szellemének „megtestesülése” volt. Amíg a közemberek családi szellemei (*umwuka*) arra ügyeltek, hogy utódaik tiszteletet mutassanak irántuk, a királyi ősök szellemei (*mhondoro*) az ország ügyeivel és annak territoriális problémáival foglalkoztak.²⁵

Ugyanakkor a varázslói-sámáni funkció nagyobb részét az udvari papok vették át, akik a királyok mellett működtek. Ruandában egy ritualistákból és zenészekből álló papság (*abiru*) működött a király mellett, kiknek tagjai nemcsak ideológiai és politikai tanácsokkal látták el, hanem – saját tekintélyüknél fogva – legitímálták is hatalmát. Ők vették át a dobok rituális felügyeletét is.

A királyi dobok szentsége. A közép-afrikai királyságokban a dobolás – emlékszünk a csimpánzokra! – jellemzően a kiváltságos férfiak előjoga volt. A dobokat „királyi” és „közönséges” dobokra osztották. A legnagyobb, üst formájú dobok birtoklása csak a királyt illette meg. A ghánai asantik „beszélő dobjukat” a főnök házában egy külön szobájában tartották, és csak éjszaka lehetett mozgatni őket. Csak suttogva lehetett beszélgetni a jelenlétében.²⁶ Ha a főnök ment valahová, a dobot mögötte hordozták, és ha leült, mögötte tették le.

A szent dobokat a királyok méltóságával ruházták fel. Nem érintkezhetek semmivel és senkivel, csakúgy, mint az alsó-guineai papkirály, Kukulú, aki magányosan élt az erdőben, vagy a togói esőfakasztó, aki egész életét az Agu hegyen egyedül volt kénytelen leélni.²⁷ Volt, ahol csak ütővel ütötték, mert kézzel nem volt szabad érinteni őket. A dobházban zsámolyon tartották, hogy „lábuk” ne érhesse a földet.²⁸ Volt, ahol a dobház mellett felállított nagy, a gémeskúthoz hasonló faállványra tették.²⁹ A királyi dobokat az ugandai bunyurók kosárfonatban szállították; máshol függőágyon hordozták, mint Rutalindwa király fiát, Ndungutse alkirályt.³⁰ A kongói busongó királyokat is az arra kijelölt emberek (*abakongozzi*) csak hordágyon, családja többi tagját pedig a hátukon cipelték. Uganda királyait a Bivaly-nemzetség tagjai vitték a nyakukban árkon-bokron át.³¹

Amikor az udvari dobok „befejezték szolgálatukat”, egy megszentelt helyre vitték őket, és áldozatot mutattak be nekik.³² Ha pedig egy királyi dob – a legnagyobb elővigyázatosság ellenére – eltűnt a történelem viharában, vagy megsemmisült, akkor az emberek rebesgetni kezdték – akár a nagy halottak esetében – hogy itt vagy ott látták feltűnni...

A királyság és a királyi dob. A sámándob nemcsak a királyhoz, hanem a királysághoz is szorosan hozzátartozott. Ruandában maga a „dob” szó a királyi uralmat is jelentette.³³ A munyarwandák emlékezete szerint amikor Ruandának nem volt királya, a dobok „nem voltak hajlandók” megszólalni, a tehének pedig megtagadták az ellést és a tejadást.³⁴ Az ugandai Ankole két királyi jelvényt használt: egy hajítódárdát és a ngoma dobot, melyet *Bagyendanwának* neveztek. Ruanda királyi jelvénye a királyi hajviselet (korona), a pajzs, a jogar és a Kalinga dob volt.³⁵ Az egyedi királyi dobok érzékletessé tették a királyságok önazonosságát. Ankolében azt mondták: „Bunyurónak *Ruhugája* van, Karagwének *Nyabatamája*, Ruandának *Karingája*, Ankolének pedig *Bagyendanwája*”. Bunyuro, Karagwe, Ruanda vagy Toro *emandwa* – azaz *Chwezi* – kultusza viszont közös volt.³⁶

A szent doboknak saját kunyhójuk volt, melyben arra feljogosított „dobőrök” őrizték őket. A dobos kiváltságos ember volt, – mint az izraelietáknál a lévita –; mestersége és

jogosultsága apáról fiúra szállt, és előjogai voltak; például nem lehetett halálra ítélni. A kunyhókat – melyeket helyesebb volna „szentélynek” nevezni – Burundiban az ország magaslati helyeire állították, melyek politikai-vallási szempontból is kiemelt helyek voltak.³⁷ Bennük – így mondták – a koronázási dob számára tűz égett, melyet csak az uralkodó halálakor lehetett eloltani. A tűz nem „szimbolizálta” a király életét, hanem a király „ténylegesen” benne lakozott, és emiatt attól tartottak, hogy a tűz kialvása a király halálát okozza. Dobjaikat ugyanúgy „elevenítették” meg, mint az eurázsiai sámánok, akik dobjukat a családi tűz fölé tartották. Valószínűleg azért, hogy a tűzből beleszállhasson az Ős szelleme. Egy ruandai szólás szerint „A dobokat nem melegítik (*gushyushywa*), hanem füstölik (*kuribora*).³⁸

A dobszentély igazságszolgáltató és segélyosztó hely is volt. A dobőrök meghallgatták a feleket, majd igazságot tettek, és – akárcsak a jó király – inkább a szegényeknek szoktak igazat adni. A szentély oltalmazó terület is volt, mint a templomoké. Ha Ankoléban a király halálra ítélt valakit, az odaszaladt a Bagyendanwa dob szentélyéhez, és ha sikerült megérintenie a dobot, kiszabadult és visszanyerte elveszített jogait.³⁹ Ellenben ha egy rabszolga tette ugyanezt, attól kezdve a dob szolgájává vált.⁴⁰

A király halála és a dinasztikus dob. A bagandák úgy gondolták, hogy a király ereje a királyi dob hangjától megnövekszik. Talán azért, mert az Ős szelleme a dob membránjának, a hanghullámok és a király dobhártyájának segítségével a király testébe jut. Ha a király megvénült, azt mondták, „nem hallja a dobot”. Ami nagy baj volt, mert akkor nem hallotta az Ős hangját, és az Őssel való kapcsolat megszakadt.⁴¹ A 18. századi ruandai Karemera Rwaka királyról meg azt mondták, hogy „nem tudja felemelni a királyi dobot”. Ezzel nemcsak azt mondták, hogy már erőtlen, és alkalmatlanná vált a kormányzásra, hanem azt is, hogy további leromlása lelkének leromlását vonná maga után; márpedig annak reinkarnációja esetén utódja nem tudna jól kormányozni, és ezért meg kell halnia. A király a célzást tudomásul vette, és visszavonult Budahába.⁴² A ruandaiak ugyancsak közvetlen összefüggést láttak a király egészsége és az ország jóléte között.

Amikor a király meghalt, a dinasztikus dobot „fejfel lefelé” fordították, ami a gyász jele volt, hasonlóan az európai féláróca engedett zászlóhoz. Jelentése nem csak az volt, hogy a király meghalt, hanem az, hogy „A király és a királyság halott”. Éppen ezért tabu volt a király életében megfordítani a dobot.⁴³ Ez a cselekedet felkeltette volna a gyanút, hogy az illető a király halálát kívánja, sőt, már talán meg is tette az első lépést. Márpedig ha a király meghal, „minden a feje tetején áll”. Innen a ruandai szólás: „a feje tetejére állítja a dobot”.

Így volt ez a bunyuróknál is. Amikor első királyuk, a Mubiito származású Mpuga Rukidi meghalt, a dinasztikus dob „a feje tetejére állítva” maradt, és többet meg sem szólalt.⁴⁴ A bunyurók a király halálát valamilyen átok megfogadásának és a királyság pusztulása előjelének tartották. Amikor azonban fiát, Ocaki Rwangirát⁴⁵ királlyá koronázták, a pap rátette fejére a Chwezi klán ősi koronáját, és marhát áldoztak neki. És miután „a fő tejhozó” (*omukama*) átvette a bugandai, busogai, nikoréi és torói küldötték ajándékait, a nép üdvözlése közben „a feje tetejéről a talpára” állította a dobot (*kujumura engoma*), és – most már a felségjoggal élve – ütni kezdte azt. Ahogyan a dobolás hangja visszhangzott a hegyek között, az alattvalók fülsiketítő ordításban törtek ki: *Okali, okali!* („Éljen a király!”), majd a többi dob is bekapcsolódott a zenebonába.⁴⁶

Az Ős szellemének megöröklése a dinasztikus dob által. Már a varázsló- és sámán mesteriség is apáról fiúra szállt. Sok szibériai sámán-főnök is nemzetsége totemjétől kapta sámán-lelkét, mely azután egy földi anya által megszült emberben testesült meg. Így volt

ez az afrikai esőfakasztóknál is, és az isten-király is – mintha lélek-gének is léteznének – „megörökölte” elődje, s azzal együtt a nemzetségi ős lelkét.

A királyi dob szerves részévé vált az öröklés láncolatának, mivel a királyok apjuk, családjuk és nemzetségük ősenek lelkét nemcsak „megörökölték”, hanem a tőlük megörökölt dobból is testükbe fogadták. A 16. századi II. Ruganzu Ndori király⁴⁷ egy csatában halt meg, és lelke átköltözött a királyi Kalinga dobba,⁴⁸ mely Ndori révén egy új és nagyobb állam képviselőjévé vált. Amikor a ganda király elfoglalta apja trónját, azt mondták, hogy „megette az apja dobját” (*ali de ngoma kitawe*),⁴⁹ ami valami olyasmire utalt, hogy ősenek lelke a dobon és a száján keresztül a testébe jutott.⁵⁰

Amikor pedig a ganda azt mondták, hogy „a király a dob gyermeke” (*omwana w'engoma*), a dobot voltaképp azonosították a nemzetségi őssel. Még azt is mondták, hogy *ngoma* dobjuk az ősapjuk, akinek ők a gyermekei. Ankoléban azt az újszülöttet, aki a dinasztikus dob „jóakaratóból” született meg, „Bagyendanwa gyermekének” tekintették.⁵¹ (A pápua-újguineai őslakosok úgy hitték, hogy résdobjaik (*garamut*) ősanáikat képviselik. Minden nemzetség külön dobjeleket alkalmazott, melyek a mítikus ősapára vagy ősanára utaltak.⁵²)

A nemzetségi ős szellemének átörökítése a totemállat és a királyi dob közvetítésével ment végbe.⁵³ A közép-afrikai királyi dobot ugyanis szoros szálak fűzték a bantuk egyik legfontosabb toteméhez, a szarvasmarhához, mert bőre a dob membránját adta.⁵⁴ (A szi-bériai sámándob membránja és gyakran ütője is ugyancsak a nemzetség totemállatának bőrből készült, és használói az állat megtestesülésének tekintették. A teleut és hakasz sámándobokon ló alakjában a sámán nemzetségi „élet-lelkét” is megjelenítették.) Így tekintve a dolgot, a királyi dob a nemzetség totemjében lakozó Őstől „materiálisan” vette át annak lelkét, pontosabban szellemét. Amíg a közönséges dobok kinyarwanda neve *rumanura* volt, az ilyen dobokat *ingomának* nevezték.⁵⁵

A dinasztikus dob istenként való imádatát jelzi a munyankoléknak az a hiedelme, hogy Bagyendanwa dobjuk „lát és hall, és mindig tudja, mi zajlik Ankoléban”, és hogy – ha szükség van rá – cselekszik is, jöllehet – mondjuk így – „nem ver bottal”.⁵⁶ Egy ganda monda szerint valamikor réges-régen talált valaki egy dobalakú követ, meg két másikat, melyeket verőként lehetett használni. Aztán volt két ember, akinek az volt a dolga, hogy üssék a dobot. A dobnak olyan volt a hangja, mintha állatbőrből készült volna, akárcsak a későbbi dobok. És a dobok néha magukat ütötték, anélkül, hogy valaki ütötte volna őket.⁵⁷ Erre még visszatérünk.

A szent dobok dinasztikus hatalma. A lélekmegjelenítés *első* fokát az a közép-afrikai Kuba királyságban ápolt szokás képviselte, hogy amikor beiktattak egy királyt, egy faszobrással elkészítették kisméretű hasonmását (*ndopját*), melybe beleköltözött a lelke. Akár a királlyal, akár a szobrocskával történt valami, a lélek másik „tartályában” – a homeopátiás mágia törvényét követve – hasonló változások mentek végbe. (Emlékszünk: a „klasszikus” sámán akkor halt meg, amikor utolsó dobjának határideje is letelt.⁵⁸)

A lélekmegjelenítés *második* fokát a családi, nemzetségi vagy törzsi dob képviselte, amely – mint bálvány –, az egymásrakövetkező generációkat – a „vertikális közösséget” – próbálta egyben tartani a lelkek és szellemek képzeletbeli azonossága által. Ide tartoztak a varázsló-, vagy sámáncsaládok is. Karizmatikus hatalmának hátterében az a (fentebb már ismertetett) elképzelés állt, hogy az utód elődjének lelkét kapja meg és viszi tovább,⁵⁹ ami együtt érvényesült a meghatározott dinasztiahoz kötődés tudatával. Ezért mondta Ankolé lakossága: „A király (*mugabe*) meghal, de Bagyendanwa mindig velünk van.”⁶⁰ Két megjegyzés tartozik ide. Az egyik, hogy a dobkunyhó hasonlított a

„klasszikus” sámánság cölöpökön nyugvó bálványházaihoz, csak nem a családok, hanem a klánok és a törzs bálványait őrizték. A másik, hogy a dinasztikus dobok – hasonlóan a sámánság bálványaihoz, melyek gyakran arc- sőt fejnélküliek voltak –, jellemzően lemondtak az Ős antropomorf ábrázolásáról.

A törzsi dob előtörténete a homályba vész. Egy-két dolgot azonban tudunk az ősi bálványról, mely jellemzően nem volt más, mint egy emberi alakra utaló fatuskó, melyet vérral bemázolt rongyokkal borítottak vagy állatbőrökbe, állatbundába csomagoltak be.⁶¹ A nemzeti vagy törzsi ősnak – istennek – bemutatott áldozat során az Őst jelképező totemállatot leölték,⁶² és úgy nyúzták meg, hogy irhája az épen hagyott fejjel egyben maradjon. Miután húsát megették, szőrös irháját valamilyen – az őst, az istent – reprezentáló tárgyra felhúzták és feldíszítették. A bálvány ugyanis a rituálisan megölt és szétdarabolt totemállat – gyakran kínos precizitással – összerakott képét őrizte meg.⁶³ A megölt állat-istent zenével és táncsal engesztelték,⁶⁴ és három nap múltán Ég és Föld közé helyezve „kínálták” fel az Atyának, vagy barlangokba rejtették. Mivel a szertartást évente megismételték, a bálványt évente megújították, aminek során az újabb és újabb állatok vére rászáradt a bálványra, mely önálló életre kelt. Most már ő volt az Ős szellemét rejtő, megistenült totemállat, melynek áldoztak, tehát amelyet saját engesztelésére áldozták fel.⁶⁵

És mit tudunk a közép-afrikai dinasztikus dobról? Kávája nem volt emberformájú, jóllehet fölfelé terebélyesedő csonka kúp alakja távolról az álló emberi alakra emlékeztet.⁶⁶ A kúp felső részét azonban – így lett belőle dob – a totemállat irhájába öltöztették, mint a bjelgorodi bálványt, melynek fejére rókabőrt feszítettek. A dinasztikus dob maga volt a „feltámasztott” áldozati állat. Most értjük meg, miért lehetett azt mondani, hogy a király „megette az apja dobját”. A varázsló- király – a totemállat képében – végső soron feláldozta ősapját, és lelkiismeretfurdalását azzal enyhítette, hogy adott neki – a saját húsából. Az is tény, hogy a közösség tudomása szerint a dobban benne volt az Ős szelleme, és hangjával az Ős hangját reprezentálta, hangjának áradásával az Ős akaratát közvetítette.

Ez új helyzetet teremtett. A totemállatnak már nemcsak Istennek – azaz az Ősnek –, kínálták fel a húsát, hanem a későbbi áldozatbemutatók alkalmával „Állatöreg” is kapott az áldozati állatok – azaz önmaga – húsából és véréből.⁶⁷ Ez a gondolat öltött testet a dinasztikus dobnak az áldozás „misztériumjátékában” betöltött szerepében. A dinasztikus dob-bálvány ugyanis az áldozatbemutatók alkalmával mindig jelen volt, és olyankor „ő” is kapott az áldozatok húsából, és az áldozati állatok vagy emberek vérével locsolták.⁶⁸ Ami végső soron ismét csak azt jelentette, hogy a feláldozott totemállat irháját a „saját” vérével locsolták.⁶⁹ Ugyanígy jártak el, amikor a marhabőr a használatban elkopott, és cserélni kellett.

Amikor pedig még dívott az emberáldozat szokása, az áldozatot a nyitott dob felett fejezték le, és vérért ráfolyatták a fétisekre. Egy új király megkoronázásakor akár három embert is feláldoztak.⁷⁰ És amikor a király dobolt a dinasztikus dobon, maga az Ős dobolt a totemállat, azaz az „Állatöreg” – azaz önmaga – testén, és így közvetítette az Ős szavait – nem a saját szájával, hanem a dob hangjaival – az embereknek. A szertartás után pedig egy dob-kunyhóba vitték, ahol Ég és Föld között egy magaslaton vagy feltámasztva vagy felakasztva tartották, mint ahogy a sámánszertartásokon megölt állatok maradványait is szerte a világon cölöpökre tűzték.⁷¹

A dinasztikus dob mint oltár. Az a körülmény, hogy az áldozatot a dob felett fejezték le, arra utal, hogy a dinasztikus dob egyben az áldozati oltár is volt. Ez ellentmond annak, hogy az oltárok általában kőasztalok voltak. A legelső ilyen alkalmaság egy

monolit pillér volt, melynek legősibb formája egy halom összehordott kő volt, melyre a varázsló-ritualista rálocsolta a vért, és hagyta, hogy lecsorogjon a földre.⁷² Kissé fejlettebb formájában egy kisebb kövekre ráhelyezett lapos táblakő, melyre ráhelyezték a hús- és véráldozatot, mint az indiánok.⁷³ Ilyen tárgy volt a dinasztikus dob is, melynek oldalán lecsorgott az áldozatok vére, és ami miatt tabuvá vált.

Ilyen volt a közép-amerikai quichék vagy az arabok kőoltára (*noşb*), mely elé egy gödröt (*ghabghab*) ástak, melyben összegyűjtötték a vért. Lehet, hogy az afrikaiak résdobja pompásan megfelelt ennek a feladatnak is? A vérben tartózkodó szellem pedig, amikor a vért ráloccsantották, behatolt a kőbe. De nemcsak ez történt: a „szemtanuk” szerint „az igazság az, hogy a kő akkor nem volt kő: (az istenek) fiatal emberek alakjában tűntek elő.” Sőt: „amikor a vadászok a madarak és szarvasok vérért ráöntötték Tohil és Avilix (isten) kövére, és amikor az istenek megitták a vért, a kő megszólalt”.⁷⁴ A véráldozat a skandinávoknál jóslási képességet kölcsönzött a köveknek.⁷⁵ De hát ugyanez történt a dobbal is, mely olyan transzcendens tudás birtokába jutott, ami minden és mindenki más fölé helyezte. De erről később.

Az analógiából egy dolog hibádzik: a dinasztikus dob nem kőből volt. Csakhogy a kiganda zene egyik szakértője szerint fennmaradt a gandák egy mondája a dob „szent” eredetéről. Valamikor régen találtak az emberek egy dobalakú követ, meg két másikat, melyeket dobverőként lehetett használni. Akik azzal voltak megbízva, hogy üssék ezeket a kődobokat, megkapták a két dobverőt, és elkezdték ütni azokat. A doboknak olyan volt a hangja, mintha állatbőrből készült volna, akárcsak a későbbi dobok. És a dobok néha magukat ütötték, anélkül, hogy valaki ütötte volna őket...

A királyi udvar papjai a szent dobokhoz – hasonlóan a „klasszikus” sámánokhoz – egyedi fétiseket is készítettek, melyeket a dob belsejébe rejtettek. Általában kisebb tárgyak voltak: egy orvosságos anyagokkal átitatott agyaggolyó, azután különböző apróbb tárgyak egy botra erősítve, melyeket a dob készítésekor leölt áldozati állat vérével szintén meglocsoltak. Ezek is valamilyen hatalommal rendelkező szellemet foglaltak magukba, melyeket készítői hatalomgyakorlásra használtak.

A „léleköröklés” harmadik fokát Ruandában a Nyiginya nemzetség azon törekvése hozta létre, hogy megalapítsa saját uralkodó dinasztiáját. Úgy gondolták, hogy a hatalom stabilizálásának az a legbiztosabb módja, ha egy bizonyos tárgyban testesítik meg a dinasztia öröknek szánt alkotmányát.

A választás a dinasztikus királyi dobra esett, mivel egy régi hagyomány szerint az Abasinga („a győztesek”) klán Tega nevű családjának egyik őse, Nyabutege, „fedte fel” a Kalinga dob eszméjét Gihanga félistennek.⁷⁶ A helytartóság hatalmát, melyből az új uralkodó dinasztiák erednek, mindig a helyi vallásgyakorlat kiterjesztése jelzi. A települések egyesítése nemzetet és új panteont teremt. A totem-állatok, a totem-faj vére, pontosabban az abban lakozó lélek, az áldozati állat és a dinasztikus dob által átvihető a nemzet bármely tagjába.

A Nyiginya nemzetség ily módon összekapcsolta dinasztiája eredetét az ország és a királyság intézményének eredetével, illetve jó eséllyel mutatta be saját alkotmányát hiteles, legitim és örök – tehát alternatíva nélküli – alkotmányként. Jól tudták, hogy a legnagyobb hitelességet az isteni eredet, a legerősebb legitimitást pedig a hagyomány biztosítja. Az országalapító az új dinasztia újkeletű hagyománya e szavakkal utalt: „Gihanga, aki megteremtette a teheneket és a dobokat (*Gihanga cyahanze inka n'ingoma*).”⁷⁷ Thomas Mitchell írja, hogy addig, amíg a fétis a totem kicsinyített és kiürített változata, „a bálvány annak gigantikus, felduzasztott (inflated) változata, mely

egyedülálló fontosságra tör, és birodalmi törekvések jellemzik”. Továbbá „a bálvány arra való, hogy imádják, és feláldozzák magukat érte”.⁷⁸ Ilyen bálvány volt a dob, melynek membránja a totem-állat bőre volt, és a király, melynek hajviselete a szarvasmarha szarvát (erejét stb.) mintázta.

A dinasztikus joggal felruházott szakrális királyi dob a szuverenitás megtestesülése, egyben misztikus közjogi kormányzati intézmény volt, mely nagyobb hatalommal rendelkezett, mint maga a király. „Bagyendanwa **olyan, mint** Mugabe, csak nagyobb. Mugabe az ő szolgája” – mondták az ankoieiak.⁷⁹ A dinasztikus dob királyokat „ültetett trónra”, és – a kultuszon nyugvó közmegegyezés alapján – „megakadályozta” trónra kerülésüket, vagy „véget vetett” királyságuknak. Afféle legitimációs forrás és „joghatóság” volt, mely nemcsak szimbolizálta, hanem ténylegesen rá is ruházta (*delegálta*) a királyra a királyi hatalmat. Ahogyan csak a királyi hatalom jogosított fel valakit a dob birtoklására, a dob birtoklása is feltétele és elégséges alapja volt a legfelső hatalom megszerzésének.⁸⁰ A tuci király csak akkor vált jogosulttá a trónra, ha volt saját dinasztikus dobja, és elsajátította annak a – rituális szabályok által előírt – kezelését.⁸¹

Hatalom és kiszolgáltatottság. A burundi *ingoma* együttesben a Karyenda dob vitte a vezetőszerepet, mert abban lakott az ország Ősének szelleme. A rundik neki tettek esküt, és a király halála esetén a miniszterek a dob nevében irányították a királyságot.⁸² De mivel a dob egy fizikai tárgy volt, a királyságot szó szerint „el lehetett lopni” vagy „rabolni”, és ezért fordítottak különösen nagy gondot az udvari dobok őrzésére, amit egy a mi koronaőrsegünkre emlékeztető intézményre bízta. Amikor a **királyi** dobokat kivették a nyilvánosságba, a fonott királyi pajzsot védőleg elébe tették.⁸³ Amikor pedig a király meghalt, a királyi dobok őrzője (*mugema*) kettőzött gonddal őrizte az udvari dobokat, mert azok birtokában bármely herceg minden további nélkül királlyá koronázhatta volna magát.⁸⁴

Tudor Parfitt brit történész a bantu nyelvcsoporthoz tartozó vendák (Zimbabwe) *Ngoma Lungundu* („Mennydörgő Dob”) nevű dinasztikus dobját, melyet a mítikus fél-isten király-ős, Mwari dobjának tartottak, jelentőségében a zsidók Frigyládájához hasonlítja.⁸⁵ Hasonló szerepet töltött be a ruandai Kalinga, a burundii Karyenda, a bushii Birempera, vagy a karagwei Bagendanwa. A hasonlatot kiterjeszthetjük a Brit Koronára,⁸⁶ a magyar Szent Koronára⁸⁷ vagy a cseh Szent Vencel koronára.⁸⁸

Más a helyzet Bugandával, ahol ezt a funkciót nem egyetlen királyi dob, hanem a királyi dobok Mujaguzo nevű csoportja töltötte be. A gandák még mindig úgy érzik, hogy „a dobban” lakozik az ország, a közösség életereje. Mint mondják: „Buganda a dob nélkül nem létezne”.⁸⁹ A banyankolák pedig: „Amíg Ankolában lesz Bagyendanwa, addig virágozni fog az ország és a nép”.⁹⁰ A kiganda zenész szerint „az igazság az, hogy amikor valamilyen konfliktus volt a királyságban, a dob egyszerűen eltűnt, vagy széttepte, vagy megfojtotta magát.”⁹¹

Ami Ruandát és a Kalinga dobot illeti, dob különleges közjogi állása közvetlenül összefügg azzal a kérdéssel, mennyire volt képes az uralkodó dinasztia – azaz a Nyiginya nemzetség – elnyerni az egész társadalom, illetve a nemzet egészségének tiszteletét. Jól példázza ezt Ruanda Dobja Királyi Dobrendjének hivatalos tájékoztatója: „Csak Ruanda Királyság nemeseinek volt szabad érintenie a dobot”. Továbbá: „A Kalingát minden időben egy palotában tartották, és egy őr felügyelte. Azt gondolták, hogy ha a Kalinga elveszne vagy elpusztulna, Ruanda nemzetének is vége lenne (...) Ezért 1959-ben, amikor III. Mitara Király Ófelsége elgondolta ezt a rendet, a dob volt a leglogikusabb választás a legmagasabb Rend képviselőjére a jog szerinti Királyságban”.⁹²

A bálvány elorzásának katasztrófája fenyegetett magában a királyi palotában is, ahol elvileg csak *egyetlen* férfi, a király üthette a dobokat. A helyzet azonban az volt, hogy ezt a feladatot egy férfi rabszolga végezte, aki viszont – kizárólag a palotán belül – nőnek számított. (Neve *bakopi*, azaz „hermafrodita” volt.) Amikor a király meghalt, egyedül a bakopinak volt hozzáférése a dinasztikus dobokhoz, hiszen ő (nő lévén) nem koronázhatta magát királlyá.⁹³

A dinasztikus dob mint alkotmánybíró. A fentebb már idézett kiganda szakértő szerint a dobok azért szóltak anélkül is, hogy valakik ütötték volna őket, mert valamilyen természetfeletti erő ütötte őket. A dobolás értelme nem az emberektől származott, hanem már benne volt a dobban: „A dob azzal rendelkezik, amit mi annak az erőnek nevezünk, ami egész Bugandát kormányozza.”⁹⁴

A legfelső hatalom az istenek – azaz a nemzetségi ősök – kezében volt, és ezért a dinasztikus dob már megszólalásukkal is az ő „szavukat” közvetítette. Ha pedig a király úgy akart hatalomra kerülni, hogy elleplezte a nemzetség iránti ellenséges érzületét, akkor „nem szólaltak meg”, azaz nem „hagyták jóvá” beiktatását. A fentiek alapján a királyi dob jogalanyként jelenik meg, amit az is „megalapoz”, hogy azt a nemzetségi ős szelleme „lelkésíti meg”. A dinasztikus dob ilyenformán a királyságokon átívelő megbízatása révén az alkotmánybíróság szerepét is betöltötte.

Ez már a koronázási szertartásból is kitűnt, melynek egyes mozzanatai arról tanúsítottak, hogy a dinasztikus királyi dob eszmei értelemben – mint jogi személy – felette állt a mindekori királynak. Amikor Rukidi Mpuga, az első Babiito király trónra lépett, a királyi udvar legmagasabb emberei – a miniszterek és az udvari jósök⁹⁵ – üdvözlék a királyt, és arra kérték az isteneket, ne engedjék a dobokat – szó szerint – „megszólalni”, ha a király valójában „színlelő” volna, vagy ha nem volna „méltó” örököse a Bachwezi klánnak. És hozzátették: „És legyen gyűlölts, ha csak egy tettető!”

Most érkezett el a legdrámaibb pillanat. Egy Ruhaguzi nevű férfi a királyi rezidencia elé hozta a nagy *Kajumba* dobot, továbbá a *Nyalebe* és a *Kaijuire* nevű dobokat,⁹⁶ melyeket magának a királynak, Rukidinek kellett megütnie. Rukidi pedig beleütött a dobba egy elefántcsont-ütővel.⁹⁷ Ha minden rendben ment, megállapítást nyert, hogy a dobok „nagyon jól szóltak”, ami a dobok nyelvén azt jelentette, hogy a trón várományosa megfelel a királyság „alaptörvényének”, és immár legitim királya a királyságnak.⁹⁸ Az „utolsó szó” tehát a dinasztikus dobot illette meg. Ezért mondták a bagandai gondák, hogy „A bűn kívánatosabb, mint a dob elpusztítása” (*ekibi kikira engoma okulawa*). Vagy: „Uganda addig létezik, amíg megvan a dob”.

A pásztorkodással foglalkozó népek általában agresszívebbek voltak a letelepült földművelő népeknél, és ahol egymás közelségében éltek, az utóbbiak egy idő után gyakran találták magukat egy alsóbb néposztály helyzetében. Így volt ez Ankole királyságban is, ahol a királyt is adó Bahima klán a lakosság túlnyomó többségét kitevő Bairu klánhoz tartozó parasztságon uralkodott. Mégis, úgy tűnik fel, hogy a *Bagyendenwa* dob, mely Ankole egész népének bálványa volt, egy magasabb szempontot és egy magasabb hatalmat képviselt. Bizonyos mértékig az egész nép érdekét képviselte a klánok rész-érdeke felett, ami azt jelenti, hogy a Bahima klán fölött is „hatalmat gyakorolt”. Adott esetben az egész közösséget „megvédte” bármiféle jogsértés vagy igazságtalansággal szemben.

Végeredményben a királyok mellett működő ritualisták bölcsessége nyilvánult meg a dob-alkotmányban, melyet a társadalmi béke érdekében alakítottak ki ilyenné, és amit azután – ha valami zavaró körülmény (pl. lázadás) nem lépett fel –, az alattvalók teljes mértékben elfogadtak. Még egy halálraítélt Bairu is közkegyelmet kaphatott

a dob-szentélyben, ha megérintette a dobot.⁹⁹ Ne gondoljuk azonban, hogy ott szabad volt; „valójában” a dob „szolgájává” vált. Hasonló volt a helyzet az odatévedt állatokkal is, melyek attól fogva szent állatnak számítottak, tehát sem elvinni, sem megölni nem volt szabad őket, mert a dob „tulajdonává” váltak.¹⁰⁰

A szent dinasztikus dob különleges státuszának végső bizonyítéka, hogy Ankolében a királyt is „A Dob”-nak nevezték, mivel a dinasztikus dob – a királyhoz hasonlóan – az emberek összesége feletti hatalmat testesítette meg. A király személye tehát – bizonyos értelemben – ugyanúgy bálvány volt, mint a bálványkellékekbe öltözött „klasszikus” sámán vagy a dinasztikus dob.

JEGYZETEK

- 1 Egyesek szerint 1081–1114, mások szerint 1091–1124. Julius Adekunle: *Culture and Customs of Rwanda*. Greenwood Publishing Group, Westport, 2007, 50. o.
- 2 *Gihanga cyahanze inka n'ingoma*. (Alexis Kagame: *Un Abrégé de l'Ethnohistoire du Rwanda*, vol. 1, Editions Universitaires du Rwanda, Butare, 1972, 39. o.)
- 3 R. Remedios, N. K. Logothetis, C. Kayser: *Monkey drumming reveals common networks for perceiving vocal and nonvocal communication sounds*. National Academy of Sciences of the United States of America, 2009.
- 4 Adam C. Arcadi, D. Robert, F. Mugurusi: *A comparison of buttress drumming by male chimpanzees from two populations*. In: *Primates*; Journal of Primatology 2004. 45 (2): 135–9. o.
- 5 Irenäus Eibl-Eibesfeldt: *Human Ethology*, *Aldine Transaction*, New Brunswick and London, 2009, 44. o.
- 6 Adam C. Arcadi, D. Robert, C. Boesch: *Buttress Drumming by Wild Chimpanzees*. In: *Primates*, 1998. 39(4): 505–18. o.
- 7 Hugo Zemp: *Musique dan: La musique dans la pensée et la vie sociale d'une société africaine*. Paris, Mouton, 1971.
- 8 A húros hangszerek belsejében lévő rudacsikat, mely megnöveli a hangszer rezonanciáját, „lélekek” nevezzük.
- 9 Az archaikus ember szinte kizárólag zajkeltő hangszereket (dob, cintányér, csengettű, kereplő, zúgattyú stb.) használt szertartásaihoz.
- 10 Amikor a brüsszeli viláγκiállításán Ruanda 24 királyi dobosa lépett fel, az iszonyatos hangerő valósággal szétzúzta a hallgatóság koncentrációs képességét. (Huylebrouck, i. m., 15. o.)
- 11 Leonid A. Lar: *Shamani i bogi*. Institut problemi osvoyeniya Severa, Tyumen, 1998, 39. o.
- 12 A kúpalakú ngoma-dob káváját egy fa törzséből vágják ki, és mindkét végén totemállatuk, a szarvasmarha bőrével borították be. A hangszer felső része szélesebb, mint az alsó. Mérete 40-130 cm × 50-70 cm. Csak a szélesebbik végén ütötték (ütik).
- 13 Alexandre Kimenyi: *The role of symbols in nation-building: The case of Rwanda*. In: *Wihogora Rwanda*, Vol.4, 1.
- 14 Molly Wu, Alice Zang és Blade Gui: Mbira Vs. Shaman Drums. In: *Music & Culture of Africa*, Internet.
- 15 Sylvia Antonia Nannyonga-Tamusuza: *Gender in the Music and Dance of the Baganda People of Uganda*. Routledge, 2014, 87. o.
- 16 A doberő (*omurisyo*) phallikus adottságai miatt termékenység szimbólum is volt.
- 17 Kimenyi: *The role of symbols...*, uo.
- 18 Az „együtt mennek” kitétel a vonuló tehenekre értendő.
- 19 Brauer-Benke József: *Afrikai hangszerek*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2007, 75. o.
- 20 Kimenyi: *The role of symbols...*, i. m., uo.
- 21 David S. Newbury: *Kings and Clans: Ijwi Island and the Lake Kivu Rift, 1780-1840*. Univ. Of Wisconsin Press, London, 1991, 291. o.
- 22 Dirk Huyfrouck: *Puzzles, Patterns, Drums: the Dawn of Mathematics in Rwanda and Burundi*. In: *Humanistic Mathematics Network Journal* (14) 1996. Jan.
- 23 Kimenyi: *The role of symbols...*, i. m., uo.
- 24 Kalervo Oberg: *The Kingdom of Ankole in Uganda*. In: (szerk. M. Fortes and E.E. Evans-Pritchard: *African Political Systems*. Oxford Univ. Press, 1940, 151. o.
- 25 Roderick B. Ngoro and Phyllis G. Justice (ed. N. Nayakasikana): *Holy People of the World: A Cross-cultural Encyclopedia*, ABC-CLIO, 2004, 1. o.
- 26 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., uo.
- 27 James G. Frazer: *Az aranyág*. Gondolat, Bp., 1965, 98–99. o.
- 28 Hubert de Vries: *Rwanda*. 2016. okt. Internet.
- 29 „A bálványkészítők mind semmik. Tetszetős alkotásaik is haszontalanok. (...) Majd vállukra veszik és úgy cipelik, aztán leteszik állványra, hogy vesztég maradjon. Nem is mozdul el helyéről, ha

- kiáltak hozzá, nem felel, a nyomorúságtól nem ment meg senkit.” (*Izajás könyve*, 44:9, 46:7.) A felakasztás gyakorlati haszna az volt, hogy a felüggesztett dob rezgését semmi sem csillapította, és hangját jobban lehet irányítani.
- 30 Rotalindwa király fia, aki maga is királyként tüntette fel magát. (Viret Emmanuel: *Rwanda – A Chronology (1867-1994)*. In: Sciences Po, 2010.
- 31 Frazer: *Az aranyág*, 337. o.
- 32 James Blades: *Percussion Instruments and Their History*. Faber and Faber Ltd., London, 2005, 63. o.
- 33 „Rudahigwa uralma” kinyarwanda nyelven *ingoma ya Rudahigwa*.
- 34 Ezt mondták pl. akkor, amikor II. Ruganzu Akaragwe k’Abahindában (ma Tanzánia) tartózkodott.
- 35 De Vries, i. m., uo.
- 36 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 155. o.
- 37 Részben Isten közelsége miatt, no meg azért, mert a hegyek felszállásra kényszerítik a levegőt, aminek következtében a hegyek lejtőjén gyakran esik az eső. Márpedig ha a király nem tudott esőt fakasztani, az élete veszélybe került.
- 38 Kimenyi: *The role of symbols...*, uo. – A nganaszanoknál a füstölés étetésnek számított. (Dyekiss Virág: „Vándorol a hang”. *A nganaszan hagyományos világnézet a folklórszövegek tükrében*. [Dissz.] 158. o.)
- 39 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 157. o.
- 40 John Roscoe: *The Baganda*. Macmillan and Co., Ltd., London, 1911, 167. o.
- 41 A „klasszikus” sámán akkor halt meg, amikor utolsó dobjának „élettartama” is letelt. (Diószegi: *Samanizmus*. Terebess Kiadó, Budapest, 1998, 42. o.)
- 42 Jan Vansina: *Antecedents to Modern Rwanda: The Nyiginya Kingdom*. Univ of Wisconsin Press, 2005, 258. o. Nem maradt más hátra: bevette a mágus-papok által jó előre kikészített mérget, és átadta helyét a fiatal, életerős királyoknak. (K. Oberg: *The Kingdom of Ankole*, i. m. 48. o.)
- 43 Nannyonga-Tamusuza, i. m., 88. o.
- 44 Mukama Isingoma Mpuga Rukidi valamikor a 15. század végén élt. Bunyuro Kitara 20. királya, az első Bito király volt. A rukidi szó „északi embert”, a *mpuga* szó pedig „foltost” jelent, amivel a király vegyes, Chwezi és Babiito származására utaltak.
- 45 Ocaki Rwangira Rukidi Mpuga fia volt.
- 46 Kihumuro Apuuli: *A Thousand Years of Bunyuro-Kitara Kingdom: The People and the Rulers*. Fountain Publishers, 1994. 2. feje.
- 47 II. Ruganzu Ndori (1510–1543) ruandai király. Apja V. Ndahiro Cyamatare, anyja Nyirangabo-yanantaba volt. Nemcsak kitűnő harcosként, hanem varázslóként is számon tartották.
- 48 Kinyarwanda nyelven *Kalinga*, kiruanda és kirundi nyelven Kalinda. Az l/r váltás miatt a Kalinga szónak is kétféle helyesírása van. (Ndori/Ndoli) stb.
- 49 Kissé elhomályosult változata: „Megette a dobot” (*Alidde engoma*).
- 50 „Jézus bemártotta a falatot, és odaadt Júdás Iskáriótesnek, Simon fiának, és akkor a falat után belement a Sátán”. (János ev. 13: 26–27)
- 51 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 154. o.
- 52 Don Niles, Richard Scaglione, Vida Chenoweth: *Mamose Region of Papua New Guinea*. In: Garland Encyclopedia, Volume 1: *Africa*, Routledge, 1997, 556. o.
- 53 A szelkupoknál a sámánok számára kiszemelt fát azon nemzetségek képviselői vágták ki, amelyek totemállata a sas, a magtőrö holló stb. voltak. (Diószegi: *Samanizmus*, 42. o.)
- 54 Megfigyelhető, hogy a ruandai királyi hajviselet nem volt más, mint a marhák szarvának stilizált ábrázolása.
- 55 Részletesen: *kalinga, cyimumugizi, mpatsibihugu és kiragutse*. (J. Gansemans: *Les instruments...*)
- 56 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 151. o.
- 57 Nannyonga-Tamusuza, i. m., 86. o.
- 58 Monni Adams: *18th-Century Kuba King Figures*. In: *African Arts*. 21 (3): 32–38+88, 1988.
- 59 A lélekvándorlásnak ebben a fajtájában hittek az eurázsiai archaikus népek, továbbá pl. az eszkimók és az észak-amerikai indiánok, akik szerint az újszülöttekbe nagyapjuk lelke költözik be. (*Lélek* címszó. In: *Mitológiai Enciklopédia I.*, 166. o.) – E logika alapján érthető az archaikus népeknek az állatoktól való leszármazásának gondolata is.
- 60 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 156. o.
- 61 Ilyenek voltak az osztják és vogul bálványok, vagy az Ob melléki jurtákból az 1700-as években előkerült fából kifaragott és rókabőrbe öltöztetett bálvány.
- 62 A pásztornépek (mivel kannibalizmusnak tartották és anyagilag sem engedhették meg maguknak), kezdetben nem fogyasztották ételként a szarasmarhát, csak a tejét fogyasztották. Az áldozások és más kivételes alkalmával azonban levágták. Később viszont, ahogyan a klán csordákban gazdagodott, áldozás címén étkezés céljából is leölték a totem-állatot. (Frank Byron Jevons: *An Introduction to the History of Religion*. FB&CITD, 2014, 122., 157. o.)
- 63 Az áldozati szertartáson maga a sámán is fejére húzta a vértől csöpögő állatbőr, és jellegzetes sámánkosztümjében nemcsak a totemállat, hanem egy szarvakkal és állatbundákkal, tollakkal felékesített bálvány képét is nyújtotta.
- 64 A banyarwandák az áldozati állat megjelenésére az „isten” szót is szokták alkalmazni (*imaana*).
- 65 Zolnay Vilmos: *A művészetek eredete*, Magvető Könyvkiadó, Bp., 121. o.
- 66 Még kevésbé próbálták emberi fejet formálni belőle vagy arcot festeni rá, hiszen az ősök arcvonásai az évszázadok alatt elhomályosultak.
- 67 A szibériai karagasz sámánok úgy áldoztak dobjaikkal, hogy leölték egy fehér rént,

- melynek bőréből dobjuk membránja készült, italáldozatként pedig teát és pálinkát szolgáltak föl. (Diószegi: *Samanizmus*, i. m., 43. o.)
- 68 Beleértve a belerajtott amuletteket is. A Kalinga dob oldalán idővel centiméteres bevonatot képezett az újra és újra rácsurgatott állapot- és embervér. A dél-szibériai sórok a dobélesztés során szeszes itallal vagy vérral spricelték meg dobjukat, melynek festése is fekete, fehér vagy vörös színnel történt. (Hoppál Mihály: *Sámánok Euráziában*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2005, 219. o.)
- 69 Az ugandai *Banyankole* nevű dobót egykor az emberáldozatoknál használták. (K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 151. o.)
- 70 J. Roscoe, i. m., 87. o.
- 71 Amikor a *kurekek* rénszarvast vagy kutyát áldoztak, a koponyájukat kelet felé fordítva felszúrták egy póznára, és ezt mondták: „ez a Tiéd; nyújts nekem egy áldást”. (Journal of the Anthropological Institute, XXIV, 1895, 400. o.)
- 72 Így volt ez Arábiában is. (W. Robertson Smith: *Religion of the Semites*, 201. (id. Jevons, i. m., 132–133. o.)
- 73 Edward John Payne: *History of the New World Called America*, Clarendon Press, Oxford, 1892, 410. o. – Ilyent használtak Fongeban és Toafában (Szamoa) is. (George Turner: *Samoa, a Hundred Years Ago and Long Before*, Univ. of the South Pacific, 1884, 24. o.) és a szamojédek-nél Waigatz szigetén és a Pecsora és Jenyiszej közötti partszakaszon. (M. Waida: *Shamanism in Siberia and European Russia*. In: Journal of the Anthropological Institute, XXIV [1976], 400. o.)
- 74 A quichék vallásos hagyományainak gyűjteménye, a Popol Vuh alapján. (Charles Étienne Brasseur de Bourbourg: *Popol Vuh, le Livre sacré des Quichés etc.* Arthus Bertrand, London, 1861.)
- 75 Philipp W.A. Bastian: *Der Mensch in der Geschichte*, O. Wigand, 1860, 269. o.
- 76 J. Vansina: *Antecedents...*, 56–57. o. – Nyabutege (Rubunga fia) udvari pap (*mwiru*) volt. Később bőveben.
- 77 J. Jyoni Wa Karega, Ch. Kabwete Mulinda, C. Kanimba Misago etc: *Historie de Rwanda des origines a la fin du XXe siecle*, Univ. Nat. Du Rwanda, Huye, 2011, 113. o.
- 78 W.J. Thomas Mitchell: *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Univ. of Chicago, 2005, 165. o.
- 79 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 151. o. – Robert Mugabe Zimbabwe második elnöke (1987–2017) és első miniszterelnöke (1980–1987).
- 80 A doboknak korántsem volt minden közép-afrikai országban „királycsináló” szerepe, így pl. Bushiban sem. Buhayában a dob (*beremera*) nem királyi jogar, nem *regalia*; Ngweshében a koronázásnál nem volt jelentős szerepe az első doboknak, és ha tönkrement, csak a membránját őrizték meg. (Pierre Colle: *Essai de monographie des Bashi*, Bukavu, 1971, 257–63. o.)
- 81 de Vries, i. m., uo.
- 82 Musikgeschichte in Bildern: Zentralafrika (J.Gansemans und B. Schmidt-Wrenger [szerk]). Verlag für Musik, Leipzig, 1986, 46. o.
- 83 De Vries, i. m., uo.
- 84 J. Roscoe: *The Baganda*, i. m., 104. o. – A *mugema* szó jelentése: ’aki megelőzte a bajt’.
- 85 A hasonlat abban a tekintetben is áll, hogy a Frigylárában Isten jelen volt, tartalmazta a Tízparancsolatot is, és a Szentek szentjében őrizték, ahová a főpap is évente csak egyszer léphetett be. A Tízparancsolatnak a ruandaiak szövegében hagyományozott „titkos kódja” felelhet meg. Amikor pedig a filiszteusok elragadták a ládát Ashdodba, az Úr pusztította, és fekélyekkel sújtotta őket. (Vö. *Sámuel I. Könyve* 5:6)
- 86 A Brit Korona az angol jog szerint „olyan jogi személyiségű örökithető hivatal, amely a végrehajtó hatalom jogi megtestesülését képviseli”. Az angliai korona és skót koronaékszerek nem az uralkodó, hanem a Korona személyes tulajdonát képezik.
- 87 Amennyiben Gihanga egy isten (Kazi) fia volt, a dinasztikus dob egy félisten eszmei védnöksége alatt állt, mint ahogyan a magyar Szent Korona állt Szűz Mária oltalma alatt. Mivel Mária örökkévaló, az ország szuverenitása sohasem képezheti sem az éppen hatalmon levő uralkodó, sem alattvalói kizárólagos tulajdonát.
- 88 A csehek legendája szerint a Szent Vencel koronázási korona Szt. Vencel személyes tulajdona. Aki jogtalanul teszi fejére a koronát, egy éven belül meghal. (Így halt meg Reinhard Heydrich, Bohémia és Morávia német protektora, mivel egy alkalommal „titokban” fejére tette a koronát.)
- 89 Nannyonga-Tamusuza, i. m., 86. o.
- 90 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 151. o.
- 91 Katambula Busuulwa kiganda zenész közlése. Id. Baakisimba, i. m., 86–87. o.
- 92 H.M. King Yuhi VI: *Royal Order of the Drum of Rwanda*. Internet.
- 93 Nannyonga-Tamusuza, i. m., 88. o.
- 94 Busuulwa közlése. Id. Baakisimba, i. m., 86–87. o.
- 95 Konkrétan Bumuroga, Mugungu és Nyakoka úr.
- 96 A *Kajumba* és a *Nyalebe* dob volt az a két dob, amelyet Rukidi Az Abasita klán dobfelügyelőjétől, Mubimbától kapott.
- 97 Az evenki sámánok mamutagyardból is készítettek dobütöket. (Hoppál: *Sámánok Euráziában*, i. m., 236. o.)
- 98 Apuuli, i. m., 1994, III. feje.
- 99 K. Oberg: *The Kingdom of Ankole...*, i. m., 121. o.
- 100 James George Frazer: *Totemism and Exogamy*, Cosimo, Inc., 2013, Vol. II 496. o.

Karátson Gábor emlékezete

A közelmúltban halt meg 80 éves korában Karátson Gábor prózaíró, költő, műfordító, filozófus, festőművész, a Magyar Művészeti Akadémia tagja és nem utolsósorban közéleti politikus. Mint a felsorolásból látszik, a polihisztorság fogalmának teljesen megfelel Karátson Gábor tevékenysége.¹

(Élete) 1935. május 21-én Budapesten született. Édesapja dr. Karátson László jogász volt. Anyai nagyapja Olgyay Viktor festő és grafikus, a Budapesti Képzőművészeti Főiskola Grafikai Tanszékének megalapítója és első vezetője. Lánya – tehát Gábor édesanyja – a II. világháború végén vesztette életét, egy szovjet aknagránát robbanása súlyosan megsértette a lábát, másnap elvérzett, mindez Gábor jelenlétében és szeme láttára.² A háború befejeződése után a Vöröskereszt jóvoltából hősünk Svájcba került egy családhoz.³ Itt kiválóan érezte magát, ekkor festette első akvarelljeit. Hazatérését követően édesapja beíratta a Lónyay utcai Református Gimnáziumba.

A kép bal szélén, az álló sor első alakja Karátson Gábor; az ülők között jelen sorok írója, dr. Gesztesi Tamás, jobbról a negyedik. A felvétel 1951 novemberében készült.

Itt jegyezzük meg, hogy ezen emlékirás első szerzője nyolc évig volt osztálytársa Karátson Gábornak, ami annyit jelent, hogy az 1952-es államosítás, majd az iskola megszűnése után az utolsó évet is együtt járták a budai József Attila Gimnáziumban, mely az államosítás előtt Bencés Gimnázium volt. A gimnáziumi évek alatt Karátson Gábor végig kitűnő tanuló volt. Ez azt jelentette, hogy a reál tantárgyakat is kiválóan elsajátította, noha mindenki tudta, hogy nem ezek Gábor hön szeretett tantárgyai. Az érettségi után – különböző kacskaringókon keresztül – felvételt nyert a bölcsészkaron a magyar–német szakra, már az írói-költői pályára készülve. A sikeres felvételi után átírányították a jogi

karra. Hősünk biztos volt abban, hogy jogász nem lesz belőle. Önéletrajzában keserű gúnnyal írja: „*Könnyebben ment, mint hittem volna. Az 1956-os forradalomban való részvételemért először három, másodfokon másfél év börtönre ítélték, az ország összes egyeteméről és főiskolájáról kizártak.*”

Harci Dal 1956 karácsonyán (részlet)
(az első három strófa a teljes versből)

Babilon falai, hallani már
a trombiták zengését, mint nagy vizek zúgását:
- Omoljatok le! Omoljatok!

Úgy, amint egykor Jerikó napján,
ítéltetése gyönyörű napján,
huszonharmadikán:
omoljatok, falak, omoljatok!

Epedő lelkű, keserű szívű
nép kiáltja, mondja,
dörmögi, sikoltja, öklét rázva átkoz:
omoljatok le, erős falak, omoljatok!

„*Bizonyos voltam abban, hogy magyarul ezentúl csak hazudni lehet, amihez nem volt semmi kedvem; szerepe lehetett ebben annak is, hogy szabadulásom után a festészet, a leonardói »néma nyelv« iránti érdeklődésem újraéledt.*” Miután a szervezett és iskolajellegű alkotástól eltiltották, kapcsolatot keresett hasonló felfogású festőkkel. Így Keserű Ilonával, Maurer Dórával, Major Jánossal, akiktől sokat tanult. Rengeteget rajzolt, festett, de e művekből is a lét értelmezése, a természetelvűség jött át. Közben fizikai munkásként, színházi statisztaként tartotta fenn magát. 1963-ban megnősült, felesége Granasztói Szilvia bábművész, bábpedagógus. Két gyermekük született, ma már mindketten az ELTE egyetemi tanárai (vulkanológia, illetve matematika szakterületen). A családalapítás sürgetően befolyásolta a festészet és a költői-írói ambíciók között vívódó Karátson Gábor pályaválasztási törekvéseit. Az anyagiak hiánya, a családfenntartás igényei sürgetővé tették az irány megválasztását. Ezzel szemben két dolog dolgozott: a „*féltelen szabadságvágy*” és a „*többféle érdeklődés*”, de ez a látszólagos semmittevés kemény munkát takart. Ekkor már Karátson a Corvina Kiadó munkatársa volt. Nyugodtabb idő jött az életében. 1964-ben kezdett dolgozni a kiadónál, el tudta tartani a családot, és ki tudta elégíteni a prózai irodalom iránti szeretetét és belső igényét. Kapcsolatba került Bálint Endrével, rajta keresztül megismerte Vajda Lajos művészetét, ez teljesen elbűvölte. A külföldiek közül Paul Klee, Leonardo, Jacob Böhme voltak rá a legnagyobb hatással. Első könyveit is e témakörökben és az említett festők sajátos elemzéséről írta. Megtanult kínaiul, számtalan filozófiai munkát megszerzett németül és franciául, olvasta e műveket, és közben festett és festett, sorozatképeit (Goethe, bibliai sorozat stb.) nagy érdeklődés kísérte. Kiváló cikkei jelentek meg művészeti és társadalompolitikai folyóiratokban, főleg távol-keleti népek vallási és egyéb vonatkozásairól.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk. Karátson Gábor 10-11 éves volt, amikor a család egy régi barátja meglátogatta őket. Elhívta Gábort, hogy látogassák meg a Petőfi Sándor utcában éppen megnyitó antikvárius ismerős boltját. Ha elkíséri őt a gyermek Gábor,

választhat egy könyvet. Átgyalogoltak Pestre, és a kísérő gyermek nem Winnetout választotta, hanem Lao-ce tanításait, melyek 1943-ban jelentek meg magyar fordításban. Az olvasottak egy életre lekötötték figyelmét, megtanult kínaiul olvasni és írni. „*Ahogy művészetében a vallást, a festészetet és irodalmat összekapcsolta, úgy kapcsolta össze a környezetvédelmet, a filozófiát és valláselméletet is, morális alapokon próbálva utat mutatni az emberiség krízishelyzeteiben, az egyre fenyegető ökológiai válság küszöbén.*”⁴ Autodidaktaként kezdett festeni, 1986 óta már kiállító festőként jelent meg tempera és olajfestményeivel, akvarelljeivel.

Műfordítóként is jelentőset alkot, lefordította a Tao te Kingnek és Ji kingnek. A rendszerváltás után az egyetemek sorban hívják meg keleti filozófiát előadni (a Miskolci Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, az ELTE, a Magyar Képzőművészeti Egyetem kéri fel tanárának). Időközben befejezi korábbi festészeti útkereséseit (Goethe Faustjához való illusztrációs-sorozata; kirándulás az absztrakció irányába, stb.). A '70-es évek elején elkezdi foglalkozni a világ ökológiai helyzetével és a környezetvédelemmel, az ember és környezet, a folyók helyzetének összefüggéseivel. Ekkor kezdi el festeni bibliai akvarelljeit, és élére áll a haladó társadalmi formációknak. A

'80-as évektől környezetvédelmi aktivistaként tiltakozik a Duna-vízlepcső ellen. A Duna megmentésére szerveződő kör vezéralakja. Néhány év múlva a Védegylet alapítója, akik a tiszai ciánmérgezés ellen keltek fel. 1992-ben kínai filozófiát adott elő a PTE-n és ELTE-n, hasonló témákból tartott előadásokat a képzőművészetre koncentrálna a Képzőművészeti Egyetemen. Aktív tagja volt a Magyar Festők Társaságának (1994–2002-ig elnöke is volt ennek a szervezetnek). Tagja volt a Magyar Képzőművészeti Szövetségnek és a Szinyei Társaságnak. 2011-től a Magyar Művészeti Akadémia rendes, halálától néhai tagja.⁵ Kitüntetései: Kossuth-díj (2006), Arany János-díj (2006), 56-os emlékérem, Nagy Imre-emlékplakett (1995), Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje (1995), Munkácsy Mihály-díj (2003), József Attila-díj (2005). Számos egyéni kiállítása volt, főleg budapesti, de vidéki kiállítóterekben is. Külföldi kiállításokon főleg a bibliai sorozatát állították ki nagy érdeklődés és siker kíséretében. 2014-ben betegeskedni kezdett. 2015 nyarán halt meg a Budapesti Idegsebészeti Klinikán.

(*Művei, jelentősége*) Karátszon Gábor számtalanszor kifejtette, hogy elsősorban festőművésznek készült és annak tartja magát. Már svájci rehabilitációja alatt, 11 évesen szép vízfestményeket készített az Alpokról. Hazajöve következett a gimnázium, 1956, majd a Tutsek-féle ítélet – három év –, melyet másfél évre mérsékeltek. Így jött megoldásként

az autodidakta képzés. A '60-as években portrék, csendéletek, tájképek születtek, a baráti körök segítségével. Egyre inkább történelmi témák kerültek Karátson vásznaira. Újságfotókat skiccelt le, majd ebből születtek a festményei. Ekkor fordult érdeklődése nagyapja, Olgyai Viktor képei alapján az orientalista művészetek felé. Kínai verseket fordított, majd lefordítja a Ji Kinget, mely a keresztény Biblia megfelelője (saját bevállása szerint ezen tíz évig dolgozott). Közben egyre inkább érdeklődik a természeti környezet iránt, bekapcsolódik a természet intaktságáért aggódók és harcolók tevékenységébe (Duna Kör). A '70-es években készíti a Faust illusztrációkból álló sorozatot, majd a Biblia-sorozatot, ezek iránt már a külföld is érdeklődik. A Biblia-sorozat és a Faust illusztrációk jelentős része látható a Karátson emlékhelyen, amely a festő halála után nyílt meg egykori műteremlakásában, a budapest-belvárosi Deák Ferenc utcában.

Ami az általa írt könyveket illeti, azokat érintőlegesen, vázaltszerűen tudjuk ismergetni, a megjelenésük időrendjében. Felsorolásunk szinte minden lényeges műre kitér, ajánlva azokat az olvasónak.

Miért fest az ember? (1970)

Mint már korábban említettük, a börtönévek után kezdett Karátson Gábor festeni, illetve ekkor mutatta meg a közönségnek olaj, tempera és akvarell képeit. Ebben az első könyvében már kiérződik a későbbi polihisztor. Bevezetésképpen azt fejtegeti, hogy természet nélkül nincs művészet, aki az egyiket érti, az a másikat is. Megállapítja, hogy a festészet a természetből válik ki. Sok kérdés merül fel benne, például vannak-e a színek vagy azok csak bennünk leképződő természeti képződmények (Hérakleitosz, Kant). Karátson Paul Cézanne-nal tart: „... a színek átszövik az egész háromdimenziós teret” – Mi a festészet? Mesterség? Tudomány? Művészet? Más és más a súlya a festés három fázisában (mesterség–tudomány–művészet) a metamorfózis három fázisának (az alapozás főleg technikai problémából áll). A reneszánsz óta vita folyik arról, hogy mi a fontosabb: a kép vagy a szín. E kérdés megválaszolása felrobbantja a naturalizmust, mely szerint a festészet a látás kiszélesítése. Az igazi festés ennél jóval komplexebb (Klee, Kandinszkij, Picasso, Vajda Lajos). A harmadik fázisban dől el a mondanivaló hatása, az igazi katarizist a jó festő és az előképzett érdeklődő néző biztosítja.

A festés mestersége (1971)

Karátson Gábornak ez a kis könyvecskéje a Műhelytitkok sorozatban jelent meg, ezért elég sok technikai részletet tartalmaz (a festék megválasztása, a keverékek és a képek tartósságának a kérdése stb.). Ebben a könyvben tárgyalja a festő a keleti és a nyugati festészet összehasonlítását. A keleti festészet alapelve a művészet ősforrásából fakad. A nyugati festészet alapelve ennek az ősi, kezdeti állapotnak a megváltoztatásából, átalakítási igényéből következik. Karátson véleménye: „A keleti és a nyugati festő végcélja persze ugyanaz, csak más-más úton közelednek hozzá.” Másutt: „A korai buddhista festmények és az itáliai trecento szentképek gyakran oly hasonlóak.” Megjelennek a kevert, könnyű festékanyagok – többek között a tojás (Kolozsvári Tamás, M. S. mester, Bruegel képei). Ezt követte a tempera – de a tempera és az olaj a modern festészetben egymás mellett szerepelnek (Jan van Eyck). Ezt követően jöttek a saját készítésű olajfestékek (Klee). A képeken megnőtt a háttér jelentősége (arany + vékony lazúr), és így tovább sorjáznak a technikai feltételek javulását biztosító kémiai feltételek.

Így élt Leonardo da Vinci (1973)

1452. április 15. Egy olasz parasztlánynak gyermeke születik az őt alkalmazó gazdától. A gazda nem veszi el az anyát, de elismeri az apaságot. Vinciben történik mindez, mely Firenzétől 30 km-re található. Anyja korán meghal, apja magához veszi. Vasari szerint – a képzőművészek nagy életrajzírója – minden érdekelte Leonardót, ezért odaadták Verrocchio iskolájába, ahol számolást, zenetudományt és főleg sok rajzolást tanultak. De szobrászatot, festést, aranyművészetet is gyakoroltak (főleg anatómiát és perspektívát, az előbbieket megalapozásához). Első festői munkája Verrocchio Jézus megkeresztelése című festményén egy angyal megfestése. 20 évesen felszabadul, rövid firenzei tartózkodás után Milánóba települ át. Letelepedése után az őt átcsábító Sforzához fordul levélben, felsorolva műszaki tanulmányait (épülettervezés, új fegyverek kitalálása stb.). A festészetet alig műveli: két témát fest meg – Szent Jeromos és a Sziklás Madonna – utóbbit két változatban. Műszaki elgondolásai gyakorlatban nem valósulnak meg. Sforza egy barátjához, Ludovicóhoz írt levelében erősen dicséri hadmérnöke tudását, de nincs adat, hogy gépeit valaha is felhasználták volna. Sokat foglalkozott repüléstechnikai kérdésekkel, ő fedezte fel az ejtőernyőt. Lifteket, dómkupolákat, gátaakat tervezett. Megalkotta Milánó első rendezési tervét. Ipari rendszerek tervezésében és színházi díszletek megtervezésében is jeleskedett, egy lovasszobrot is alkotott Milánónak. Bár alig volt befejezett műve, átcsábították Velencébe. Megbízták a szerviták főoltárának megfestésével, de hosszú ideig el sem kezdi a munkát. Térképeket rajzol, állítólag először a világon. Cesare Borgia megbízza legjobb barátjának arcképfestésével. Izabella Firenzében várja, hogy a számára félig elkészített képet befejezze, de állítólag még az ecset látványától is undorodik. Kezd elterjedni, hogy a festő öregszik, már nem fest. És Leonardo ekkor megfesti a Mona Lisát. Felkérlik az anghiari csata megfestésére, de erre már nem kerül sor, mert 1506-ban visszahívják Milánóba. Itt festett egy kis Madonnát. Mikor ezt XII. Lajos meglátta, udvari festőnek nevezte ki, tisztes jövedelemmel. Befejezte korábbi milánói félbehagyott képeit is.

1516-ban meghal X. Leó öccse, Giuliano di Medici, aki Leonardo legfőbb pártfogója volt. Elhagyja Rómát és a Loire-menti Amboisba költözik. Itt I. Ferenc egy kastélyt ad neki, ezt három évig élvezi. 1519. május 2-án meghal. Egy kis alakú, 214 oldalas könyvben nehéz egy Leonardóhoz hasonló polihisztor művész méltatását visszaadni. Karátson Gábor az „Így élt...” sorozatban megpróbálta ezt, sikerrel. Ritkán idézett más költőket, most úgy érezte, hogy ezt a kis könyvecskét Baudelaire soraival kell lezárnia: „*Leonardo sötét mély csodák titkre, melyben édes, titokzatos angyal mosolyú nők tűnnek fel, mialatt körülöttük árny-keretben a tájat gleccserek zárják le és fenyők.*”⁶

Karátson Gábor: Hármaskép. Leonardo, Grünewald, Vajda Lajos (1975)

Karátson számára három festő volt az igazi mester: Leonardo, Grünewald és Vajda Lajos. Mi a rokon ezekben a művészekben? Az alábbi Karátson-idézetek világítják meg ezeket a kérdéseket: „*Az az igazi nagyság, ha valaki végletes ellentéteket egyesít magában, valami egészen újat. Leonardo megalapította a művészetnek eddig senki által meg nem sejtett újszerű felfogását. Kísérletező, tépelődő ember volt, félig tudós.*”; „*Grünewald minden sokoldalúsága mellett is semmi más nem volt, mint festő, akire hol gyötrelmesen, hol boldogító erővel hatottak az emberi történelem látomásai.*”, ... ezt írja: „*Grünewald nagy keresztfeszítés-képének koncentrált megvalósítása létre sem jöhetett volna, ha nem ismeri Leonardo képének, fény és sötétség ellentétének keletkezését, a Sziklás Madonnát, az Utolsó Vacsorát.*”

Vajda Lajos egyesíti a Nyugat esztétikumát a Kelet tradicionális művészetével. Benne fúzióra lépett a Kelet objektivitása és a Nyugat szubjektivitása. Karátson így bemutatja az európai festészet hatalmas ívét, melyen elhelyezi érintőlegesen rövidséggel Greco,

Goya, Rembrandt, Mondrián, Klee, Malevich személyét. Vajda ide még behozza a magyar népművészet építő szerepét. Karátson megindokolja, hogy a „*Felfelé mutató önrcképpel megalkotta az újkori képzőművészet egyedülálló remekművét.*”

A Gyermek Altdorfer (1981)

Karátson Gábor ebben az időben búskomorságba esik, ezért családja meglepi egy csónakkal, hogy gondolatait, álmait és a Budapest feletti Duna-szakasz természeti szépségét egy mese szövése során keresztül mutassa be. A helyszín egy öreg, omladozó torony és három bentlakó: Ulrich, a festő, a felesége, Anna és a gyermekük, Albrecht. A gyermek később világhírű festő lett Albrecht Altdorfer néven. E három ember élettörténete, meszeszerű elbeszélése adja a könyv mondanivalójának lényegét, egyesítve a filozófia és a humor aspektusait a szerző természetszeretetének álomszerű megjelenítésével.

Világvége után (1993)⁸

Kiseb, nagyobb „elegyes” írások 1964-től 1993-ig. Ebben a korban a megjelenés reménye nélkül írt sok esszét, „*csak úgy magamnak*” – írja. A kötet második felében a főleg folyóiratokba írt esszéket, kisebb írásokat közli, főleg a 2000 című folyóiratot preferálta. A könyv elején főleg képzőművészettel foglalkozik Karátson Gábor (Major János grafikus, Altdorfer, Csontváry, Fülep Lajos stb.). Külön fejezetet szentel Vajda Lajosnak, akit nagyon szeretett és értett. Itt is közli a Vajdáról írt, az Új Művészet felkérésére írt tanulmányát. Kifejti, hogy a szoborszerű tökéletesség meg a festészeti mélység benne egybeesik. Karátson szerint Vajda – rövid élete során – az európai festészet nagy remekművét hozta létre.

Az együgyű Isten (1997)⁹

Ismét gyűjteménnyel jelentkezett Karátson 1997-ben, amikor az 1967 óta írt esszéit gyűjtötte kötetbe. 1992-ben testközelbe került a Duna-elterelés, a közlemények ezért ebben az irányban felszaporodtak. Sokat foglalkozik a torinói lepel keletkezésének kérdésével (amire azóta sem derült fény). Tudósok szerint a torinói lepel 1260 és 1390 között készült. Karátson megfordítja a kérdést: kinek állt érdekében egy esetleges lepelcsalás megszervezése? Ha nem Jézusé, akkor kié? Hogyan került a lepelre Jézus képe? Kinek volt érdeke? Megoldás persze nincs.¹⁰

Számos kérdéssel foglalkozik még, így bécsi előadásának lemondásával (szlovák politika?), Csontváry-képek diagnosztikája?, Ufók látványa Gyimesben?, Értelmiség és politika?. Mindezekből látszik, hogy szerteágazó kérdésekről van szó, amelyek nem tekinthetők sorskérdésnek. A '90-es évek második felében látszik, hogy ekkor fő kérdés Karátson számára a Duna-ügy. Ekkor fogalmazta meg filozófiáját: az Ég, a Föld és az Ember egyensúlyát tarja kívánatosnak. (Böhme, Baader, kínai filozófusok nézeteinek továbbvitele, továbbfejlesztése.) A könyv végén Karátson közli a vele készült legjobb interjúkat. Nagyon érdekes dolgokat tudunk meg itt: a Gyarmati Lászlóval való beszélgetésben fejti ki Karátson, miért érezte magát jól a pasaréti Evangéliumi Körben, börtönből való szabadulásakor miért félt a külvilágtól (1958 végén vagyunk!), stb. Másfél év alatt megváltozott a társadalom pszichés struktúrája.

Lao-ce Tao te king (2003)¹¹

A mű első 91 oldala Lao-ce versének kínai szövege, párhuzamosan Karátson magyar fordításával. Mint közleményünk első részében leírtuk, a háború után közvetlenül Karátson Gábor átkísérte a család régi barátját, „Misa bácsit” a pesti oldalra, a Martinelli

téri antikváriumba, könyveket választani. Mit választ a 11 éves gyermek: Lao-ce (Fordította: Ágnes Lajos, 1943) és Konfucius: Beszélgetések (Fordította: Hamvas Béla, 1944), ehhez hozzájött a családi érintettség: egy nagybátyja, illetve anyai nagyapja – a már említett Olgyai Viktor – a kínai kultúra szerelmesei voltak. Édesanyja korábban már támogatta a keleti filozófia alapelveinek megismerésében a gyermeket. Innen már nem volt szellemi „visszaút”. Később minden magyar bölcsészkar megbízta Karátson a kínai történelem, a filozófia, képzőművészet oktatásával.

Ötvenhatos regény (2005)¹²

A szerző ezt a művét – melynek műfaja nehezen határozható meg – 1991-től írta. Harminchárom év – a megtorlás története – belülről szemlélve. Esszégyűjtemény? Önéletrajz? Politikai tanulmány? Mindez együtt. A szerző 1956-ban az ELTE Forradalmi Bizottságában képviseli az egyetem jogi karát és 1957 elején a MUK megjelenésre váró anyagát kivitte a nyomdába, Csepelre. Hónapokig volt a Fő utcában, őrzői állandóan lebegtették előtte a halálos ítéletet vagy a 6 év börtönbüntetést. Végül a Tutsek-féle nép-bírótság több lépcsőben (6 éves, 3 éves, 1,5 éves ítélete) lezárja e kérdést. Közben ’56 eseményei, alakjai, különféle jellemek vonulnak fel Karátson Gábor körül. Szabadulása után, 1959-ben fizikai munka, színházi statisztálás várja. A XX. század végét már teljesen a Duna-kérdés tölti ki gondolataiban. De itt is sok a torzsalkodás, személyi kérdés, hogy visszabilentse a helyzetet, Karátson levelet ír Václav Havelnek, kérve személyes segítségét. Václav Havel megkérdőjelezhetetlen tekintély volt a „másként gondolkodók” között, döntéseit általában elfogadták, azok általában korrektek voltak. Válasz azonban nem érkezik. A hiábavaló levélírás, várakozás ráébreszti Karátson, hogy innen sem várhat sok komoly segítséget, a nyílt levelet leközi a Magyar Nemzetben.

A csodálatos kenyérszaporítás (2014)¹³

Karátson ebben a kötetben a 2000-től 2013-ig készült esszéit és egyéb önéletrajzi papírra vetéseit gyűjtötte össze. Ezen írások tematikája több bázison nyugszik (Duna Kör, Erdély és a budapesti értelmiségi egyéniségek napi és hosszútávú érdeklődése).

Ez az 520 oldalas kötet Karátson Gábor személyes visszaemlékezéseit tartalmazza, de sokkal több ennél. Áttekinti a XX. és XXI. század fordulójának politikai összefüggéseit és történelmi helyzetét. Ha valaki megírja e kor történetét, ezt a művet nem kerülheti meg.

Ulrik úr keleti utazása, avagy A zsidó menyasszony I–II. (1992)¹⁴

Mint már korábban jeleztük, itt egy hatalmas családregényről van szó. Témája a szerző és családja tagjainak története. Főszereplője Rembrandt, a festő. Témája főleg az ember és a természet viszonya, ebbe belefér a dunai vízlépcső körüli történet, de a kínai filozófia is. Időbeli határai: az őskortól napjainkig. Térbeli határai: Kínától a VIII. kerületig (itt lakott sokáig a szerző a családjával). Végző soron az alapvető kérdés, mi az ember célja a Földön. Egy ekkora feladatot csak egy polihisztor tud megoldani, és ez itt és most be is igazolódott.

Bevezetésként igen részletes ismertetést ad családjáról, iskolai viszonyairól, majd a művészethez való vonzódásáról (Csontváry, Goethe Faustja stb.). Közben költözések, családalapítás, majd a két fiúgyermek születése. A padláson megtalálja nagyapja festményét, rajzait. Eladja őket és kínai fametszeteket vásárol a pénzen. Sodródik a kínai művészet bővületében. „*Elfogult vagyok a kínai művészet javára*” – mondja és írja. Innen már egyenes út vezetett a buddhizmushoz és általában a keleti filozófiához.

Írásunk főszereplője több helyütt kifejti, hogy ő elsődlegesen festőművésznek készült és nem írónak, filozófusnak stb. Erre predesztinálta nagyapja erős érdeklődése az orientalista festészet iránt, és édesanyja is táplálta benne ilyen irányú érdeklődését. Amikor 1946-ban Svájcba utazik, hogy a háború okozta testi leromlását megszüntessék, sok akvarellt festett a háziaknak. Hazatérve egyre többet foglalkozott rajzolással, a festészet elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Természetes lett volna, ha elméleti tanulmányait ebben az irányban folytathatja. De jöttek a forradalmi események 1956-ban, majd a másfél éves börtönbüntetés, mellékbüntetésként a felsőfokú oktatási intézményekből való kitiltás. Így maradt az autodidakta képzés egyéb formáinak kihasználása (mint azt a dolgozatunk első részében részletesen leírtuk). Érdekes, hogy újságfotók másolása mennyire meg tudja tanítani a képi feszültség eszközeinek hatásnövelésére az azt másolót, akár hírfotó, illetve politikai fotó láttán jön létre ez a jelenség. Forgács Éva már 1975-ben felhívta erre a figyelmet. Már korán jelentkezik Karátson képein a térteremtés képessége. E tulajdonságainak megőrzése mellett csatlakozott a már említett festőművész-csoporthoz (Keserű Ilona, Maurer Dóra stb.). Jönnek a megbízások (Goethe Faustjának illusztrációi – 63 kép), kiállítások, társadalmi megbízások (a legfontosabb a Magyar Festők Társaságának elnöki tiszte) stb.

Karátson egy Continental írógépen alkotta műveit, így a Harci Dalt is, mely leghíresebb versének bizonyult. Az 1950-es évek végén egy házkutatás során megtalálták az írógépet, mely „elárulta” a nyomozóknak, hogy e verset a költő ezen írta. Az írógép „tanuskodása” nyomán jött a másfél év börtön „kiszabása”. Sokáig pihent az írógép az Andrassy úti múzeumban, de sikerült azt áthozni a Karátson-féle emlékszobába.

Vázlatosan, sőt helyenként csak érintőlegesen tekintettük át Karátson Gábor könyv-írományait, hogy betekintést adjunk gondolatvilágába, eszmerendszerébe. Az elemzett munkákon túl még számos cikk, filozófiai közlemény, műfordítás jelent meg a tollából. E rengeteg munkát csak részben tudta a nem kevés kitüntetéssel a társadalom honorálni. Ezt kiegészítendő, a kulturális pályázati támogatás és MMA-támogatás segítségével az V. kerületi Önkormányzat alakította át a műteremlakást, amelyben évtizedekig élt és dolgozott.

Hatalmas anyag az övé, hogy mi módon fog megvalósulni szellemi hasznosulása, az egyelőre rejtély. Karátson-kör? Könyveinek, cikkeinek díszkiadása? És így tovább. De hogy e gondolatok „továbbgondolása” szükségesnek látszik, az alig vitatható.

Természetesen nem törekedhettünk a művek részletes ismertetésére. Kedvet akartunk csinálni e művek elolvasásához. Tudjuk, hogy életében nem sok követője volt Karátson Gábornak. (Filozófusokra, festőművészekre egyébként sem jellemző a „zajos” követők serege, pláne ha ez orientalista háttérből „fakad”.) De meggyőződésünk, hogy később ezek a szellemi „termékek”, kiegészítve az író verseivel, melyeket eddig nem is említettünk, nagy hatással lesznek az odafigyelő értelmiség gondolkozására. Kérjük, hogy ezek előrebocsátásával olvassák e műveket majd! Mi itt csak egy rövid összefoglalással próbáltuk a figyelmet felhívni az e művekben lévő mondanivalókra. Karátson korai verseinek értékelése, feldolgozása folyamatban van, irodalomtörténészek által.

JEGYZETEK

- 1 Az anyagok összegyűjtésében a szerzőknek nagy segítséget nyújtott Liebhauser János, a Tolna Megyei Illyés Gyula Könyvtár igazgatója. Köszönjük, hogy mindemellett értékes tanácsaival segítette munkánkat.
- 2 Wikipédia: Önéletrajz Karátson Gábor tollából.
- 3 Abban az időben ez szokás volt, a magyar gyermekek testi és lelki regenerálódása céljából.
- 4 Részlet a Duna Charta nekrológijából. Összeállította: Sipos László.
- 5 Akadémikusi aloldala, ahol sok információ megtalálható: <http://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA11025>
- 6 Szabó Lőrinc fordítása.
- 7 Hármaskép; Leonardo, Grünewald, Vajda Lajos. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.
- 8 Cserépfalvi Kiadó, 1993.
- 9 Az együgyű Isten. Filum Kiadó, Budapest, 1997.
- 10 Valószínű, hogy a jelzett időpontban restaurálták, akkor készült fonállal, mely alapvetően Jézus korából való. Feltevések?!
- 11 Lao-ce Tao te king. Kláris Kiadó, Budapest, 2003. Fordította és kommentárokkal ellátta Karátson Gábor.
- 12 Ötvenhatos regény. Helikon Kiadó, Budapest, 2005.
- 13 A csodálatos kenyérszaporítás. Kortárs Kiadó, Budapest, 2014.
- 14 Ulrik úr keleti utazása, avagy A zsidó menyasszony 1-2. kötet. Text Kft., Budapest, 1992.

A Nádasdy-vár szerepe Sárvár turizmusában – a mozgáskorlátozottak kulturális turizmusban való megjelenése

Tanulmányunkban a Nyugat-Magyarországon található, nemzetközi szinten is egyre ismertebbé váló fürdőváros, Sárvár kiemelt történelmi-kulturális értéke, a Nádasdy-vár fenntartható turisztikai hasznosítását és a város turizmusában betöltött szerepét vizsgáljuk. A város jelképeként ismert vár jövőbeli fejlesztési lehetőségeinek kutatásához elengedhetetlen a Sárvár turizmusát meghatározó fejlődési tendenciák és a település turisztikai terének elemzése. Kutatásunk alapvető célja annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen prioritások szerint fejleszthető a jövőben Sárvár turizmusa. A város turisztikai célcsoportját képező szegmensek közül kiemelten foglalkozunk a történelem, a kultúra iránt érdeklődőkkel, valamint a turizmus piacán is egyre nagyobb számban megjelenő fogyatékossgal élőkkel, azon belül is a mozgáskorlátozottakkal. Kutatásunk során kvantitatív adatelemzést és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk, a meglévő szekunder adatokat a város turisztikai terére, a vonzerőkre, a helyi gazdaságra, valamint a város turisztikai célcsoportját képező szegmensek, köztük a mozgáskorlátozottakra vonatkozó primer adatgyűjtéssel egészítettük ki. Az említett szegmens kiemelt vizsgálata lehetővé tette számunkra Sárvár kulturális turisztikai kínálatának a XXI. század igényein alapuló nemzetközi szintű összehasonlítását is.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, fejlesztés, kulturális turizmus, akadálymentesség, mozgáskorlátozottak

(Bevezetés) Tanulmányunkban a sárvári Nádasdy-vár turizmusban betöltött szerepével foglalkozunk, mert ez az épületkomplexum még ma is a város jelképül szolgál és Nyugat-Magyarország mozgalmas történelméről árulkodik. Kutatásaink célja, hogy megválaszoljuk azt a kérdést, hogy milyen módon valósulhat meg a vár fenntartható turisztikai hasznosítása. A Nádasdy-vár turisztikai szerepének és lehetőségeinek kutatásához meg kell vizsgálnunk, hogy milyen irányvonalak szerint fejlődött és fejleszthető Sárvár, mint turisztikai desztináció. Fontos kiemelnünk és egyben megvizsgálunk azt is, hogy milyen a város vendégköre (azon belül is mennyire jelennek meg a mozgáskorlátozottak), milyen motivációval rendelkeznek, mely attrakciókat keresik.

A fogyatékossgal élő emberek az elmúlt időszakban kerültek előtérbe az egyes fejlesztések kapcsán Magyarországon, így a turizmus területén is. A fejlesztések és beruházások esetében figyelembe kell venni olyan előírásokat, amelyek az akadálymentesítésre is vonatkoznak, így téve elérhetővé az egyes intézményeket fogyatékossgal élők számára is. Tanulmányunkban arra is keressük a választ, hogy a Nádasdy-vár, mint kulturális attrakció, mennyire látogatható a fogyatékossgal élők számára.

(Sárvár és a Nádasdy-vár bemutatása) Sárvár Nyugat-Magyarország régióban, Vas megyében található Szombathely közelében és egyike Magyarország legkedveltebb fürdővárosainak. A város lakossága megközelíti a 15.000 főt, amely az utóbbi időben csökkenő

tendenciát mutat. Sárvár ma elsősorban gyógy- és wellness-fürdőjéről híres, ezért ideális telephelyet biztosít a wellness-szállodáknak. A város nevét arról az agyagvárról kapta, amit a korai középkorban palánkkal és földből készült fallal erősítettek meg. A várat a XVI. században átépítették, illetve öt olasz bástyával bővítették ki (Csorba et al., 2014). A vár elsősorban a környék földesurairól, a Nádasdy családról ismert, amelynek tagjai a törökellenes háborúk magyar hőseihez tartoznak. A várat ostromló török csapatok felett 1532-ben aratott győzelemnek állít emléket a Nádasdy történelmi fesztivál, amelyet minden évben megrendeznek. Fontos kuriózumként említhetjük még Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya fennmaradt szerelmes leveleit, továbbá azt a tényt, hogy a vámpírtörténetekből ismert Báthory Erzsébet grófnő életének egy részét Nádasdy Ferenc feleségként a várban töltötte (Bessenyei, 2005). A XX. században számos ipari üzemet telepítettek a városba (Beluszky, 1999). Az 1961-es év fontos mérföldkövet jelentett Sárvár történetében: egy olajkút fúrásánál termálvíz tört a felszínre, így a termálvízkészlet feltárása jelentős mértékben hozzájárult Sárvár turizmusának fejlődéséhez. Az 1980-as években a termálvíz egyre fontosabbá vált a város gazdaságában és létrehoztak egy szocialista márkát, a sárvári termálkristályt, amit mindenekelőtt az idősebb generációnak értékesítettek. A gyógy- és wellness-fürdő 2002-es megnyitása fordulópontot jelentett a város turizmusában, ettől az időszaktól kezdve megnövekedett az igény a minőségi szolgáltatások iránt. A Nádasdy-vár Sárvár turizmusában betöltött szerepét kutatva elemeznünk kell a város turisztikai terét és kínálatát. Kutatásaink során először Sárvár turizmusának jellemzőit vizsgáltuk, amelyet követően feltettük a kérdést: milyen szerepet tölthet be a Nádasdy-vár a turisztikai brand építésében, és a mozgáskorlátozottak életében, mint kulturális turisztikai attrakció. Végezetül a kapott kutatási eredmények alapján rávilágítunk a meglévő turisztikai potenciálok hatékonyabb kihasználásának lehetőségeire. A Nádasdy-vár és a hozzá tartozó Nádasdy Ferenc múzeum hosszú idők óta önkormányzati tulajdonban van, amely a fejlesztési lehetőségeket és irányokat is befolyásolja.

A kulturális örökséggel kapcsolatos épületek újjáélesztése és kezelése döntő fontosságú. Az üzleti megközelítés hiánya a kultúrában gyakran félreértéshez vezet, nem az új kreatív termékek előállításának generátoraként tekintenek rá, hanem mint művészetre, így a kulturális örökségeket sok esetben nem a magánszektorból finanszírozzák (Turi, 2019).

(Akadálymentesség és akadálymentes turizmus) Az akadálymentesítéssel szemben legtöbbször az az érv, hogy csak néhány embert érint, így nem érdemes ezzel a kérdéskörrel foglalkozni. Az akadálymentes infrastruktúrát igénybevevők köre jóval tágabb, mint azt elsőre gondolnánk, mert például beletartoznak az idős emberek, a babakocsit használó kisgyermekes családok vagy éppen időszakosan sérült emberek (például baleset) is. A föld lakossága átlagéletkorának növekedése, a motorizáció (balesetek) is hozzájárulnak ahhoz, hogy egyre többen tartoznak bele a fogyatékossgal élők szegmensébe, így az akadálymentes turizmus kialakítása, megléte elengedhetlenné kezd válni (Gondos–Nárai, 2019). Napjainkban több mint egymilliárdan élnek valamilyen fogyatékkal és számuk növekedni fog az elkövetkezendő években, az egyre növekvő átlagéletkornak is köszönhetően.¹

Az akadálymentesítés és akadálymentesség fogalma összefügg egymással, elsősorban az épített környezetre vonatkoznak. Magyarországon az akadálymentesség követelményét az „1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről” határozza meg, így ennek alapján „Akadálymentes: az épített környezet akkor, ha annak kényelmes, biztonságos, önálló használata minden ember számára biztosított, ideértve azokat az egészségkárosodott egyéneket vagy embercsoportokat is, akiknek

ehhez speciális eszközökre, illetve műszaki megoldásokra van szükségük.”² A legfontosabb ezekből, hogy a fogyatékossgal élő személyek kényelmesen, biztonságosan és önállóan tudják használni az épített környezetet. Mivel az akadálymentesítés technikai lehetőségei fejlődtek, így a Fogyatékossgal élők jogairól szóló ENSZ egyezmény³ a hozzáférhetőség kifejezést használja (Gondos–Nárai, 2019).

A fizikai akadálymentesítés során alapvető elvárás, hogy ne csak a mozgáskorlátozottak szempontjait vegyük figyelembe, hiszen a más fogyatékossgal élők igényei eltérőek a mozgáskorlátozottakhoz képest, például egy vak és gyengénlátó személynek szükséges, hogy a járdán legyenek jelzések (pl. vezetősáv), a jelzőlámpa valamilyen hangot adjon ki, Braille írással is olvasható legyen pl. egy étlap vagy tapintható legyen egy térkép vagy vonzerő. A siketek és nagyothalló emberek esetében pedig a vizuális információátadás a meghatározó, erős, villogó fényekkel tudják figyelmüket felhívni, vagy indukciós hurok/erősítő segítségével átadni a szükséges információkat (Gondos–Nárai, 2019).

A fentiek alapján a Nádasdy-várat akadálymentesség szempontjából is megvizsgáltuk, amelynek eredményeit a következőkben ismertetjük.

(Célok és módszerek) A statisztikai adatok elemzése kutatásunk fontos kiindulópontját jelentette. Tekintve, hogy a turizusból származó bevételek jelentős része a turisztikai szuprastruktúrában realizálódik (Michalkó, 2012), szükséges volt a turisztikai szuprastruktúrához tartozó vállalkozások vizsgálata is. Sárvár helyi gazdasági szerkezetét az országos trendekhez hasonlóan szintén a kisvállalkozások dominanciája jellemzi, így kérdőíves kutatásunk az itt tevékenykedő kisvállalkozásokra koncentrált.

A kutatás célját a helyi gazdaság folyamatainak, problémáinak és a turizmussal való összefüggéseinek vizsgálata, ezen belül a sárvári Nádasdy-vár esetleges kitérésí lehetőségeinek feltárása képezte. A kérdőíves kutatást Sárvár turisztikai terén belül végeztük el, amit Sárvár TDM menedzsere, valamint a városban tevékenykedő cégvezetők tapasztalatai alapján – különös tekintettel a gasztronómiai vállalkozások vezetőinek tapasztalataira és telephelyére – határoltunk le.

A kérdőíves kutatás 2018. június 5-től 2018. június 9-ig zajlott, és a Sárvár turisztikai zónáján belül tevékenykedő 47 kisvállalkozás üzletvezetői és tulajdonosai közreműködésével történt.

A kérdőív 12 kérdésből állt, amelyek a helyi gazdaságra, a vállalkozások térbeli kapcsolataira, valamint a turizmus helyzetére és hatásaira vonatkoztak.

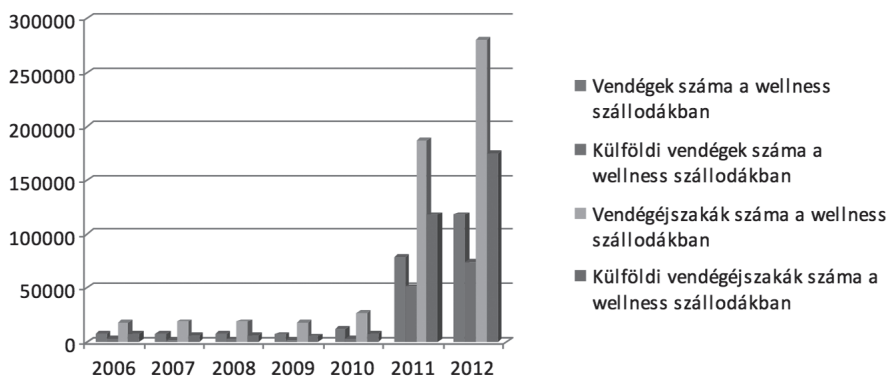
A látszólag kis minta ellenére a kutatás mégis reprezentatív eredményhez vezetett, mivel a 47 válasz jóval meghaladja a település turisztikai zónáján belül található és a turisztikai szuprastruktúrához tartozó vállalkozások 10 százalékát.

A kvantitatív kutatást kvalitatív kutatással is kiegészítettük: Haller Ferencsel, Sárvár TDM menedzserével és Takács Zoltánnal, a Nádasdy Ferenc Múzeum igazgatójával készítettünk strukturált interjút 2018 nyarán. Mindkét szakembernek a feltett kérdések a szezonális hatásaira, a vár és a város fejlesztési terveire, valamint a helyi gazdaság működésére, szerkezetére és a település imázsára vonatkoztak. A kvantitatív és kvalitatív kutatásból származó eredményeinket összehasonlítottuk a helyi fejlesztési elképzelésekkel.

(Eredmények) A vendégéjszakák száma alapján Sárvár 2017-ben Magyarország 8. legnépszerűbb településének bizonyult, 483.782 vendégéjszakával, a külföldiek által eltöltött vendégéjszakák alapján pedig – 290.975 vendégéjszakával – az 5. helyen szerepelt (KSH, 2018). Sárvár mai turisztikai szerepét a gyógy- és termálvízre, és az erre ez erőforrásra támaszkodó gyógy- és wellness-szállodák népszerűsége teszi meghatározóvá.

2009-ig csak egy wellness-szálloda működött Sárváron, 2010-től azonban a piaci igényeket felismerve egyre több létesült, 2012-ben már hat wellness-szállodája volt a Vas megyei településnek. A szállodaszám-növekedés természetesen jelentős kapacitásbeli bővülést is jelentett. A 2009-es gazdasági válság negatív hatása az 1. ábrán látható vendégszám és vendégéjszakaszám-csökkenésben érezte hatását, de Sárvár turizmusa a következő évtől már újra növekedést mutatott. 2012-ben a hat wellness-szálloda 118.056 vendéget regisztrált, közülük 74.193 külföldit, ami a teljes vendégkör csaknem 63 százaléka. Ezek az adatok rávilágítanak, hogy Sárvár, mint desztináció már 2012-ben is ismert volt külföldön.

1. ábra
Vendégek és vendégéjszakák száma Sárváron a wellness szállodákban
2006–2012 között

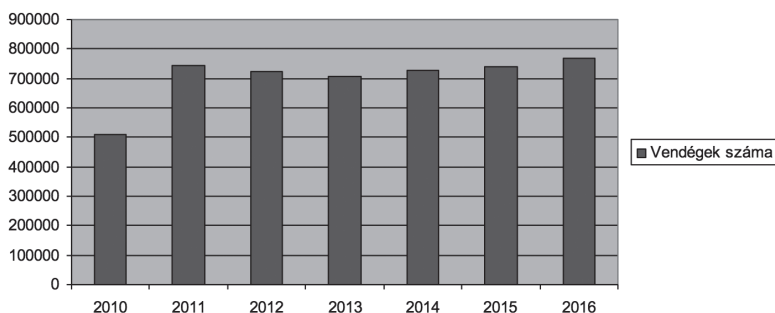

Forrás: KSH adatai alapján, saját szerkesztés

Az átlagos tartózkodási idő 2006-ban 2,6, 2010-re már csak 2,37 éjszaka, két évvel később pedig 2,4 éjszaka (a KSH 2013-as adatai szerint). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a wellness-szállodák vendégeinek időbeli megoszlása alapján a hétfégi, illetve hosszú hétfégés ott tartózkodások a meghatározók. Felvetésünket Haller Ferenc, Sárvár TDM menedzsere a vele készített interjúban megerősítette, kiegészítve azzal, hogy a szervezet és az érintettek már foglalkoznak annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy a város a jövőben hogyan lehet képes a hétköznapiakon is több turistát vonzani. Szintén fontos megemlítenünk, hogy Sárvár sikerei többek között az európai turizmus-trendekkel is magyarázhatók: a kereslet gyógy- és wellness-turisztikai szolgáltatásokra Európa-szerte megnövekedett, aminek egyik oka Európa demográfiai struktúrája (Aubert, 2011). A külföldi vendégek átlagos tartózkodási ideje 2018-ban a helyi TDM adatai alapján 3,4 éjszaka, amely meghaladja a magyarországi átlagot (2,6 éjszaka).⁴

A 2011, 2012 és a 2013-as évek különösen sikeresnek bizonyultak Sárvár turizmusa számára: a vendégéjszakák száma alapján a nyugat-magyarországi város a 7. helyet foglalta el Magyarország települései között. A gyógy- és wellnessfürdő látogatószáma a 2011–2013-ig tartó visszaesés ellenére 2011-től mindig 700.000 fő feletti. A fürdőt eddig 2016-ban látogatták a legtöbben (2. ábra).

2. ábra
Vendégek száma Sárváron 2010–2016 között

Forrás: KSH adatai alapján, saját szerkesztés

Sárvár turizmusának sikereihez jelentősen hozzájárul a település nagyon kedvező közlekedés földrajzi helyzete: a város több európai nagyvárosból, illetve fővárostól néhány óra alatt elérhető: 132 km-re fekszik Béctől, 134 km-re Pozsonytól, 208-km-re Budapesttől és 261 km-re a csehországi Brno-tól.

A történelmi város ma a termál- és wellnessfürdőnek köszönhetően nemzetközi jelentőségre tett szert. Habár a gyógy- és wellnesssturizmus ma divatos turisztikai terméknek számítanak, Sárvár ezeknél a népszerű létesítményeknél sokkal többet kínál látogatóinak.

A Nádasdy-vár turisztikai szerepének meghatározásához először Sárvár turisztikai terét határoltuk le. A település-, illetve turizmusfejlesztéssel kapcsolatos szakirodalom a turisztikai terek lehatárolását a következő kritériumok alapján végzi el: „*A turisztikai tereket a gyakorlatban a táj, a szálláshelyek, a kulturális kínálat és a szálláshelyekre irányuló turisztikai kereslet különleges figyelembe vételével határoljuk le.*” (LEP, 2005: 8)

Sárvár esetében a primer turisztikai létesítményeken kívül a gasztronómiai és kereskedelmi egységek is – amelyek a turisztikai szuprastruktúrához tartoznak – fontos támpontot jelentettek. A város turisztikai terének lehatárolásában Haller Ferenc, a város TDM menedzsere is segítséget nyújtott, valamint a terepmunkánk során megkérdezett 24 kisvállalkozás, vendéglátó-ipari és kereskedelmi létesítmény üzletvezetője és tulajdonosa is segítségünkre volt munkánkban. Sárvár turisztikai terét a következő térképen pirossal jelöltük.

A 3. ábra alapján megállapíthatjuk, hogy Sárvár turisztikai terén belül a városközpontban fekvő Nádasdy-vár (1 kék) és a fürdőlétesítmények (1, 4, 6 zöld) meglehetősen távol helyezkednek el egymástól. A leglátogatottabb sárvári turisztikai attrakciók, a gyógy- és wellnessfürdő, valamint a hozzá kapcsolódó wellness-szállodák és a Csónakázó-tó a város központjától távolabb koncentrálódnak, a város turisztikai terének délkeleti részén. Ha összehasonlítjuk a gyógy- és wellnessfürdő, valamint a Nádasdy-múzeum látogatóinak számát, a következőket állapíthatjuk meg: 2016-ban a gyógy- és wellnessfürdő 768.868 vendéget regisztrált, a vármúzeum pedig 27.294 látogatót. Ugyanebben az évben a legtöbb külföldi vendégéjszakát – 135.961 – a csehek töltötték el Sárváron, Ausztria 82.720 vendégéjszakával a második helyet, Németország 25.674 vendégéjszakával a 3. helyet foglalta el. A Szlovákiából érkező turisták 17.402 vendégéjszakát töltöttek el a településen (Sárvári

3. ábra Sárvár turisztikai tere

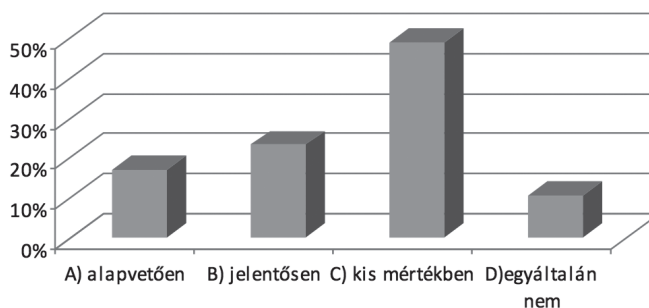
Forrás: a Sárvár Tourist & TDM Nonprofit Kft. térképe alapján, saját szerkesztés

TDM információi). A TDM menedzser és a Vármúzeum Igazgatójának információi szerint a fürdővendégek nagyon csekély része látogatja meg a várat (Haller, 2018; Takács, 2018).

A turisztikai infrastruktúra mellett a turisztikai szuprastruktúra is nagyon jelentős helyi bevételeket generál. „A turisztikai szuprastruktúrát azok a kiegészítő jelleggel létrehozott létesítmények alkotják, amelyek az általános infrastruktúrán nyugszanak és a látogatóorientált igények kielégítését szolgálják.” (Fischer, 2009: 75) A vizsgált vállalkozások üzletvezetői és tulajdonosai a kérdőíves kutatás során a helyi turizmus jelenlegi helyzetéről, legfontosabb problémáiról és fejlesztésének lehetőségeiről adtak információkat.

A város turisztikai terében végzett kérdőíves kutatás eredményei szerint a szezonális az ott működő kisvállalkozások életét csak kis mértékben határozza meg. Itt azonban meg kell említenünk, hogy a turizmusra jellemző szezonális a megkérdezett kisvállalkozásának több mint 30 százalékánál nehézségeket okoz. Wirth Gábor a Velencei-tó településeken elvégzett korábbi kutatási eredményeivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a szezonális Sárváron kisebb mértékben határozza meg a helyi gazdaságot, mint a Velencei-tónál található települések esetében (Wirth, 2016). Ez minden bizonnyal a sárvári wellness- és fürdőlétesítmények népszerűségével magyarázható, ami nem kötődik annyira a nyári főszezonhoz, mint a Velencei-tónál található strandok, kerékpárutak és egyéb turisztikai létesítmények.

4. ábra
A szezonális hatása a turisztikai szuprastrukturához tartozó kisvállalkozásokra
(n=47)

Forrás: saját kutatási eredmények alapján, saját szerkesztés

Az előbb bemutatott kutatási eredmények alapján felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben határozza meg a szezonális a Nádasy-vár üzemeltetését és milyen szerepet játszik a vár a település vendégforgalmában. Takács Zoltán, a Nádasy-vár igazgatója interjújában megerősítette, hogy a wellness-szállodák és a gyógy- és wellnessfürdő látogatóinak csak nagyon csekély része dönt a vár és a vármúzeum megtekintése mellett, ami többek között a vár és a fürdőlétesítmények közötti relatív nagy távolsággal is magyarázható. Az igazgató azt is elmondta, hogy a vár és a fürdőlétesítmények egészen más szegmenseket vonzanak, ezért nem tudta eddig kihasználni a turisták számának növekedését a vár menedzsmentje (Takács, 2018).

A vár menedzsmentje a jövőben szorosabb együttműködést szeretne a többi turisztikai létesítménnyel, különösen a gyógy- és wellnessfürdővel, valamint a wellness-szállodákkal. Emellett szintén elengedhetetlen a helyi TDM szervezettel történő sikeres együttműködés folytatása (Takács, 2018).

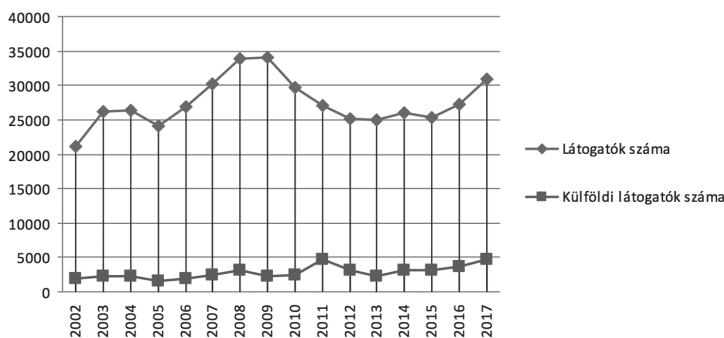
A helyi TDM szervezet magas ismertségi foka arra utal, hogy a város turizmus-szervezete aktív marketingtevékenységet folytat: A megkérdezett kisvállalkozások 72 százaléka ismeri a szervezetet, 33 százalékuk pedig együtt is dolgozik vele, illetve jó kapcsolatot ápol. A vendéglátásban dolgozó kisvállalkozások 45%-a működik együtt a helyi TDM szervezettel.

A múzeumigazgató hosszú távú célja, hogy a Nádasy-vár a jövőben meghatározó szereplője legyen Sárvár turizmusának. A 2014–2020-ig szóló Integrált Településfejlesztési Stratégiában is kimondásra kerül, hogy a város kulturális és épített emlékeit szintén nem szabad elhanyagolni (Sárvár, 2015). A Nádasy-vár gazdasági épületének, valamint a fűtés- és egyéb energiaellátási rendszerének felújítása a legfontosabb projektekhez tartozik, amelyek a város központjában valósulnak meg. A város a vár felújítandó gazdasági épületében egy nagy rendezvényterem kialakítását is tervezi (Haller, 2015).

A vár menedzsmentjének fontos kitérési pontot jelenthetnének a rendezvények: a megkérdezett kisvállalkozások 12,7 százaléka a város turizmusának fejlesztését további rendezvények szervezésével képzei el, így várva vevőkörük/vendégkörük bővülését. A rendezvények gazdaságélénkítő hatása mellett nem szabad megfeledkezni a pozitív társadalmi hatásokról sem. Egy-egy ilyen rendezvény megmozgatja a helyi lakosságot, élénkítve a közösségi életet.

5. ábra

A látogatók és a külföldi látogatók száma a Nádasdy Vármúzeumban

Forrás: a Nádasdy Ferenc Múzeum adatai alapján, saját szerkesztés

A vármúzeum látogatószámait elemezve ki kell emelnünk, hogy ez a történelmi attrakció főként a belföldi látogatók számára vonzó. A külföldi látogatók száma 2011-ben és 2017-ben volt a legmagasabb, körülbelül 5000 fő, ami a belföldi látogatók számához viszonyítva meglehetősen csekély (5. ábra). Ha több évre kivetítve végignézzük a havi látogatószámokat, megállapíthatjuk, hogy a szezonális nagyon erősen meghatározza a Nádasdy Ferenc Múzeum látogatótságát. A legmagasabb látogatószámok egyértelműen a főszezonra koncentrálódnak (július, augusztus), ami valószínűleg azoknak a rendezvényeknek is köszönhető – Vármeeting, Nádasdy Történelmi Fesztivál, Nemzetközi Folklornapok –, amelyek a vár udvarán és a vár körül kerülnek megrendezésre. A múzeum látogatótsága 2015 óta növekvő tendenciát mutat (1. táblázat).

1. táblázat

A Nádasdy Ferenc Múzeum látogatótsági adatai éves és havi bontásban (2014–2017)

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	
2014	824	940	1224	1693	3054	2344	4038	5853	1798	2467	1091	768	26094
2015	710	788	1258	1886	3539	2021	4056	4909	1970	2251	988	1000	25376
2016	920	1189	2343	1397	3724	2330	4008	4877	1905	1861	1667	1073	27294
2017	797	1977	2158	2750	3986	2619	4302	5022	1871	2213	1747	1437	30879

Forrás: a Nádasdy Ferenc Múzeum adatai alapján, saját szerkesztés

A menedzsment előtt a jövőre nézve két cél lebeg: a vármúzeumot a jövőben mindeképpen gazdaságosan kell üzemeltetni, amihez egy innovatív attrakció- és látogatómenedzsmentre, illetve marketingre van szükség. A statisztikai adatok elemzéséből

az is következik, hogy a külföldi turistákat és a gyógy- és wellnessfürdő vendégeit intenzívebben kell megszólítani. A múzeum belépődíja magyarországi viszonylatban sem túl magas, amit a múzeum igazgatója is megerősített. Elmondta, hogy a menedzsment nem mer árat emelni, habár a látogatók a magasabb belépődíjat is kifizetnék, de a rendezvények és a kiállítás ehhez még nem elég széles körben ismertek (Takács, 2018).

Az egyre növekvő turisztikai piacon a desztinációk közötti verseny is egyre erősebb lesz, ezért a települések márkáépítése fokozottan felértékelődik, aminek elengedhetetlen része a márkáépítés. A település potenciális látogatói – ha nem is mindig kimondva, de – keresik az adott desztinációra jellemző USP-t, tehát azt az élményt vagy szolgáltatást, amit csak az adott helyen kaphatnak meg (Kreutzer, 2012).

Egy turisztikai desztináció értékesítésének elengedhetetlen feltétele a hatásos megjelenés az interneten: *„Az internet megkönnyíti a kereslet és kínálat találkozását. Az itt fellelhető és megjelenített információk által egyre könnyebbé válik a résztvevőket keresők és kínálók irányított piaci találkozása.”* (Kreutzer, 2012: 40)

Kutatásaink során Sárvár online turisztikai termékmarketingjét is vizsgáltuk. Néhány éve a város szlogenje az „Élmény és hagyomány” volt, a fürdőváros jelenlegi imázsszlogenje a „Kristálytisztá élmény”. Az aktuális városi imázsfilm (Kriskó, 2015) a várat és népszerű gyógy- és wellnesslétesítményeket egymással együtt, érzelmileg és logikailag egymáshoz kapcsolva próbálja megjeleníteni és „értékesíteni”: a gyermekes családokat, a fiatal párokat és az idősebb generációkhoz tartozókat a wellness- és fürdőélmények, rendezvények és a természet tematikákkal próbálja megszólítani.

A vár értékesítéséhez a jövőben célszerű lenne új tematikákat is felhasználni. Az 1532-es év történelmi eseményei vagy Nádasy Tamás és Kanizsai Orsolya szerelme talán egy innovatív attrakciómenedzsment alapjait is megteremthetnék. A szakirodalom is alátámasztja, hogy a kulturális, illetve ahhoz köthető turisztikai attrakciók a leghatékonyabban történetekkel, „sztorikkal” értékesíthetők, amihez a legmodernebb interpretációs technikák és módszerek alkalmazása szükséges (Rátz, 2011).

A történelmi témák és rendezvények, valamint a jó közlekedési kapcsolatok segítségével a felvidéki (mai Szlovákia) magyarság történelem iránt érdeklődő és az anyaországhoz kötődő tagjai is megszólíthatók lennének.

A kulturális örökségek megfelelő felhasználásához PPP által történő befektetésekre lenne szükség, amely nemcsak a társadalmi és történelmi valóság ismeretét igényli, hanem többek között a kulturális örökség elemei és a hagyományok újjáélesztésének és kezelésének gyakorlatát is tükrözi, valamint a meglévő PPP-politika jogi és pénzügyi kereteit (Turi, 2019).

Sárvár jövőbeli turizmusfejlesztését arra az alapelvekre kell helyezni, hogy a fürdőlétesítmények a Nádasy-várral együtt, egymást kiegészítve, sőt tovább bővítve a város egyéb vonzeróival válhatnak egy hosszú távon is piacképes turisztikai terméké.

A várat olyan szempontból is megvizsgáltuk, hogy mozgáskorlátozottként mennyire lehet oda eljutni, azon belül közlekedni és a kiállítást megtekinteni. Az 1. és 2. képen látható, hogy a vonzeró megközelítése ugyan lehetséges (a vár falain belül megtartott rendezvények látogatása is), de a lépcsők megléte miatt a kiállítás megtekintése számukra nehézségbe ütközik. Ha a város jövőbeli fejlesztésére gondolunk, hogy a fürdőlétesítmények és a Nádasy-vár együttkezelése, fejlesztése hosszú távon piacképes turisztikai termék lehetne, akkor érdemes lenne a vár megközelíthetőségén és azon belüli közlekedés megoldásán gondolkodni.

1. kép
A Nádasy-vár bejárata
Forrás: saját készítés

2. kép
A Nádasy Ferenc Múzeum bejárata
Forrás: saját készítés

Megkerestük a sárvári TDM szervezetet, hogy rendelkezik-e a Nádasy-vár látogatottsági adataival, és további olyan adatokkal, amelyből kiderülne, hogy a látogatók hány százaléka fogyatékossgal él, de sajnos nemleges választ kaptunk. A kérdés kapcsán felkerestük újfent a Nádasy Ferenc Múzeum vezetőjét is, de nem tudott számunka megfelelő, használható adatokkal szolgálni, így csak feltételezéseinkre hagyatkozhatunk, hogy a vár látogatóinak elenyésző hányada fogyatékossgal él.

(Következtetések) Összességében megállapíthatjuk, hogy a Nádasy-vár ma egy fontos alkotóeleme, de nem alapeleme Sárvárnak, mint turisztikai márkának. A helyi fejlesztési tervekben a vár is jelentős szerephez jut, de a vár turisztikai szerepének növeléséhez ezt a történelmi vonzerőt attrakcióvá kell formálni. A Nádasy-vár Sárvár turisztikai terén belüli helyzete sokkal fontosabb tervezési szempontnak tűnik, mint a városon belüli elhelyezkedése.

A vár gazdaságos üzemeltetésének megoldása nagy kihívást jelent a jövőre nézve, amihez a látogatószámnak mindenképp emelkedni kell. Ez akkor lehetséges, ha a látogató- és attrakciómenedzsment sokkal átgondoltabbá és tervezettebbé válik, és új piaci szegmenseket is sikerül megszólítani. Habár alapvetően eltérő szegmensekről van szó, a fürdőkomplexumok látogatóit mégis intenzívebben kellene megszólítani, emellett az egynapos, a történelem, kultúra és a rendezvények iránt érdeklődő várlátogatók körét is szükséges bővíteni. A vár menedzsmentjének számos turisztikai vállalkozással és szervezettel kellene még aktívabban együttműködni, egy jól működő hálózatot kialakítva. A kutatási eredmények is alátámasztják, hogy a vár menedzsmentjének a legfontosabb feladata egy erős márka felépítése, amelyhez a még több turisztikailag vonzó rendezvény szervezése is hozzájárulhat.

Tanulmányunkban az akadálymentesítés fontosságára is rá kívántunk mutatni. Bár az akadálymentesítés megvalósítása a közlekedés vagy a turizmus szegmensében a fogyatékossgal élő személyek bekapcsolódása számára elengedhetetlen szükség-szerűség, ahogy azt láthattuk, lényegesen nagyobb kört érint, több célcsoportnak nyújt

lehetőséget és kényelmet. A múzeum kiállításának megtekintése a mozgáskorlátozottak számára nehézségekbe ütközik, Sárvár fürdőváros jellege miatt mégis érdemes lenne a fogyatékossgal élők szegmensére is fókuszálni, mert a nyugdíjasok, vagy akár időszakosan rehabilitációs kezeléseket igénybe vevőknek is fontos lenne a vár, múzeum és kiállításának megtekintése.

Sárvár turizmusa csak az eddigi turisztikai és infrastrukturális fejlesztések folytatásával, a turisztikai infra- és szuprastrukturához tartozó vállalkozások és a többi turizmusban érdekelt szereplő együttműködésének élénkítésével, egy a fürdőélmények, gyógyulás, rendezvények és természet tematikával, és nem utolsósorban a helyi TDM szervezet szakmai irányítása mellett lehet képes egy komplex turisztikai termék fejlesztésére, megtartva, illetve erősítve eddigi piaci pozícióját. Sárvár jövőképében is szerepel, hogy a város egy olyan nemzetközi gyógyhely legyen, amely az itt élő sárvári polgárok és az idelátogató vendégek számára is egy lakható és mind magasabb életszínvonalat kínáló szolgáltató várossá válik, a város tudatos fejlesztése magas minőségű szolgáltatásokra, jó környezeti állapotra és a helyi sajátosságokra támaszkodva valósul meg (Sárvár, 2015).

A turizmus csak a gazdaság más ágazataival fejleszthető hatékonyan. „*Ennek érdekében szükséges az uniós források hatékony befektetési célú felhasználása, a hiányzó infrastrukturális elemek megvalósítása, a gazdasági szereplők közötti együttműködés ösztönzése, általában a tudásalapú gazdaság preferálása. A versenyképes gazdaság megteremtésének alapfeltétele továbbá a befogadó és támogató attitűd a város lakói és döntéshozói részéről.*” (Sárvár, 2015, 9)

A város aktuális integrált településfejlesztési stratégiáját átolvasva, nem találtunk benne olyan utalást, amely a település vagy az egyes vonzerők, és azon belül is a Nádasdy-vár akadálymentesítésére vonatkozott volna, amely szükséges lenne a már korábban leírtakat figyelembe véve.

IRODALOMJEGYZÉK

Szakirodalom

- Aubert, Antal (2011): *Turizmus trendek és térszerkezet Magyarországon*. IDRResearch Kft.; Publikon, Pécs, 143 p.
- Beluszky, Pál (1999): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
- Bessenyei József (2005): *A Nádasdyak*. General Press Kiadó, Budapest, 168 p.
- Csorba Csaba – Kósa Pál – Nemesné Kis Timea – Szatanek József – Virág Zsolt (Szerk. Kósa Pál) (2014): *A Kárpát-medence örökségturisztikai atlasza. I. kötet: Épített örökség*. Talma Kiadó, Pécs. 432 p.
- Fischer, E. (2009): *Das kompetenzorientierte Management der touristischen Destination*. Identifikation und Entwicklung kooperativer Kernkompetenzen. Gabler, Wiesbaden, 379 p.
- Gondos Borbála – Nárái Márta (2019): The opportunities in accessible tourism, *The USV Annals of Economics and Public Administration*, Vol 19, No 1(29), 48–57.
- Kreutzer, Ralf T. (2012): *Praxisorientiertes Online-Marketing. Konzepte-Instrumente-Checklisten*. Gabler Verlag, Wiesbaden, 568 p.
- LEP (2005): Landesraumentwicklungsprogramm (LEP) Mecklenburg – Vorpommern 2005. Informationsreihe der Obersten Landesplanungsbehörde Nr.9 08/2005. Wichtige Inhalte des neuen Landesraumentwicklungsprogramms Mecklenburg-Vorpommern. unter: regierung-mv.de/serviceassistent/download?id=3089 Utolsó letöltés: 30.10.2018
- Michalkó, Gábor (2012): *Turizmológia*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 266 p.
- Rátz, Tamara (2011): Attrakció- és látogatómenedzsment. In: *Turizmus-menedzsment* (Szerk.: Aubert Antal), PTE, Pécs, 76–88. pp.
- Turi Anikó Noémi (2019): Transfer of knowledge to improve cultural heritage revitalization, *The USV Annals of Economics and Public Administration*, Vol 19, No 1(29), 173–178.
- Wirth, Gábor (2016): A Velencei-tó fejlesztésének lehetőségei. *Valóság* 59(6):36–52.

Primer források

- Fülöp, Péter – Fülöp, Judit – Aczél, Gábor – Márton, Melinda (2015): *Sárvár Integrált Településfejlesztési Stratégia 2014–2020*. Fülöp Építésziroda BT., Sárvár, 66 p.
- Haller, Ferenc – Holpert, Krisztina (2015): *Desztinációfejlesztési stratégia 2015–2022*. Sárvár Tourist & TDM Nonprofit Kft., Sárvár, 46 p.
- Kriskó, László (rend.) (2015): *Sárvár – Hungary imázsfilm*. Letöltés: 2018. 10. 30. URL: https://www.youtube.com/watch?v=uu_PI-i7yWE
- KSH: Központi Statisztikai Hivatal honlapja. URL: www.ksh.hu. Letöltés: 2018. 10. 30.
- NKK: Nádasdy Kulturális Központ – Nádasdy Ferenc Múzeum. Direktori: Takács Zoltán Bálint. 9600 Sárvár Várkerület 1. URL: www.sarvarvar.hu. Letöltés: 2018. 10. 30.
- TDM: Sárvár Tourist & TDM Nonprofit Kft. 9600 Sárvár, Várkerület 33/C. TDM menedzser: Haller Ferenc. URL: <http://www.sarvarvaros.hu/tdm>. Letöltés: 2018. 10. 30.

Internetes hivatkozások

- UNWTO Accessible tourism: <http://ethics.unwto.org/en/content/accessible-tourism> Letöltés: 2018. 10. 30.
1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700078.TV.10-11.oldal> Letöltés: 2019. 02. 20.
- Magyar Turisztikai Ügynökség (2019): https://mtu.gov.hu/documents/prod/Kereskedelmi_szallashelyek_adatai_2018.pdf letöltés dátuma: 2019. 07. 28.

Mélyinterjúk

- Haller, Ferenc (2018): Interjú a sárvári TDM-szervezet menedzserével, Sárvár, 2018. 07. 04.
- Takács, Zoltán (2018): Interjú a sárvári Nádasdy Ferenc múzeum igazgatójával, Sárvár, 2018. 06. 23.

JEGYZETEK

1 UNWTO Accessible tourism: http://ethics.unwto.org/en/content/accessible-tourism 2 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700078.TV.10-11.oldal 3 A nemzetközi fogyatékoságügyi politika alapidokumentuma a fogyatékosággal élő	személyek jogairól szóló ENSZ Egyezmény. Az Egyezmény 20 ország csatlakozását követően 2008. május 4-én lépett hatályba Magyarországon. 4 Magyar Turisztikai Ügynökség (2019): https://mtu.gov.hu/documents/prod/Kereskedelmi_szallashelyek_adatai_2018.pdf

A múltból átívelő jövő – szemelvények a hazai jövőkutatásból

Hagyománnyá vált, hogy a magyar jövőkutatók évtizedenként konferenciát rendeznek. A tizenkét szakmai partner – köztük öt egyetem, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia – által támogatott kétnapos (2018. november 14–15.) tanácskozásról a szervezők (MTA Statisztikai és Jövőkutatási Tudományos Bizottsága, Jövőkutatási Tudományos Albizottság) 423 oldalas könyvből kiadták az elhangzott előadásokat. A 35 előadás felöleli a jövőkutatás magyarországi és nemzetközi spektrumát és így az elmúlt ötven év munkáit. Az előszóban Nováky Erzsébet professor emeritus a tíz-évenként megtartott jövőkutatási konferenciák jelentőségét abban látja, hogy ezek a konferenciák bemutatják a jövőkutatás főbb tudományos eredményeit és a jövőorientáltságot, mint gondolkodási módot, elterjesztik – elsősorban a fiatalok körében.

Simai Mihály akadémikus bevezető előadásában rámutatott arra, hogy bár a jövőkutatás fejlődése egyenlőtlen volt, a rendszerváltás után levette az ideológiai ballasztot, mégis csatlakozhatott a globális változások főbb irányainak elemzésére. A jövőkutatás a hatvanas években meghonosodott futurológia klasszikus kutatásait meghaladva válaszolt a század kihívásaira, legyenek ezek a pesszimista jellegű gender-kutatások vagy a fenntartható fejlődés paradigmái. A felzárkózás bizonytalan jövőjére a jövőkutatás magát, mint a társadalomtudományok szintetizáló diszciplináját határozza meg. Erik F. Øverland, a World Futures Studies Federation elnöke a hosszú távú előregondolkozás szerepét emeli ki a világszerte növekvő vallási fundamentalizmussal szemben, ahol helyet kap a bizonytalan-ságok, ambivalenciák, félelmek és reménykedések konglomerátuma.

A magyar jövőkutatást történelmi léptékben mutatja be Nováky Erzsébet tanulmánya, hangsúlyozván az alapító Kovács Géza professor és Szalai Sándor döntő szerepét és kiter a Római Klub által kapott impulzusokra is. Az eddig megtartott hét magyar konferencia és a két világkonferencia bizonyítják, hogy a magyar jövőkutatók eredményesen dolgoztak mind a prognosztika mind a futurológia területén, ahol például a káoszelmélet fontosságát és a jövőképek alakítását is interdiszciplináris perspektívában vizsgálták. A hazai prognosztika ötven évét vizsgálja Besenyei Lajos, különös tekintettel a konjunk-túrakutatás, vagyis az üzleti és gazdasági prognosztika területén.

Ezután kilenc tanulmány a jövőkutatásra váró 21. századi kihívásokat elemzi. Csizmadia Norbert rámutat arra, hogy a globalizált világban is szükségünk van térképekre – és ehhez a techno-knowledgeographie kifejezést kreálja. A geoökonómia szakít a klasszikus eurocentrikus világtérkép-felfogással – erre eklatáns példa az új selyemút vagy az „egy övezet egy út” kínai koncepció. A geopolitika alakítói végső soron továbbra is azok a döntéshozók lesznek, akik képesek átlátni a jövőt irányító globális összefüggéseket. Ebből a szempontból szemléli Loránt Károly is a magyar gazdaság kilátásait, és statisztikákkal illusztrálja Magyarország beilleszkedését az uniós és a világgazdaságba. Szarka László említi a szerinte nagyon döntő környezetbiztonsági kihívásokat, hangsúlyozván, hogy abszolút biztonság a jövőben sem létezhet, csupán azok menedzselését lehet megcélozni rendszerezéssel. Idézi a Nobel-díjas kémikus, Richard Smalley elképzelését: energia – édesvíz – talaj (élelmiszer) – környezet – társadalmi feltételek képezik a környezetbiztonság rendszerét. A fenntartható fejlődést a klímaváltozás és a megújuló

energiák bizonyítható módon csak egyirányúan determinálják. Az egészségügyi kihívásokra keresik a választ Hullám István és Schmidt Péter. Tanulmányukban a mentális betegségekre és azok munkaképesség-csökkenő hatására fókuszálnak, és idézik Schmidt, Simon és Kappéter tanulmányát (2010, Lelki betegek és deviánsok helyzete és ellátása 2025-ben). Mind az Alzheimer-betegség, mind a drogstratégia meg kell, hogy megszabaduljon a stigmatizáció, a diszkrimináció és az elégtelen ellátás negatív jelenségeitől. Pozitívként említi a szerző a depressziós betegek öngyilkossági rizikójának jelentős csökkenését. Tóth Attiláné a sztereotípiákat kutatja a tudományos jövőkutatásban. Következtetése: az ember szerepét elsődlegesen kell tárgyalni a jövőkép folyamatokban.

Hat tanulmány foglalkozik az üzleti módszertan és kvantitatív módszertan kérdéseivel. Kovács Levente, a Magyar Bankszövetség főtitkára a gazdasági előrejelzést a hitelintézetek szempontjából vizsgálja és ott az aktuális csödelőrejelzésekre központosít. Sípos Béla témája a gazdasági konjunktúraciklusok és ezzel kapcsolatban az ismert Kondratyev-ciklus gyakorlati alkalmazását tudja bizonyítani. A gazdasági változások és előrejelzések tervezését csak ceruzával kell megejteni – véli Belyó Pál –, mert utólagos korrekciókra mindig számítani kell. Ilyen értelemben kell alkalmazni mind az extrapolációt és a reflexiót is. Szalmáné Csete Mária felteszi a kérdést, hogy mit tehetnek a vállalatok a fenntartható gazdálkodásért. Válaszában a felelőségek előtérbe helyezését javasolja minden döntésben. Az elkövetkező húsz évben a munkaerő-problémák kiéleződnek és a munkaerőpiac és a munkaerő-tartalékok – gondolja Deák István tanulmányában – kérdésének megoldása tulajdonképpen beruházás a jövőbe. A pénzügyi közvetítő szektor, a „jövő bankja” teljesen új perspektívákat mutat fel az elkövetkező évtizedekben. Várhatóan új technológiák alakulnak ki a FinTech és az innovációk felgyorsulásánál – vélekedik Juhász Zita.

Az Előrejelzés és foresight a kortárs jövőkutatásban fejezet sokat foglalkozik a csődjelenségével, illetve a bedőlési jelenség húsz évével. A Markov-lánc modell empirikus vizsgálatát ezzel kapcsolatban Kristóf Tamás tanulmányában olvashatjuk. Ugyanebben a gondolatmenetben írnak angol nyelvű tanulmányukban Havas Attila és Mathias Weber, megemlítvén a jövőben várható „production revolution” kifejlődését. A technológiai változások, a társadalmi fékek és ösztönzők – véleményezik Bartha Zoltán és Gubik Andrea – szoros kapcsolatban vannak az oktatási és kutatási rendszerrel. Figyelni kell az innovációk típusaira a társadalmi értékek és az emberi ellenállás alakulásaira. Mikulás Gábor a gazdasági döntéshozatal biztonságának növekedését az információs tanácsadás függvényében látja. A globális társadalom számára a tárgyalásos jövő a központ és periféria konfliktusainak megoldását célozza meg. Ennek a konfliktusrendezésnek kell megteremteni az alapjait. Ezen a véleményen van Kiss Endre írásában. Pitlik László a mesterséges intelligencia szerepét az idővel való gazdálkodással kapcsolatban aláhúzza. „Én-kép” és az értékrendszer, valamint az utóbbinak matematikai vizsgálata képezik Alács Péter tanulmányának témáját. Ez egy kísérlet a jövőkutatás értékközpontú megalapozására. A soron következő tanulmány hat szerző munkája (Hideg Éva – Mihók Barbara – Gáspár Judit – Schmidt Péter – Márton András és Báldi András), az úgynevezett Horizon Scanning (jövőfűrkészes) eljárásban a jövőkutatók értékelő szerepét vizsgálja, amely egy workshop keretében zajlott le. A főbb eredményeket a szerzők egy hosszú táblázatban (277–288. oldal) mutatják be. Egy WEB-es forgatókönyv a jövő hajtóereit tudja meghatározni. A hajtóerők olyan trendek, amik nagymértékben alakítják vagy befolyásolják a lehetséges jövőket. Egy ilyen scenáriót (jövőkerek) mutat be Retek Mihály írásában. Monda Eszter és Nováky Erzsébet a jövőkutatás informatikai támogatottságát vizsgálták, ahol a jövőkutatási módszereket és az informatikai megoldásokat

hatékonyan tudják alkalmazni. Márton András a jövőorientáltság szerepét a fenntartható energiagazdálkodásban látja. Szociológiai szempontból is jelentős az előrelátás vizsgálata a hajléktalanság kutatásában és kezelésében. Ez a nagyvárosi „tér nélkülség” többszörös kirekesztettséget eredményez a hajléktalanság veszélyének kitett emberekre és azok lehetséges közreműködésére ezen állapot változtatására: mutat rá Csécsi Dávid. Kovács Ádám Tamás Nováky Erzsébet útmutatását követve a jövőkutatásban a participatív módszert tartja a legeredményesebbnek, és ezt témájában az építészeti tervezés magyarországi jövőjénél alkalmazza, s két kérdőív segítségével megállapítja – mint sok tanulmányban mások is –, hogy az emberi szempontokat nem szabad veszni hagyni a jövőbeni tervezéseknél. A jövő kulcsa az emberi egészség – ezt vallja Györffy Zsuzsa, amikor felteszi a kérdést, hogy milyen legyen a 21. század orvosa. A hagyományos és a modern orvoslás közötti különbségét a tradicionális versus partneri hozzáállásban látja. A bio-, pszicho-, szociális és digitális eljárások kombinációi a „participatory medicine” elvei szerint kell, hogy alakuljanak.

Tóthné Szita Klára a kötet címét adó (A múltból átívelő jövő) írásában természet-szerűleg a fiatalok elvárásait vizsgálja. Itt is egyetemisták körében végzett felmérések eredményeit veszi figyelembe. A nyolc-kilenc éves kisiskolások körében végzett kutatás – Gáspár Tamás és Pataki Istvánné irányítása alatt – a munka világát vizsgálják a gyerekek szemszögéből. „Hogyan látod a jövőt 21 és 50 év múlva?” – kérdezte Gál Jolán főiskolai hallgatóktól. Általában optimista visszajelzések jöttek a kérdőíves megkérdezés során. A család marad a legfontosabb érték és a válaszadók döntő része az életét Magyarországon képzelel el. A legnagyobb veszélyt a globális klímaváltozásban és a tömeges migrációban látják. Hazai fiatalok jövőorientáltság-vizsgálata irányított brainstorming keretében – ezt a témát Kristóf Tamás egy budapest-zuglói iskolában egy osztályfőnöki órán vezette le. A tanulók meglepően pontos és reális előrejelzéseket tudtak adni. Hullám István és Tóth Attiláné összehasonlították a 2008-ban és a 2018 végrehajtott ugyanazon kérdéseket tartalmazó felméréseket, és nem találtak releváns eltéréseket a válaszoknál. Javasolják azonban, hogy az oktatás során a felmerült problémákat minél előbb tisztázni kell. A kötet befejező tanulmánya egy kerekasztal-beszélgetés összefoglalása (Kristóf Tamás és Nováky Erzsébet vezetésével), amely a legjelentősebb jövőkutatási eredményeket summázza a világ jövőjére vonatkozólag. Végezetül a szerkesztők az emlékezés jegyében 23 elhunyt magyar jövőkutatót említenek fel.

(A múltból átívelő jövő. VIII. Magyar (Jubileumi) Jövőkutatási Konferencia. 50 éves a magyar jövőkutatás, 2018. Budapest, 2018. november 14–15. Konferenciakötet. [Szerkesztők: Nováky Erzsébet, S. Gubik Andrea] Győr, 2018, Palatia Kiadó, 423 p.)

Milyen volt valójában a hosszú hidegháború? Egy könyv a jó negyven évig tartó hidegháborúról

Nem mindennapos történeti feldolgozás látott napvilágot 2018-ban Chicagóban – az Atlantis-Centaur kiadó gondozásában; Németh István: *A globális hidegháború*. Béke az atombomba árnyékában címmel. A kötet a közel százéves hidegháború története, hiszen a kapitalizmus és a kommunizmus közötti rendszerkonfrontáció már 1917-ben megjelent a nemzetközi politikai életben, amelyet Wilson amerikai elnök a nemzeti önrendelkezési jog hirdetésével, Lenin pedig világforradalmi szándékaival testesített meg. A második világháború utáni hidegháborúnak az Egyesült Államok vezette nyugati hatalmak és a Szovjetunió által irányított közép- és kelet-európai országok konfliktusát nevezzük, amely 1947–1949 között szinte minden eszközzel folyt. Az 1945 után színonimaként használt keleti–nyugati konfliktus kifejezés kimerítette a nagyhatalmi politika, a gazdasági, műszaki versengés, a fegyverkezési verseny és az ideológiai küzdelem összes tárházát. Hermetikusan elszigetelte egymástól a két rendszerhez tartozó országokat is. Se a két szuperhatalom, se katonai tömbjei között sohasem került sor közvetlen katonai összecsapásra, csak ún. helyettes háborúkat vívtak. 1990. november 21-én az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet 34 országa a párizsi chartában a demokráciát ismerte el kormányzati formának, és rögzítette az emberi jogok tiszteletét, amellyel formálisan véget vetett a hidegháborúnak. 1991 közepén feloszlott a Varsói Szerződés és a KGST, majd az év végén a Szovjetunió is. Ezzel hivatalosan is véget ért a hidegháború.

A mai ifjú nemzedék a hidegháború fogalmát – mivel ez a folyamat már 27 éve lázárult és közvetlen életét alig érintette – csak történelmi feldolgozásokon keresztül ismerheti. Őket kevésbé érinti meg az állandó feszültség, amiben szülei vagy az előtte levő nemzedékek éltek. Tényként kell megállapítani, hogy az 1947 és 1991 közötti időszakban az akkori két szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió, illetve szövetségi rendszereik (NATO és a Varsó Szerződés) között kialakult, tényleges háborúk nélküli, de a harmadik világháború veszélyeit folyamatosan megába fogláló ideológiai, fegyverkezési, kulturális, gazdasági és politikai összecsapást, illetve rivalizálást nevezzük hidegháborúnak. A kifejezés tartalmazza az elhidegülést, az elzárkózást, a másik fél folyamatos megfigyelését és a versengést az élet összes létező területén.

Hivatalosan a hidegháború kezdetét Winston Churchill volt angol miniszterelnök 1946. március 5-én az Egyesült Államok területén levő Fulton városában megtartott beszédéhez kötik, amikor a második világháborúban Németország ellen szövetséges Egyesült Államok és a Szovjetunió között ellenséges és rivalizáló állapot alakult ki. Ebben a beszédben Churchill arra hívta fel a hallgatóság figyelmét, hogy a Szovjetunió a háború befejezése után ideológiáját és hatalmát ki akarja terjeszteni a Baltikumtól az Adriáig, s Lengyelország és Olaszország között egy vasfüggöny alakult ki, és ez választja két részre Európát.

A hidegháború létrejöttét serkentette az amerikai demokráciában testet öltő feltartóztatás politikájának kialakulása is. A fogalom létrejötté egy George Kennen nevű amerikai diplomatához köthető, aki moszkvai működése (1944–1947) után 1947-ben hazatérve egy nagyhatású leleplező cikket írt arról, hogy mi a Szovjetunió igazi célja. Ezt a célt

Kennen is a terjeszkedésben látta, és felhívta a figyelmet ennek veszélyeire, illetve arra, hogy az orosz kommunizmus és diktatórikus államrend terjedése óriási veszélyeket rejt a szabad világra nézve.

A hidegháború formálódásának harmadik lépése a Truman-doktrína volt. Henry Truman amerikai elnök (1945–1953) a Kongresszusban 1947. március 12-én elmondott híres beszédében először a görögországi polgárháborúról szólt, majd kijelentette, amennyiben az USA nem lép közbe, akkor a kis dél-európai országban kommunista vezetésű kormány alakul meg. A beszédben rádöbbsentette a hallgatóságot és az egész amerikai népet arra, hogy az USA-nak elemi és fontos érdeke támogatnia a görögökhöz hasonló szabad népeket abban, hogy elhárítsák a kommunista elnyomó rendszerek kialakulását.

A kongresszus 1948-tól jelentős segélyekkel támogatta Görögországot, és ezzel megindult a Truman-doktrína gyakorlati működése is, mivel ezt követően Nyugat-Európában is ösztönözni kezdte a hatalomra került kommunista pártok kiszorítását.

A Truman-doktrína részét képezte a Marshall-terv (1947), amely Georg Marshall USA-külgügyminiszterhez fűződik. Az amerikai külgügyminiszter a Harvardon megtartott beszédében kifejtette, hogy a háborúban kimerült Európát pénzügyileg segíteni kell, annak érdekében, hogy országai részben elhárítsák a kommunisták megerősödését, részben képesek legyenek visszafizetni az USA-tól felvett kölcsönöket. A Marshall-terv végül Nyugat-Európa segítője, de ugyanakkor Kelet-Európa elszigetelője lett. Bár a kelet-európai országokat nem zárták ki a csatlakozásból – Molotov el is ment az előkészítő tárgyalásokra –, de olyan kéréseket szabtak a csatlakozás feltételül, melyekkel jelentős beleszólást követeltek a belépők belügyeibe. Ezt a beleszólást a Szovjetunió elutasította, így a segély végül kizárólag csak a nyugati kapitalista államokra korlátozódott. A segély szétosztására alakult meg 1947-ben az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (GAAT, 1947), majd később a Közös Piac 1957-ben. A Szovjetunió válaszul 1947 szeptemberében létrehozta a Kominformot (Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját) és 1949. január 25-én a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát: a KGST-t, mely kizárólag a kelet-európai, tehát a szovjet érdekszférába tartozó országoknak nyújtott gazdasági összefogást. A Kominform szervezetileg biztosította a kommunista pártok moszkvai irányítását.

(Nemzetközi konfliktusok) A hidegháború kezdeti szakaszában az egyik legnagyobb problémát Jugoszlávia okozta. A sajátos politikai berendezése elütött a többi szocialista ország rendszerétől, nem tartozott azon országok sorába, amelyet a szovjet csapatok szabadítottak fel a német uralom alól, területén nem állomásozott szovjet hadsereg. Önerőből üzte ki a német megszállókat, az állam vezetője, Tito a délszláv népek föderációját akarta kialakítani, ami ellenkezett Sztálin elképzeléseivel. Az ellentétek miatt Jugoszláviát kizárták a Kominform szervezetéből, tisztogatást hajtottak végre a szövetséges államok kommunista pártjaiban. (Rajk-per.)

További konfliktusok részben a második világháborút lezáró párizsi békehez (1947) kötődnek. A győztesek elsősorban hat vesztes állammal tárgyaltak, köztük Magyarországgal, ám Németország és Ausztria ügyében nem tudtak egyezsége jutni. A Szovjetunió ugyan elismertette jogait a Baltikumra, de cserébe Ausztriából és Németországból nem vonult ki. Ausztria vonatkozásában az a megállapodás született, ha Ausztria kimondja semlegességét, akkor a szovjet csapatokat kivonják.

Más konfliktus alakult ki Koreában: a második világháború végén a szovjet és az amerikai csapatok a 38. szélességi körnél találkoztak. Ennek következtében a szélességi körtől északra a szovjetek által ellenőrzött kommunista, míg délre Amerika-barát állam

alakult ki. A háború után – 1950. június 25-én – az északiak megtámadták a délieket, az amerikaiak a déliek segítségére siettek, visszaverték az északiakat, egészen a kínai határig. Ekkor lépett be a háborúba Kína és szovjet támogatással ellentámadást indított. Végül az 1953. július 27-én aláírt fegyverszünet a két koreai állam végső, mai napig tartó megosztottságát rögzítette.

(A berlini válság [1949]) A hidegháború első nagy válsága a berlini volt. A konfliktus kialakulásában jelentős szerepe volt annak a sajátos helyzetnek, hogy a háborút követő évben a nagyhatalmak egymás között zónákra osztották a volt német állam területét, majd egyszerűen nyugati és keleti térségre osztották Németországot. Maga Berlin városa a szovjet zóna közepén terült el, amelyet megint csak négy zónára osztottak. A felosztás után a nyugati hatalmak „saját” területükön értékes valuta bevezetése mellett döntöttek, hogy ezzel valóban lerombolják a keleti területen a gazdaság újrarendelését. Ezt a Szovjetunió „súlyos beavatkozásnak” ítélte, így azonnal lezárta a Berlinbe vezető utakat. A nyugati terület viszont bevezette a légihidat, amely 11 hónapig állt fenn. A majdnem egy évig tartó állapot végén a nyugati hatalmak egy államba egyesítették az ellenőrzésük alatt állt zónákat, így jött létre a Német Szövetségi Köztársaság. A világháborúban részt vett államokból megalakult a nyugati területek leghatékonyabb szervezete, a NATO, amelyhez az Egyesült Államok is csatlakozott. Amikor 1955-ben felvették a tagok sorába az NSZK-t, végleg megromlott a Szovjetunió és a nyugati államok kapcsolata. A közben hatalomra került Hruscsov 1955. május 14-én megalakította saját katonai szövetségét, a Varsói Szerződést, amelyhez csatlakozott az összes kelet- és közép-európai szocialista ország, így két ellentétes ideológián nyugvó katonai szövetség nézett farkasszemmel egymással. A keleti – szovjetek ellenőrizte – országokban az ezt megelőző években kommunista hatalomátvételre került sor: először koalíciós kormányok alakultak, amelyben a kommunisták mellett más pártok is részt vettek. Ezt követően a kulcsfontosságú minisztériumok a kommunisták kezébe kerültek, miközben megindult a koalíciós partnerek politikai lehetetlenné tévése. Ezt követően a kommunista pártok olyan frontokat alakítottak, amelyben minden párt részt vállalt. Végül a front egypárti rendszert hozott létre, új alkotmányt fogalmaztatott meg, mindez csak a Szovjetunió aktív támogatásával valósulhatott meg.

A Szovjetunióban is döntő változások következtek: Sztálin visszaállította a kolhozrendszert, a hatalom megosztott Berija és Zsdanov között, előbbi a politikai terrort „gyakorolta”, másikuk az ideológiai harcot képviselte. A másként gondolkodókkal keményen leszámoltak, a tudományos műhelyeket bezárták, a művészet és az irodalom területén a marxizmust és a szocialista realizmust tették kötelezővé. 1953. március 5-én meghalt Sztálin, rövidebb politikai csatározás után Hruscsov (1953–1964) került hatalomra, miközben egyetlen riválisát, Malenkovot sem egyből tették félre, vele a párt XX. kongresszusán (1957) számoltak le. Hruscsov nyíltan elítélte Sztálint, csökkentette a politikai rendőrség befolyását, az USA-val kapcsolatban az egymás mellett élés kompromisszumát követte. Fegyverszünetet kötött Koreával, pártolta Vietnámmal kapcsolatban az 1954. évi megállapodást. Megkötötte Ausztriával a kivonulási megegyezést és kiegyezett Jugoszláviával, kijelentette, hogy a balkáni államok maguk választják meg jövőjüket a szocializmus megvalósításának útján. Módosította és csökkentette a hadikiadásokat.

(A magyar forradalom és a szuezi válság [1956]) Sztálin halála után Magyarországon is érződött az enyhülés: Hruscsov 1953 júniusában Moszkvába rendelte Rákosi Mátyást és szűkebb politikai körét, s felszólította, hogy adja át a miniszterelnöki székét

Nagy Imrének, aki ezután jelentős politikai reformokba kezdett, megindította elődeivel ellentmondó gazdasági programját. Viszont a Szovjetunióban is változás következett be, amikor a NATO 1955. május 9-én felvette tagjai sorába az NSZK-t. Ez főleg abban mutatkozott meg, hogy a szovjetvezetés ismét a nehézipart és a katonai beruházásokat szorgalmazta, létrehozta a Varsói Szerződést, leszámolt Malenkovval, újra Moszkvába kérte Rákosi Mátyást, s hitelt adott annak, hogy Nagy Imre gátolja a szocializmus építését. Ismét Rákosinak adott bizalmat, aki leváltatta Nagy Imrét, helyébe Hegedüs Andrást tette meg miniszterelnöknek. Rákosi 15 hónapos visszatérése alatt ismét bevették a kötelező beszolgáltatást, az erőszakos kolhozosítást, a nehézipar fejlesztését, az államvédelem elnyomó működtetését. Hruscsov az NSZK-val kapcsolatban enyhített politikáján, amire a magyar vezetők a koncepciók perек felülvizsgálatát követelték, elsősorban a Rajk-ügy teljes kivizsgálását kérték. Végül Rákosi Mátyás is elismerte, hogy a Rajk-ügy az ÁVH provokációján nyugodott, maga is hibásnak mondta magát. Ezt Moszkva is megelégedte, 1956. július 2-án a MDP vezetőségi ülésén megjelent A. Mikoján és leváltatta Rákosi Mátyást, helyébe Gerő Ernőt választották meg az MDP első titkárának. A következő napon Mikoján Rákosi Mátyást Moszkvába vitte, ahonnan – egy év múlva – Krasznodarba, végül Gorkijba szállították.

1956. október 23-án Budapesten kitört a forradalom, a harc kimenetelét nagyban befolyásolta, hogy Nasszer egyiptomi elnök államosította a Szezei-csatornát, és bejelentette, hogy Egyiptom támogatja a franciák ellen kirobbant algériai forradalmat, ezzel magára haragította Angliát és Franciaországot. A két nagyhatalom összefogva Izraellel, 1956. október 29-én háborút indított Egyiptom ellen. A kialakuló válság végül a Szovjetunió és az USA között létező hidegháború egyik fontos konfliktusa lett. Eisenhower és Hruscsov titkos párbeszéde után az amerikai elnök kijelentette, hogy Kelet-Európa nem tartozik az érdekköréhez, a szovjetek cselekedjenek saját belátásuk szerint. Így Hruscsov szabad kezet kapott a magyar forradalom leverésére. A kettős válság úgy zárult, hogy a szovjet csapatok leverték a magyar forradalmat/szabadságharcot, Izrael kivonult Egyiptom területéről, valójában Eisenhower elnök nem kockáztatta saját fennálló hatalmát, főleg azért, mert 1949-től a Szovjetunió is rendelkezett atombombával, 1953-tól hidrogénbombával. Így Hruscsov fenyegetései a harmadik világháború veszélyét tükrözték.

Hruscsov 1956 és 1964 között megerősítette hatalmát, 1961-ben a XXII. kongresszuson ismét bírálta Sztálint, sőt kivitette a Mauzóleumból, emellett kijelentette, hogy a Szovjetunió a „szocialista tábor” vezetője. Az USA megint meghátrált, a Római szerződés alapján megalapították az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) és a Közös Piacot.

(Újabb berlini válság [1961]) A magyar és a lengyel válság lezáródása után Hruscsov számára egy újabb berlini válság jelentette a központi kérdést. Hruscsov igazi szándéka az volt, hogy a kapitalista berendezésű Nyugat-Berlin szakadjon el az NSZK-tól és legyen független városállam, a NATO csapatai hagyják el ezt a területet, ne veszélyeztessék az NDKt és a Szovjetuniót. Ezzel megakadályozhatók lettek volna az NDK területéről a folyamatos szökések, amely csak Berlin térségében elérte az évi 30 ezer főt. Az ellensúlyozásra az amerikai elnök is Nyugat-Berlinbe látogatott, az önállóság nem valósult meg, mert a szovjet légtérben felbukkant egy amerikai kémrepülőgép, amiért a párizsi négyhatalmi értekezlet is meghiúsult. Hruscsov bocsánatkérést követelt, amit az USA elutasított. A következő nagyhatalmi találkozó (1961) is lényegében kudarcba – Kennedy és Hruscsov között – fulladt, mert az USA nem volt hajlandó Berlinből

csapatokat kivonni. 1961. augusztus 13-án az USA 15 ezer amerikai katonát vezényelt Berlinbe, válaszul a szovjetek felépítették a híres berlini falat, amely 28 évig valóban kettéosztotta a német fővárost. Bár hamarosan létrejött az önálló Nyugat-Berlin, de évtizedeken át a hidegháború jelképe lett.

(A kubai rakétaválság [1962–1963]) 1902-ben Kuba az USA ellenőrzése alá került, később F. Batista tábornok uralma alá. 1953-ban Fidel Castro ellenállást szervezve, ideiglenesen elűzte Batistát, aki az előző évben katonai államcsínnel vette át a hatalmat. Ezt a felkelést azonban leverték, így Castro két évre börtönbe került, szabadulása után Mexikóban csapatokat szervezett, 1956-ban partra szálltak, forradalom tört ki, 1959. január 2-án bevették Havannát és győzött a forradalom. Castro jó kapcsolatokat épített ki Hruscovval, kialakult Kubában a kommunista berendezkedés. Az USA megszakította kapcsolatait Kubával, az emigráció megkísérelte visszafoglalni az országot. A rosszul megszervezett támadás teljes kudarcot vallott. Az úgynevezett rakétaválság 1962-ben kezdődött, amikor a szovjetek rakétatámaszpontot építettek ki Kubában. Az USA tengeri blokádot rendelt el, katonai konfliktus veszélye állt fenn. Tényleg egy hajszálon múltott a harmadik világháború, Kennedy ultimátumot küldött Hruscovnak a rakétatámaszpont leszerelésére. Hruscov elrendelte a szovjet egységek kivonását. Ez oldotta meg a kubai válságot, melynek egyetlen pozitív eredménye a „forró drót” kiépítése lett, amely közvetlen kapcsolatot létesített Moszkva és Washington között.

(A vietnámi háború [1957–1975]) A vietnámi háború voltaképpen az első indokínai háború folytatása volt. Ezt a háborút valójában Franciaország kezdte az indokínai uralom helyreállítására, amit a Ho Si Minh vezette Vietkong nevű függetlenségi mozgalom ellen vívott. A francia hadsereg képtelen volt úrrá lenni a helyzeten, 1954. július 21-én döntő vereséget szenvedett Dien Bien Phu alatt. Az ezt követő genfi tűzszüneti egyezményben Franciaország elismerte Vietnám függetlenségét, az egyezmény értelmében a 17. szélességi vonalban kettéosztották Vietnámot északi és déli országra. Ennek értelmében a francia csapatok a déli országrészben tartózkodhattak. Délén a franciák által támogatott Boa Day (korábbi császár) vezette az országot. 1955 márciusában a Nemzeti Felszabadítási Front forradalmat robbantott ki, ezt a dél-vietnámi fegyveres erők októberben leverték. Az Egyesült Államok – a dél-vietnámi rendszer erősítésére katonai tanácsadókat küldött, Észak-Vietnám pedig a Szovjetuniótól és Kínától kapott hasonló segítséget. Kennedy elnök hitt abban, hogy demokráciát lehet csinálni Vietnámban, ezért csak politikai reformokat kért. Ez kudarcot vallott, amiért az USA katonákat küldött Vietnámba. Ez hamarosan elérte a 4000 főt, majd Johnson elnök idejében a 16 ezer főt, megkezdődött Észak-Vietnám bombázása. Az amerikai csapatok inkább védekező, mint támadó harcokat vívtak. Az USA-ban mindinkább háborúellenes tüntetések és polgári mozgalmak szerveződtek. Észak-Vietnám három nagyobb inváziót indított, amire Johnson elnök belátta, hogy véget kell vetni a harcoknak. Ezt a folyamatot már Nixon elnök kezdte meg 1973-ban, ami az amerikai hadtestek teljes kivonását eredményezte 1973 tavaszára. 1973. január 27-én bejelentették, hogy lezárult az USA részvétele a háborúban. Abban a háborúban, amelyben 56 ezer amerikai katona halt meg, 153 ezer megsebesült, miközben 2,5 millió amerikai szolgált Vietnámban.

A hidegháború éveit hatalmas fegyverkezési verseny dúlt a két oldal között. Ez elsősorban katonai téren zajlott, ami befolyásolta az űrversenyt is. Főleg a légi erőknél volt éles a rivalizálás, amelyben az USA katonai ereje megerősödött. Ebben az időszakban volt az ún. kis hidegháború (1979–1985), amikor a szovjetek és az amerikaiak

lefegyverzési tárgyalásokat folytattak, ennek egyik eredménye a SALT–1 megállapodás (1972), amely korlátozta az interkontinentális rakéták számát, s a helsinki csúcstalálkozó, ahol ugyancsak csökkentették a szovjet hadsereg létszámát, az emberi jogok tiszteletben tartásáról is határoztak, kimondták a határok sérthetetlenségét. Ebben az időben bukott meg Nixon elnök (1974). 1979-ben megkezdődött Afganisztán szovjet megszállása, amit követett az iráni válság, és szintén 1979-ben a SALT–2, amelyet már Carter elnök írt alá, de elhatározták Persing II. rakéták európai betelepítését is. A fellángolt hidegháborús szellem következtében kiújult a fegyverkezési verseny, megrekedtek a START tárgyalások a stratégiai fegyverek csökkentéséről. Reagan elnök pedig elindította a csillagháborús programot, viszont talán ennek következtében a Szovjetunió úgy meggyengült, hogy végül lemaradt a fegyverkezési versenyben. Az út a hidegháború végéhez (1985–1991) vezetett, amikor a szovjetrendszer élére már Gorbacsov került, aki meghirdette a szovjet állam és párt reformjait. Gorbacsov bejelentette a föld magán tulajdonát, a vállalati öngazgatást és a sajtó szabadságát, ezzel azt remélte, hogy a kommunista párt megtarthatja politikai elsőségét. Gorbacsov tervei először sikeresek voltak, majd kiderült, hogy a párt válságával maga a Szovjetunió kerül veszélybe.

Az új szovjetvezetés újraindította a hidegháborúban elakadt leszerelési tárgyalásokat, és javaslatot tett a csúcstalálkozók felelevenítésére. Egyre világosabbá vált, hogy ez a tárgyalási forma csödhöz vezethet, 1989. december 2–3-án, Máltán Gorbacsov kijelentette, hogy nem akadályozza meg a kelet-európai átalakulás folyamatát, később beletörődött a Varsói Szerződés felmondásába, a szabad választások megtartásába. 1991. december 8-án a Szovjetunió hivatalosan felbomlott, véget ért a hidegháború. Valóban az a 45 év, ami a hidegháború korszakával egyenlő, állandó feszültséget jelentett a nyugati és a keleti országok között, azonban a politikai és katonai vezetés, akiknek a kezében volt a világ sorsa, mindig voltak olyan óvatosak, hogy a felelőtlen döntésektől tartózkodtak, nem sodorták végveszélybe a világot. Az 1980-as évek fegyverkezési versenye már sejtetni engedték a világgal, hogy lassan közeledik a politikai és katonai megegyezés órája, valóban másra kellett a térség pénze, mint „fegyverek” gyártására.

Németh István 824 oldalas feldolgozása teljes terjedelmében és nem egy helyen végzett kutatásokkal fedi fel a hidegháború történetét, több levéltár anyagát kutatva tárja elénk egy világméretű konfliktus történetét, amely soha nem vezetett és vezethetett egy tényleges katonai összecsapáshoz, noha a térségben mindig voltak kisebb háborúk, de ezek olyan lokálisak voltak, hogy az abba való bekapcsolás a „semmibe” vezethetett volna. Annak ellenére, hogy a hidegháború immár harminc éve „befejeződött”, nem volt felesleges a teljes feldolgozás, nemcsak az események felelevenítése miatt. Az idő múlásával az emlékezet is megkopik, de egy alapos és az adatokat rendező feldolgozás valóban a helyére emeli a történéseket.

A munkát ajánljuk a történelem iránt érdeklődő hallgatóknak, a pedagógusoknak és a politika iránt érdeklődő olvasóknak.

(Németh István: A globális hidegháború. Béke az atombomba árnyékában. Chicago, 2018, Atlantis-Centaur, 824 p.)

Értékelésről mesterfokon

Bár nem kimondottan a teljesítményértékelés a kutatási területem, de szinte minden nap találkozom a teljesítményértékeléssel. Ménes András könyve éppen a teljesítményértékelésről szól. A könyv eredetileg doktori (PhD) értekezés volt, de könyvként is izgalmas és érdekes olvasmány a menedzsereknek.

A könyv bevezető részében olvashat a tisztelt olvasó a teljesítményértékelés fontosságáról, a humánmenedzsmentben betöltött valóban központi szerepéről. Ezután a történeti rész következik. Ebből a fejezetből megismerhetjük a teljesítményértékelés történetét. Egy tévhitet tört bennünk darabokra Ménes doktor azzal, hogy nem a huszadik század nagy vívmánya a teljesítményértékelés. Az ókortól napjainkig terjed a történeti rész. Ennek a fejezetnek az érdekessége a „szocialista rendszer” átpolitizált értékelési rendszerének a bemutatása.

Ezután olvashatunk a huszadik század által kikényszerített és továbbfejlesztett teljesítményértékelési módszerekről. Mindegyiknek az előnyeit és esetleges hátrányait bemutatja a szerző. A következő fejezetben Ménes András ír az értékelés pszichológiájáról, az értékelés fogadtatásáról. Nem mindenhol és nem mindenki fogadja kitörő lelkesedéssel a teljesítményértékelést.

A következő részben olvashatunk a közszolgálati szféra teljesítményértékeléséről, az értékelés történetéről, módszereiről, az értékelési körülményekről – környezetről, és az értékelési technikákról.

Ez után következik egy igen fajsúlyos rész, maga az összehasonlító elemzés. Ebben a fejezetben Ménes doktor összehasonlítja a versenyszféra értékelését a közsféra értékelési módszereivel, a vezetők értékelését a beosztottak értékelésével és magukat az értékelési módszereket is összeveti.

Az empirikus részben Ménes András 16 vizsgált szervezetet elemez, ebből 4 szervezetet a közsférához tartozik, míg 12 a versenyszférához. Ezek az arányok nem véletlenek, ezzel is a magyarországi valóság arányait tükrözi ez a mű. Az empirikus rész eleme még két esettanulmány. A könyv (doktori értekezés) írója maga is több sikeresen működő teljesítményértékelési rendszert dolgozott ki. Ebből mutat be egyet a közsférából és egyet a versenyszférából. Az empirikus rész nem lenne teljes a nemzetközi kitekintés nélkül. Ehhez a nemzetközi CRANET felmérés adatait használta fel a szerző.

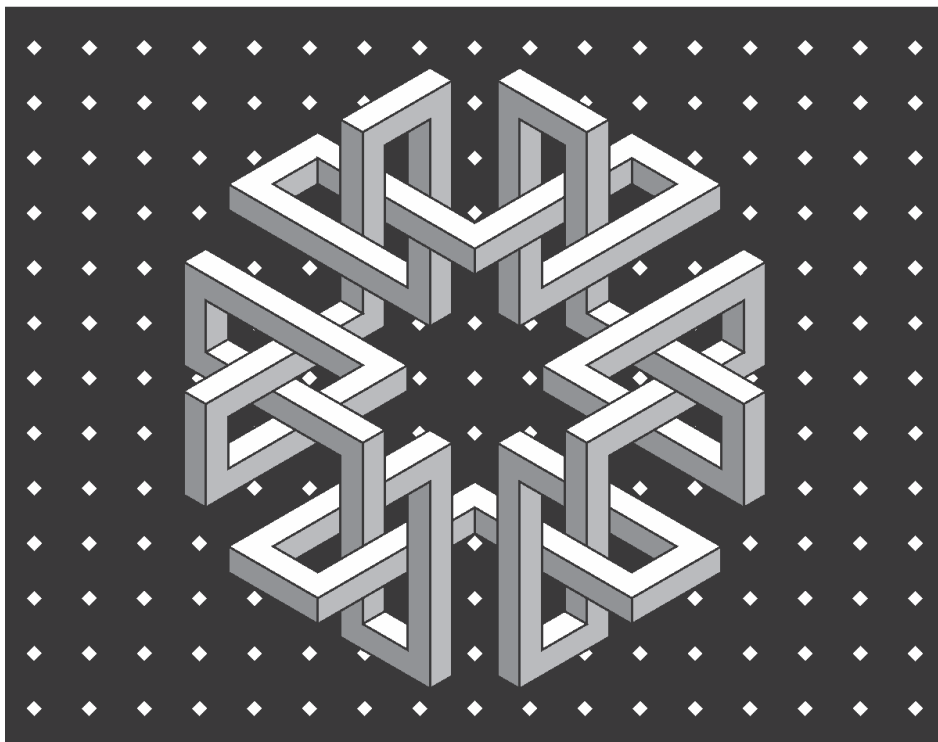
A következő fejezet már a hipotéziseké. A hipotézisek igazolása, illetve tagadása a leíró rész és az empirikus rész után már könnyen igazolható vagy cáfolható.

Ezek után Ménes doktor összeállított egy gyakorlatban alkalmazható teljesítményértékelési rendszert. Ez a modell egyaránt alkalmazható a versenyszférára és a közsférára. Előnye az egyszerűség, a könnyű alkalmazhatóság. Hátránya: talán a helyi szokásokat és a specialitásokat nem tartalmazza. Ezzel ki kell egészíteni és az adott szervezetre igazítani.

A könyv záró részei: az összefoglalás magyar és angol nyelven, a felhasznált irodalom jegyzéke, a közszolgálati törvény (ami a teljesítményértékelést előírja), és egy teljesítményértékelő lap.

Ménes András könyvének nagy előnye, hogy a szigorúan vett közgazdaság mellett felhasználta a segédtudományok (pszichológia, szociológia, andragógia stb.) legújabb kutatási eredményeit is. A bőséges felhasznált szakirodalom pedig jelzi, hogy a szerző jártas a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt. A könyv ajánlható diákoknak, tanároknak, de hasznosan forgathatják a gyakorló szakemberek is.

(Ménes András: Teljesítményértékelési rendszerek összehasonlító elemzése. Budapest, 2017, Duna Könyvklub, 146 p.)

Zanny Minton Beddoes

Monarchiák a modern korban

A japán trón átadása és az új thai király megkoronázása továbbra is a monarchiák virágzását jelzik

Ez év április 18-án Akihito, Japán 125. császára és Amateraszu napistennő leszármazottja, visszahelyezte a szentélybe a kardot, amelyet Amateraszu bátyja, Szuszano húzott ki egy legyőzött sárkány testéből, és egy nyakláncot, amit Szuszano lopott el a hűgától, így módon újból egyesítve ezeket egy tükörrel, amelyet Amateraszu kicsalogatására használtak, amikor az egy barlangba rejtőzött bátyja elől. Ez a szertartás egyike volt a kilencnek, amelyre szükség volt a császár április 30-i lemondásához; a lemondás véget vetett a Heiszei ('a béke elérése') érának. A következő napon fia, Naruhito emelkedett trónra, és egy új éra, a Reiwa ('gyönyörű harmónia') vette kezdetét.

Ha eleve nem létezne a monarchia, ma senkinek nem jutna eszébe, hogy kitalálja. Legitimitása ősi szertartásokból és gyermekétörténetekből ered, nem pedig az észszerűséget alapul vevő és helyes kormányzásra törekvő rendszerből. Olyan mechanizmus útján örökíti át a hatalmat, amely inkább a veleszületett rendellenességeket, semmint az intelligenciát helyezi előtérbe. Híve a nemek és fajok hátrányos megkülönböztetésének, az osztálytársadalomnak, felépítése pedig kifejezetten azt szolgálja, hogy a sokszínűség, az egyenlőség és az egyéni érdem nehogy beférkőzzék belterjes soraiba. Úgy tűnt, hogy a huszadik század bukásának beharangozójává válik. Forradalmak és két világháború nyomán Európa-szerre monarchiák omlottak össze;

csupán a déli, északi és nyugati széleken sikerült megkapaszkodniuk. Virágzottak a köztársasági mozgalmak, még Nagy-Britanniában is. Ahogy pedig a század vége felé a fejlődő országokon végigsöpört a demokrácia szele, nem akadt olyan józan gondolkodású megfigyelő, aki nem azt jósolta volna, hogy az intézmény hamarosan a Habsburg- és a Bourbon-ház sorsára fog jutni.

A fennmaradás képessége

De nem így történt. Ebben az évszázadban csak két monarchia fejezte be működését – a szamoai, amely természetes módon szűnt meg utolsó hivatalban lévő uralkodójának halálával, és a nepáli, amelynek megdöntéséhez egy kommunista lázadás, egy népfelkelés és egy vérengző, súlyos alkoholista és drogfüggő, kilenc családtagját kiirtó herceg együttállása kellett. Negyvennégy országban (köztük abban a tizenhat országban, amelyben Erzsébet angol királynő az államfő) még mindig egy uralkodó áll az állam élén. Némelyiket – vitathatatlanul – alig lehet monarchiának nevezni (Ausztrália főként azért nem változtat a felálláson, mert csak társadalmi viták árán lehetne más államformát választani), sok közülük egészen aprócska (Tonga, Lesotho és Liechtenstein jut ilyenkor eszünkbe), de számos befolyásos ország (Nagy-Britannia, Dánia, Japán, Hollandia, Spanyolország, Thaiföld) is királyság, továbbá jó pár monarchiával találkozunk a világ egy igen fontos részén (a Közel-Keleten). S mi több, jelentős mozgalmak vannak megszünt monarchiák felélesztésére Irakban és Romániában. Vajon miért tűnik jelenleg a rendszer még időtállóbbnak, mint hajdanában? Az egyik ok abban keresendő, hogy a fennmaradó monarchiáknak gyakorlatilag nincs hatalmuk, és minél kisebb egy monarchia hatalma, annál kevésbé akar bárki

is megszabadulni tőle. A második világháború után a (már eleve gyenge) japán császárt teljesen formális tisztségbe kényszerítették; Nagy-Britanniában már évszázadok óta hatalmától megfosztva áll az ország élén a királyi ház (uralkodó) tagja. Valamennyi fejlett országban levő monarchiában csak jelképes szerepe van az államfőnek. Az alkotmányos monarchiák minden valamirevaló uralkodója tudja, hogy állásának biztonsága érdekében úgy kell hallgatni a politikáról, mint a sír. Még Nagy-Britannia brexit miatti, elképesztő alkotmányos válságában sem várja el komolyan senki a királynőtől, hogy szerepet vállaljon a zavaros ügyek rendbe tételében, pedig ő elvileg feloszthatná a parlamentet és új miniszterelnököt nevezhetne ki. A másik ok az, hogy a szegény, gyenge monarchiák nagy része már eltűnt, a fennmaradóknak pedig rengeteg pénzük van. Az abszolút hatalom megtartása jóval könnyebb Szaúd-Arábia vagy az Arab Emírségek királyi családjainak, mint az albánoknak vagy a románoknak. Bőkezűen költhetnek jóléti kiadásokra, hogy elégedetten tartsák az embereket, és jól-fizetett testőrökre, hogy megőrizze a nyugalmat. Az Öböl monarchiáit jellemző kis létszámú népesség pedig csökkenti annak veszélyét, hogy egy feldühödött tömeg megostromolja a palotát, és kardélre hányja az uralkodót.

A demokrácia nehézségei szintén segítik az uralkodókat abban, hogy megtartsák pozíciójukat. Amikor Francis Fukuyama 1992-ben bejelentette a történelem végét, a liberális demokrácia világméretű győzelme küszöbönállónak tűnt.¹ Évszázadunkban azonban mintha megtorpant volna a demokrácia fejlődése. A Közel-Keleten kudarcot vallottak a demokrácia bevezetését célzó háborúk és felkelések. Afrika és Ázsia egyes részein nagy nehézségek árán tud fennmaradni a demokrácia. Még Nyugaton is megfakult a populizmus és a megosztottság és a demokrácia-ellenes politikusok előretörése miatt. A monarchiának előnyére vált az összehasonlítás.

¹ Yoshihiro Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember* (eredeti angol nyelvű címén *The End of History and the Last Man*).

A származás kérdése

A legtöbb demokráciával és köztársasággal szemben a monarchia hivatalosan is vallja a születésen alapuló előjogok létezését. Néha ez valóságos, mint a japán császár esetében, aki nagyon régi ősoket tud felmutatni, még ha azok ténylegesen nem is osztoznak DNS-ük tekintetében a napistennővel. A brit monarchia gyökerei több mint ezer évre nyúlnak vissza, még akkor is, ha a jelenleg hivatalban lévő uralkodók családjá Németszágból vándorolt be alig több mint pár évszázaddal ezelőtt. Időnként újabb keletű „kitalálásra” épül, mint azoknál a közel-keleti uralkodóknál, akiket a britek ültettek trónra az Oszmán Birodalom összeomlásakor az [angol] birodalmi minta alapján. Nemzeti himnusz hiányában az „Isten, óvd meg a király”-t játszotta egy brit zenekar, majd huszonegy lövéssel tisztelegtek I. Fejszál előtt, amikor azt Irak első királyává koronázták 1921-ben. De még később hatalomra jutottak is előszeretettel vélik az ősi mítoszokban és vallási hagyományokban megtalálni trónigénylésük gyökereit... Jordániában a hasemiták és Marokkóban az alaviták mind azt állítják, hogy Mohamed prófétától származnak. Marokkó királya az „Igazak Vezetője”, Szaúd-Arábiáé pedig a „Két Szent Mecset Őrzője” címet viseli. A protokoll legapróbb részleteit is kiválóan ismerő brit szakértők gyakran adnak tanácsot az ügyben, miképp fokozható még a királyi tekintély kellékekkel, dekorációval és szertartással. A történelmi létjogosultság segít megmagyarázni, hogy – azok mellett, akik elég gazdagok voltak, hogy petrodollárokkal tömjék be az emberek száját – miért éppen monarchia volt az a két ország, Marokkó és Jordánia, amely legsikeresebben átvészelte az arab tavasz demokráciát támogató helyi felkeléseit. A monarchiák kevésbé kiméletlenül jártak el, és ügyesebbek voltak, mint a törékeny köztársaságok. Jordániában mindössze három embert, köztük két rendőrt öltek meg hétezer tiltakozás alatt két év során. Bahrein, a gazdag szigetország, volt a legfiatalabb és a legkegyetlenebb a királyságok közül. Biztonsági erői emberek tucatjaival végeztek a felkelés eltiprásakor. Ez soknak

túnt az 1,4 milliós népesség esetében, de mindennapos dolognak számít némely arab köztársaság gyilkos gépezetében.

A köztársaságokkal szemben, amelyek szaktitást jelentenek a múlt vallási és törzsi intézményeivel, a monarchiák szeretnek ezekre építkezni. Az utóbbiak tanácsadói rendszereiben az európai és a törzsi hagyományok keverednek. Marokkóban választott parlament, Jordániában kinevezett felső- és választott alsóház van. Még Szaúd-Arábiában is létezik egy kinevezett Súra, azaz Tanácskozó gyűlés. A király, nem pedig a parlament, szuverén, és ő választja ki miniszterelnökét. De mindegyik testület – legalábbis elméletben – rendelkezik valamilyen jogszabályokat felülvizsgáló hatáskörrel. Mivel a monarchiáknak szélesebb a hatalmi bázisa a katonai diktatúrákénál, kevésbé van szükségük az elnyomás gyakorlására, amit gyakran látni Egyiptomban, Irakban, Szíriában és Algériában a hatalom megtartása érdekében. Többnyire a média szabadsága is nagyobb, továbbá Marokkóban és Jordániában még bizonyos mértékű ellenzékiességnek is teret engednek. Marokkóban például létezett egy „cserélődés” nevű rendszer, amely lehetővé tette, hogy az 1990-es évek végén volt köztársaságpártiak, 2011 után pedig iszlamisták alakítsanak kormányt.

Thaiföldön a demokrácia nehézségei egyszerre jelentik a monarchia fennmaradásának okát és következményét. Miután 1932-ben egy vértelen államcsíny az alkotmányos monarchiát állította az abszolút monarchia helyére, előnyös együttélési viszony fejlődött ki a monarchia és a katonaság között. Az előző jelképes tekintélye politikailag létjogosultságot adott az utóbbinak, elfedve számos államcsínyt. A legutóbbiban, 2014-ben, a katonaság a demokratikusan megválasztott Pheu Thai párt kormányát buktatta meg, amely Thakszin Shinawatrához, egy még a 2006-os puccsban kiszorított miniszterelnökhöz kötődött.

Még az alkotmányos monarchiákban is, ahol nem kérdéses a demokrácia jövője, igen szembeütő a monarchia vonzereje. Amikor ekkora a megosztottság a politikában, mint ma, sok minden szól egy politikán felül emelkedő

államfő mellett. Valószínűleg sok liberális oldalon álló brit irigyelte azt a ragyogást, amelyet Obamák szereztek Amerikának, miközben mindenütt jelen voltak a világban. Mindazonáltal – politikai nézeteiktől függetlenül – kevesen cserélnék fel a királynőt Donald Trumpra. „A politika arról szól, ami elválaszt minket – mondja II. Erzsébet egyik volt udvari embere. – A monarchia pedig arról, ami egyesít bennünket.”

Modern idők

Napjaink monarchiái azonban ingatagok, bármennyire előkelő származást tudnak is felmutatni, és bármilyen kedvezők is a körülmények. Fennmaradásuk felelős személyek döntésének függvénye. A nagy monarchiák közül kettőben a hivatalban lévők rendkívüli sikerrel kapaszkodnak történelmi gyökereikbe, ahonnan létjogosultságukat származtatják, miközben óvatosan korszerűsítik az intézményt. Sikereikhez elengedhetetlen volt, hogy körültekintően és tapintatosan járjanak el. Makoto Inoue, a császári családról szóló könyvek szerzője Akihitót „forradalmi császárként” írja le. Ahelyett, hogy ott ült volna a palotájában és imádkozott volna a japán népért, a császár az emberek közé ment; letérdelt hozzájuk és beszélgetett velük. Külön figyelmet fordított a fogyatékosokra, az idősekre és a természeti katasztrófák áldozataira. Szemben az ország konzervatív politikusaival, beszédeiben rendszeresen „mély megbánásról” tett tanúságot Japán háborús bűnei miatt. Akihitó volt az első uralkodó, aki 1992-ben hivatali ideje alatt ellátogatott Kínába, később pedig elutazott külföldre a második világháborús csaták színhelyeire (2005-ben Saipanra, 2015-ben Palaura, 2016-ban a Fülöp-szigetekre), hogy lerója kegyeletét a háborúban elesettek előtt. Nem volt viszont hajlandó ellátogatni a Jaszukuni-szentélybe Tokióban, ahol „A kategóriás” – súlyos bűntetteket elkövető, de később felmentett – háborús bűnösök is nyugszanak a hősi halottak között. A konzervatív politikusoknak nemigen tetszik, hogy a császár vezekelni próbál Japán háború alatti viselkedése miatt, de személyes viselkedésében nincs kivetnivaló. Micsiko császárnéval együtt

az erkölcs és a jómodor példaképeinek tekintetűk. Udvaruk őrsi a hagyomány külsőségeit, az ősi szertartásokat a legapróbb részletekig beartják. Ez a hozzáállás működőképesnek tűnik. A Japán Nemzeti Műsorszolgáltató, az NHK legfrissebb közvélemény-kutatása szerint az emberek csaknem nyolcvan százaléka kedvezően itéli meg a császárt. Tekintettel népszerűségére, lemondása – amelyre több mint kétszáz éve először van példa Japánban – meglepetésnek számított. De ha valami, akkor ez még inkább növelte népszerűségét. II. Erzsébet nem töltött be olyan politikai szerepet, mint Akihito, de – finom eszközökkel – korszerűsítette a monarchiát: megnyitotta a Buckingham palotát a nyilvánosság előtt, adót fizetett és nagy gondot fordított a médiával való kapcsolatokra – például, mindig élénk színeket viselt, hogy a kamerák könnyen megtalálják a tömegben. Családja megőrzött néhány ősrégi szokást – tweed anyagból készült ruhákat hordanak, vadászni járnak, ragaszkodnak a protokoll ősrégi szabályaihoz és az előjogaikhoz – ugyanakkor a sussexi hercegnő gyermekeként megszületett már az első félvér baba is. Akihitohoz hasonlóan a királynő is otthagya a palotát a nyilvánosság kedvéért; híressé vált mondása szerint: „Hisznek nekem, ha látnak”. Az alatt a 67 év alatt, amelyet a trónon töltött, rendkívüli módon betáblázta magát kötelezettségeivel, amelynek megdöbbentő eredményeként a YouGov közvéleménykutató-kutató intézet felmérése szerint a britek csaknem egyharmada, a 65 év felettieknek pedig a fele találkozott vele személyesen. Tovább, Akihitohoz hasonlóan, Erzsébet is maga a megtestesült tapintat. Voltaképpen egyik legnagyobb teljesítménye, hogy nyilvánosan még soha nem tett olyan kijelentést, amellyel valamilyen irányban elköteleződött volna.

Sokra vitte

Mindez hasznára vált. Még legsötétebb napjai során is, amikor sokan úgy gondolták, hogy nem mutatta elég jelét a bánatnak rendkívüli népszerűségnek örvendő menyének, Dianának a halálakor 1997-ben, a lakosság háromnegyede támogatta a monarchiát – legalább annyian,

mint ma. A legutóbbi 2016-os számadatok szerint 86 százalék véli úgy, hogy a királynő jól végzi a dolgát. Ezzel szemben a spanyol lakosság fele szeretne megszabadulni saját botrányos monarchiájától. Jóllehet Erzsébet királynő már betöltötte 93. életévét, nincsenek arra utaló jelek, hogy Akihito példáját szeretné követni. Erről egy szó sem hangzik el udvarában. Senki sem tudja ennek az okát: vajon szent kötelességének tekinti, hogy munka közben érje a halál (koronázási esküjét Isten előtt tette, és visszafogott formában ugyan, de mélyen vallásos), vagy nem bízik a fiában, aki időnként különc és vitatható nézeteket támogat (nem állhatja a modern építészetet és a homeopata kuruzslás lelkes híve).

Messze esett az alma a fájától

Az öröklés kellemetlen kérdés egy monarchiában, és számos megfigyelő kíváncsian figyeli, hogy Thaiföld vajon túléli-e a jelenlegi átmenetet. A néhai IX. Ráma, Bhumibol Adulyadej király egy mélyen hívő buddhista uralkodó erényeinek megtestesítője volt. Fejlesztési kezdeményezések ezreit támogatta, többek között öntözési projekteket, gazdálkodási rendszereket és egészségügyi szolgáltatásokat. A thaiföldiek IX. Ráma fényképeitől körülveve nőttek fel, amelyeken kerek szemüvege mögül felügyelte a távoli szántóföldeken zajló projekteket. Éles ellentét van Bhumibol király és örököse, Maha Vadzsiralongkorn király között, akinek pazar beiktatási ceremóniája ez év május 4-e és 6-a között zajlott. Az új uralkodó, aki Németországban él, alig tölt időt birodalmában, nem beszélve a vidéki fejlesztési tervek felügyeléséről. Szerzte a világban elhagyott gyerekek és élettársak maradtak utána. A légielő főparancsnokává egy uszkárt nevezett ki. Virtuskodása megvetést, uralma pedig félelmet kelt. A szigorú felségvétség-törvények háromtól tizenöt évig terjedő börtönbüntetést helyeznek kilátásba a királyi család bírálóinak. Apjával ellentétben leplezetlen hatalomhűség hajtja. A királyi vagyont portfólióba tartozó eszközök – amelynek értékét 40 milliárd dollárra becsülik – jelenleg „Öfensége nevében” vannak lefoglalva. Az elmúlt időszakban Vadzsiralongkorn királynak nem tetszett nő-

vére terve, mi szerint az miniszterelnök-jelöltként indulna a választásokon, karöltve egy az uralkodó katonai rezsimet ellenző párttal (voltaképpen megakadályozta benne nővérét); egy megrendezett március 24-i választás előtt pedig azt mondta a thaiföldieknek, hogy „jó emberekre” szavazzanak a „káosz” elkerülése érdekében (ez ihlette a thai nyelvű # Elég nagyok vagyunk már ahhoz, hogy magunk szavazzunk számos Twitter-bejegyzést), majd a megmérettetés után megfosztotta Thakszin volt kormányfőt királyi kitüntéseitől. A döntés az után született, hogy a Thakszinhoz kötődő párt és más demokrata érzelmű pártok azt állították, hogy az alsóházban megnyerték a helyek többségét. A választás teljes eredményét később hozták nyilvánosságra. Bhumibol király állandó jelenléte visszavetette azokat az erőfeszítéseket, amelyek egy szétesett politikai rendszert akartak megjavítani, és amely rendszer hajlamos volt holtpontra jutni a királypárti elit és a demokratikusabb ellenzék között. Most híján vannak egy tiszteletet keltő bírónak, Vadzsiralongkorn beavatkozásai pedig tovább ártnak a monarchia tekintélyének. Mindez zűrzavarba torkollhat, mivel a katonai rezsim is ragaszkodik a hatalomhoz.

Hasonló hatalomkoncentráció zajlik Szaúd-Arábiában, ahol Mohamed bin Szalmán, Szalmán király legidősebb fia tisztoztatást hajtott végre nem sokkal koronaherceggé való kinevezése után. Megszabadult a Szaúdi Nemzeti Gárda fejtől, a haditengerészet vezetőjétől és a gazdasági minisztertől, valamint üzletemberek és hercegek százait tartotta fogva a rijádi Carlton luxushotelben, feltehetően adócsalásért. Támogatói azzal érvelnek, hogy több hatalmat kellett magának követelnie, hogy modernizálni tudja az ország társadalmát és gazdaságát – eközben javasolta a nemzeti olajtársaság részvényeinek eladását, hogy pénzt teremtsen például beruházásokhoz egy olaj utáni jövőbe; és nagyobb szabadságot adott a nőknek. Otthon azonban meggyengítette helyzetét a Jemenben folytatott véres és sikertelen háború, továbbá Dzsamál Hasogdzsi, az isztambuli szaúdi konzulátuson feldarabolt szaúdi újságíró meggyilkolása – amely köztudottan az ő lelkén szárad – szintén sok kárt okozott neki külföldön. Bár MBS, ahogy mindenki ismeri, saját pozícióját megerősítette, gyengítette magát

az intézményt. A szaúdi monarchia oszlopait – a vallási vezetőket, a királyi háztartást és a törzset – inkább versenytársnak, semmint támasznak tekintette, és megnyesegette őket. MBS-t Szaddam Husszeinhez szokták hasonlítani, igaz, messze nem tűnik olyan véreskezűnek. Némelyek szerint azáltal, hogy a döntéshozatalt egy ember szeszélyévé fokozta le, a szaúdi monarchiát – a Metallica heavy metal együttes egy számának címével kifejezve – csak egy golyónyira hagyta az összeomlástól.

A demokrácia egyik előnye a sok közül az, hogy az intézmény folyamatosan frissíti a személyi állományát, ezért fennmaradása nem egy egyén teljesítményétől függ. Épp az ellenkező igaz a monarchiára, mivel lehetséges, hogy ugyanaz a személy látja el a hivatalt évtizedeken át. A kiválasztási folyamat során pedig gyakran túl ostoba, túl erkölcstelen vagy túl pökhendi jelöltek találatnak egy ilyen nehéz feladat elvégzésére. A monarchiák meglepő fennmaradása részben a „régigárda” nooszána – intellektuális mozgatóerejének és okosságának – köszönhető; ők megértették annak szükségességét, hogy érdekeiket az intézmény érdekeinek rendeljék alá. Ha az újdonsült uralkodóknak nem sikerült megtanulniuk ezt a leckét, a monarchia sorsa megint csak a hanyatlás lesz.

(The Economist)

Madawi al-Rasheed²

Szaúdi száműzöttek
A koronahercegnek fejfájást okozhatnak
a menedékkérők

Első pillantásra nem tűnne úgy, hogy sok közös vonás lenne szaúdi egyetemi hallgatókban, elégedetlen hercegekben, iszlamistákban, és tizenéves lányokban. Az ezekben a csoportokban

2 Madawi al-Rasheed szaúd-arábiai származású professzorasszony; szakterülete a kulturális antropológia. A London School of Economics and Political Science közel-keleti központjának vendégprofesszora.

tartozók hagyják el azonban Szaúd-Arábiát, és az Egyesült Államokban, Kanadában és Európában kérnek menedéket. Lehet, hogy számuk szerényebb, összehasonlítva azokéval, akik Afganisztánból, Irakból és Szíriából menekültek el az utolsó két évtizedben, de ezek a menedékkérők politikai problémát jelentenek a királyság számára – egy olyan problémát, amelyet a fiatal koronaherceg, Mohamed bin Szalmán (MBS), aki állítólag a korszerűsítés híve, nem hagyhat többé figyelmen kívül.

Az Egyesült Nemzetek menekültügyi főbiztosa szerint 2017-ben 815 szaúdi állampolgár nyújtott be menedék iránti kérelmet, ami 318 százalékos emelkedést jelent 2012 óta. S ebbe nincsenek beleszámítva a nem hivatalos menedékkérők – azok, akik önkéntes száműzetésben élnek külföldön, az elnyomás miatti félelem miatt halogatva visszatérésüket. Közéjük tartozott Dzsamál Hasogdzsi, a meggyilkolt újságíró is.

Ez az új, szókimondó szaúdi diaszpóra számos problémát jelent a királyság számára. Először is, Szaúd-Arábia dollármilliókat költ ösztöndíjakra, hogy csökkentse függőségét a külföldi munkaerőtől; ezek után nem engedheti meg magának, hogy elveszítse magasan képzett fiatal állampolgárait, akik külföldi száműzetésbe vonulnak. A diaszpóra az ország imázsának se tesz jót: minden menedékkérőnek megvan a maga története az igazságtalanságról és az elnyomásról, amelyek lyukakat ütnek az új, modern, gazdasági lehetőségeket tálcán kínáló Szaúd-Arábiáról szóló hivatalos narratívába. A menedékkérők többek között ezért nehezítik Szaúd-Arábia viszonyát a fogadó kormányokkal, akik valamennyien a rijádi rezsimszövetségei és partnerei.

Akik elszöknek

MBS külön erőforrásokat különített el a fiatal szaúdiaknak, és figyelemmel kísérte őket, támogatva a művészeti és vállalkozói kezdeményezéseket, amelyek a gazdaság nyitását, továbbá az ifjúság kreativitásának és tehetségének megjutalmazását célozták. Még egy olyan kezdeményezést is elindított, mint a MiSK alapítvány; a nonprofit szervezet arra

hivatott, hogy ösztönözze a fiatalokat a szaúdi gazdaságban való részvételre. Azonban a népességnek épp a koronaherceg által körbeudvarolt csoportjából kerül ki az országot elhagyó menedékkérők java része. Ezek az újabb száműzöttek csatlakoznak ahhoz a sok diákhoz, akik Abdullah király uralkodása idején 2005 és 2015 között kaptak kormányzati ösztöndíjat, hogy Európában és az Egyesült Államokban tanuljanak, majd nem tértek vissza, hogy utána az „új Szaúd-Arábiát” építsék. Mire Mohamed bin Szalmán megszilárdította hatalmát és 2017-ben országa új arcává vált, ezek közül az egyetemisták közül sokan kétségbe vonták a koronaherceg kreativitásáról, lehetőségekről és jólétről tett ígéreteit. Szaúd-Arábiába való visszatérésük esetén féltek volna az elnyomástól – főként, ha külföldön már éltek annak lehetőségével, hogy bírálták a rendszert, és rámutattak hiányosságaira. Félelmük megalapozottnak bizonyultak, mivel a szaúdi rezsime nem nehéz felingerelni. Egy a rezsime számára ellenségesnek ítélt tweet, Whatsapp-üzenet vagy egyetemi, illetve politikai rendezvényen való részvétel már elég lehet ahhoz, hogy valaki felkerüljön MBS Szaúd-Arábiájának feketelistájára. A rezsime szigorú ellenőrzést gyakorol külföldön lévő állampolgárai felett, és fejlett megfigyelési technológiákkal követi minden mozdulatukat. Az átfogó megfigyelés botránya a Hasogdzsi-gyilkosság után robbant ki, amikor nyilvánosságra került, hogy a rezsime előtte mehekkelte egy fiatal aktivista, Omar al-Zahrani telefonját Kanadában, és felvette beszélgetését a lemeszárolt újságíróval.

A fiatal, tanult menedékkérők aláássák a királyság kínálta új lehetőségekről szóló szaúdi propagandát. A száműzött hercegek pedig a királyi család szolidaritásának és összetartásának mítoszát kérdőjelezzik meg. Az utóbbi imázsa eléggé meg lett tépázva a 2017 novemberi tisztogatások óta, amikor MBS magas rangú hercegeket – köztük Alwaleed bin Talalt és Mutaib bin Abdullaht – tartott fogva Rijádban a Ritz-Carlton Hotelben. Jó néhány, Európában letelepült herceg elmenekülése még inkább kiemeli a tényt, hogy az új koronaherceg alatt a rezsime megváltoztatta a stratégiáját: nem

lefizeti az ellenérdekelt hercegeket, hanem megalázó fogvatartással fenyegeti őket. Khalid bin Farhan al-Szaúd herceg egyik példája azoknak a másképp gondolkodó hercegeknek, akik távolról igyekeznek bomlasztani a rezsimet. Khalid herceg németországi száműzetéséből jelentette be disszidálását 2013-ban, és médiakampányba kezdett, hogy tönkre tegye MBS-t. A BBC-vel és más a rezsim által ellenségesnek tartott hírközlő szervezetekkel készült interjúkban képmutatással vádolta a királyi családot, mivel olyan tiltott örömöket élveznek, mint az alkoholfogyasztás és a partik rendezése, míg ezeket megtagadják az egyszerű emberektől, Szalmán királyt pedig „machiavelliánus” uralkodóként jellemezte. A Hasogdzsi-gyilkosság után Khalid herceg kijelentette, hogy ő egy emberrablási kísérletből menekült meg Németországban, amelyet vélhetően a korona-herceg rendelt el. A száműzetésbe kényszerült hercegek rendszerint nem a királyságot 1933 óta kormányzó Szaúd-ház egyenesági leszármazottjai. De egy családi dinasztiában, ahol a király állítólag primus inter pares, első az egyenlők között, még egy alacsonyabb rangú herceg disszidálása is alapjaiban rázza meg a dinasztikus uralmat. Most, hogy egyértelművé vált, hogy MBS előszeretettel bünteti meg, rabolja el és alázza meg a disszidenseket, az elégedetlen hercegek számára a száműzetés maradt az egyetlen megoldás. Khalid hercegnek szerencséje volt. Más hercegeket, mint például Szaif al-Iszlám al-Szaúdot és Sultán ibn Turki al-Szaúdot, Európából raboltak el, visszavitték őket Szaúd-Arábiába, és azóta senki sem látta őket.

A szaúdi száműzöttek legújabbán megjelenő csoportját az úgynevezett szökevény lányok alkotják. Több mint ezer, 18 és 25 év közötti lány hagyta el Szaúd-Arábiát MBS uralma alatt a gondviselőik által rájuk kényszerített szigorú ellenőrzés – néhány esetben pedig testi és szexuális erőszak – elől menekülve. Nehézségekkel teli utazásaikkal azt kockáztatják, hogy még több korlátozásban és büntetésben lesz részük, ha arra kényszerítik őket, hogy visszatérjenek Szaúd-Arábiába. Egy újabb nagy port kavart eset irányította rá a nemzet-

közi figyelmet e szökevény lányokra. 2019. január 5-én a tizennyolc éves Rahaf al-Kununt őrizetbe vették a bangkoki reptéren, mialatt Ausztráliába tartott, hogy menedéket kérjen. Rahaf több napot töltött egy hotelszobában a reptéren, mielőtt Kanada menedékjogot adott neki. Sok szaúdi és országán kívüli aktivista segítségével nélkül ő is a többi, kevésbé szerencsés lány sorsában osztozhatott volna: akarata ellenére visszatelepítik a királyságba. A kormány mára annyiban tudomásul veszi ezt a problémát, hogy megengedte a kérdéssről folyó viták közvetítését az államilag támogatott médiában, miután Rahaf elmenekült az országból. A probléma nyilvános megvitatása azt jelentheti, hogy a kormány kezdi komolyan venni; arra is módot adhat a kormánynak, hogy mossa kezeit, és a lányok szüleire vagy gondviselőire hárítsa a felelősséget.

Egységes front

A szaúdi száműzöttek rendkívül különbözőek politikai irányultságukat tekintve, de egyesítik őket az MBS irányította királyság elleni sérelmeik: a szólásszabadság korlátozása, a korrupció, a nőknek és kisebbségeknek a társadalom peremére szorulása és az emberi jogok megsértése. Az utóbbi probléma adta a fő témáját egy ellenzéki konferenciának, amelynek az új fórum, a Diwan London művészeti központ adott helyett 2018 decemberében. A résztvevők között volt a Washingtonban élő Hala al-Doszari, aki a jelenleg *The Washington Post* Dzsamál Hasogdzsiról elnevezett véleményrovatának újságírónöje; Amani al-Ahmadi és Amani al-Issza feminista aktivisták; a nemrég száműzetésbe vonult iszlamisták, Sultán al-Abdali, Mohamed al-Omari, Ahmad bin Rashid al-Szaid, és Mohamed al-Kahtani; továbbá Fuad Ibrahim shiíta aktivista. Csatlakoztak hozzájuk olyan száműzetésben élők, akik az 1990-es években menekültek el a királyságból, mint például Mohamed al-Masszari fizikaprofesszor. Valamennyien egy új Szaúd-Arábiáról beszéltek, némelyek az elnyomásnak és a letartóztatásoknak véget vető gyakorlati intézkedéseket javasoltak; mások a rezsim megdöntésére hívtak fel.

Mindeztáig sem Szaúd-Arábia, sem pedig a befogadó kormányok nem vették komolyan a menedékjogot kérőket mint politikai erőket. De ahogy számuk nő, és egységes frontot kezdenek kialakítani, a száműzetésben élők egyre kínosabban fogják érinteni a szaúdi kormányt és szövetségeseit. Sokuk rendszeresen tudósít a világsajtón keresztül, olyan módon elemezve a szaúdi ügyeket, hogy az elkerülhetetlenül a rezsimek ellen hangolja a közvéleményt. Például, a fogvatartott szaúdi aktivistának, Loujain al-Hathloulnak van egy bátyja, Walid az Egyesült Államokban és egy nővére, Alya Belgiumban, akik mindketten hűguk szabadon engedéséért kampányolnak, és rendszeresen hírt adnak a médiában azokról a bántalmazásokról és kínzásokról, amelyeknek ki van téve. Az emberi jogi szervezetek, az ENSZ-ügynökségek és a világot átható média állhatatos híradásai megnehezítik a befogadó országok dolgát, ha meg akarják tagadni ezektől a szaúdiaktól a menedékjogot. A múltban Szaúd-Arábia számíthatott a szövetségeseire, ha száműzöttjeinek kitoloncolásáról volt szó. Árulásnak ítéli meg, ha menedékjogot nyújtanak ezeknek az embereknek. Vegyük például Kanadát, amelynek a Szaúd-Arábiához fűződő diplomáciai viszonyai sérültek amiatt, hogy Kanada bírálta a rezsimek emberi jogi visszaéléseit és hogy befogadott olyan szókimondó száműzötteket, mint az a Enszaf Haidar, akinek férjét, Raif Badawit ezer korbácsütésre és több éves börtönbüntetésre ítélték egy liberális internetforum létrehozása miatt. A politikai aktivista Zahrani is Kanadában van, együtt csaknem kétszáz más fiatal menedéjgokérővel. A rendszer attól fél, hogy a menedékjogot kapott száműzöttek másokat is menekülésre fognak ösztönözni. Legrosszabb rémálma egy kritikus tömeg, amely külföldön élő másként gondolkodókból áll – különösen, ha azok nagy port vernek fel egyértelmű megnyilatkozásaikkal. Hasodzsi meggyilkolása a zéró tolerancia politikájáról tanúskodik a külföldről bíráló hangokkal szemben: nem bosszúságként, hanem nemzetbiztonsági fenyegetésként kezelik őket. Minél több száműzött érkezik a koronaherceg legjobb szövetségeseinek és támogatóinak országaiba,

annál nagyobb nyomást fog gyakorolni Rijád a befogadó kormányokra, hogy tüntessék fel jelentéktelennek azok számadatait, és tagadják meg tőlük a menedékjogot. A szaúdi elnyomás még azt követően sem látszik enyhülni, hogy az egész világon felháborodást váltott ki Hasodzsi lemészárlása, Mohamed bin Szalmán pedig egyre több ellenséget szerez magának. Lehetetlen lesz valamennyiüket lefizetni, megfélemlíteni vagy megsemmisíteni, és a diaszpóra tovább fog növekedni. A herceg megkísérelhet azonban gátat szabni a kivándorlásnak, például megtiltja, hogy az aktivisták és az ellenzékiek utazzanak – ily módon barátait közel, ellenségeit pedig még közelebb tudhatja majd.

(Foreign Affairs)

Esther Widmann

Woodstock még csak 50 éves, de már régészeti érdeklődés tárgya

A jelenkori régészek a volt menekülttáborokban és a hidegháborús idők lehallgató-berendezéseiből gyűjtenek információt. A Woodstock-fesztivál területét is felkeresték 50. születésnapja alkalmából.

Farmert és kerek napszemüveget viselő, meztelen, hosszúhajú emberek táncolnak, kábítószermámorban, olyan szabadon, mint a szerelmük: szinte mindenki ismeri minden korok leghíresebb zenei fesztiváljának, az 1969-es Woodstocknak a képeit. Ami nem látszik a fotókon, annak most próbálnak nyomára akadni olyan kutatók, akiknek figyelme még inkább a múltra irányul: ők a régészek. Az ásatások során a New York állambeli Binghamton Egyetem szakértői már meghatározták a színpad és a hangszórótornyok pontos helyét. Pontosan a Woodstock ötvenedik évfordulóján helyszíni szemlét tartottak egy erdő egy részén. Itt volt az ún. Bindy-bazár, ahol a standoknál kézművestermékeket, gyertyákat és kábítószereket lehetett vásárolni. Az erdőn keresztül

vezető ösvények – kézzel festett táblák mutatták a High Way, a Groovy Way, illetve a Gentle Way (Belőtt út, Menő út, Szelíd ösvény³) felé az irányt – fényfüzerekkel voltak díszítve. A régészek szerint azonban csak egyetlen fotó maradt fenn ezeknek a helyi anyagokból összetákolt bódéknak az egyikéről. A – felmérésnek nevezett – terepszemle során találtak még néhány felhalmozott kőrakást, amelyek azonban nem ott voltak, mint ahol egy a koncert előtt készült terv szerint lenniük kellett volna. „Ez arra utal, hogy a fesztiválnak megvolt a maga saját élete – mondta Maria O’Donovan projektvezető. – A hely az ellenkultúra kötetlen hangulatú, gondtalan szelleméről tanúskodik.” Nem túl látványosak a mostani ásatáson napvilágra került tárgyak. Mégis a hely történetéről mesélnek. A színpad közelében például találtak a régészek egy ceruzát, amit csak 1971-től kezdtek gyártani, tehát nem származhat az eredeti Woodstock idejéből.

Ami a bulldózer után maradt

A számszerűleg gyakoribb üvegcserepek és italdoboznyitók ugyan nem köthetők össze egyértelműen az 1969-es koncerttel, „ugyanakkor valószínű, hogy közülük sok összefügg ezzel a viszonylag intenzív lerakódási folyamattal” – mint ahogy a hivatalos jelentésben olvasható. Másképp fogalmazva: a fesztiválra látogatók hatalmas mennyiségben hagytak hátra szemetet, üvegeket, hálósákokat és ruhadarabokat. Mint oly sokszor előfordul, a talajban nem rétegződnek szépen egymásra az időhorizontok, hanem ezt a későbbi tevékenységek zavarják meg. Rögtön a „három nap béke, zene, szerelem” befejeződése után a bulldózerek mindent a lejtő aljára kottartak, ahonnan elszállították. Azóta már számos más rendezvényt tartottak a területen. Carolyn White, a Nevadai Egyetem egyik antropológus-professzora ugyancsak egy fesztivál, nevezetesen a Renóban évente megrendezett Burning Man művészeti

fesztivál régészeti kutatásával foglalkozik. A megközelítés azonban nagyon különbözik a Woodstockétól. „A Burning Man alatti tevékenységem egy aktív régészeti lelőhely kutatását jelenti. Azalatt gyűjtöm az információt, amíg használatban van a terület, ezért nem kell ásatást végeznem – magyarázza. – Egyébiránt a feltérképezés, a szemle és a dokumentáris elemzés technikái ugyanazok, mint amit a régészek általában használnak a múlt megértéséhez, függetlenül attól, mennyi idős a lelőhely.”

Jelentősége a barlangrajzokéhoz fogható

Német nyelvterületen szinte teljesen ismeretlen jelenség, hogy a régészek a közelmúlttal vagy a jelenkorral foglalkozzanak, azaz jelenkori archeológiát műveljenek. Egyedül a Hamburgi Egyetemen szentelte magát egy doktorjelölt nemrégiben a Wendland Szabadállam (Republik Freies Wendland) tiltakozó tábor kutatásának; a spontán létrejött bódéfalú a Gorlebenben épült atomszemét-temető ellen szerveződött. Angolszász területen ezek a kutatások jóval nagyobb hagyományokkal rendelkeznek. Megjelenik egy folyóirat, a *Journal of Contemporary Archaeology* és van egy *Oxford Handbook* is a témával kapcsolatban. Az oxfordi Pitt Rivers Museum jelenleg a calais-i Dzungelnek nevezett, időközben kiürített menekülttáborok régészetének szentel egy kiállítást. John Schofield, a Yorki Egyetem vezető régészprofesszora különösen tevékeny e területen. Ugyanúgy megvizsgálta a hidegháború idejéből származó lehallgató-berendezéseket, mint munkaadójának – az egyetemnek – egy másik épületbe költözését. Schofield számára ugyanolyan kulturális jelentőséggel bír az a graffiti, amelyet a Sex-Pistols énekese, Johnny Rotten firkantott londoni szállásának falára, mint a lascaux-i őskori barlangrajzok. Schofield híres projektje a következő: az egyetemistákkal egy huszonöt éves kisteherautót „ásatott ki”, illetve szedetett darabjaira, majd régészeti előírások szerint dokumentáltatta. Mi szükség van olyasvalaminek a

3 Gentle Path: egy szexfüggőségéből kigyógyító amerikai program elnevezése (is).

vizsgálatára, amely egészen mostanáig látható és kézzelfogható volt? Carolyn White egy kérdés segítségével világít rá a jelenkori régészet hasznára: „Miért várjuk meg, amíg valami teljesen eltűnik, mielőtt megkísérelnénk, hogy megértsük azt?”

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Toby Young

A Harvard a sokszínűség kelepcéjében

Mára már olyannyira közhelynek számít a nyugati egyetemek kudarca a szólásszabadság megvédését illetően, hogy nehéz túlzott felháborodást érezni, amikor megint egy másként gondolkodó egyetemi tanárt pellengéreznek ki. De ez alkalommal a szóban forgó egyetem annyira előkelő, hogy tényleg felkapjuk a fejünket. S most az egyszer nem Cambridge-re gondolok. A cambridge-i rektor oly sokat tett, hogy az utóbbi néhány hónap leforgása alatt szétrombolja intézménye jó hírnevét a világban – a liberális elitnek nem tetsző Jordan Peterson és Noah Carl kidobásával, és azzal döntéssel, hogy megvizsgálja, milyen szálak fűzik az egyetemet rabszolga-kereskedelemhez –, hogy engedélyezett magának egy kis pihenőidőt. Jelenleg a Harvard az az egyetem, amely leszerepelt. Így igaz, a Harvard, amely a *Times Higher Education* mellékletének nemzetközi hírnév-elismertség rangsorában 2011 óta az élen áll.

A történet 2018 januárjában kezdődött, amikor az afroamerikai jogászprofesszor, Ronald Sullivan csatlakozott Harvey Weinstein védőügyvédjének csoportjához. Hát nem éppen szokatlan Sullivan professzor számára, hogy népszerűtlen ügyfeleket képviseljen. A múltban ő látta el Aaron Fernandeznek, a New England Patriots [amerikai futball-csapat] volt játékosának a védelmét, akit kettős gyilkossággal vádoltak, és ő képviselte annak a terrorizmussal vádolt

Usamah Rahimnak a családját, akit lelőtt a bostoni rendőrség. Az a döntése azonban, hogy a #MeToo botrány középpontjában álló embert képviselje, kiverte a biztosítékot néhány radikális egyetemi hallgatónál, akik tiltakozásokat kezdtek el szervezni a Harvard téren. Az ilyesfajta gyűléseken leginkább azt kántálják, hogy „Higgyünk a túlélőknek”, ugyanazt a mondatot, amelyet használtak az aktivisták, amikor a [szexuális zaklatás gyanújába] keveredett Brett Kavanaugh legfelsőbb bíróságba való kinevezése ellen kampányoltak. Mindebből az a hallgatólagos következtetés vonható le, hogy az ártatlanság vélelmét nem kellene kiterjeszteni szexuális erőszakkal vagy zaklatással vádolt férfiakra.

Nyilvánvalóan nem várnánk, hogy a harvardi vezetés komolyan veszi ezeket a tiltakozásokat. Végül is Thurgood Marshall, az első afroamerikai bíró, aki a legfelső bíróság tagjává vált, egy nemi erőszakkal vádolt embert védett. Az ártatlanság véelme az amerikai joggyakorlat egyik alapvető elve, és elég visszatetsző lenne, ha Amerika legrangosabb egyeteme behódolna egy diákokból álló tömegnek, akik ezt figyelmen kívül akarják hagyni. Sullivan maga is egy nyilvános e-mailben emlékeztette becsmérőit ennek fontosságára:

Minden bűnelkövetéssel vádolt állampolgárt véd az ártatlanság véelme. Különösen fontos a népszerűtlen vádlottak jelen kategóriája számára, hogy ugyanolyan jogok illessék meg őket, mint mindenki mást – sőt, talán még fontosabb. Amilyen mértékben tagadjuk meg a népszerűtlen vádlottaktól a tisztességes eljáráshoz való alapvető jogot, olyan mértékben szűnünk meg az az ország lenni, amelynek képzeljük magunkat.

Sullivan bírálói, talán mert rájöttek, hogy nem fognak túl sokra menni azzal az érveléssel, hogy Harvey Weinsteinnak nincs joga tisztességes eljáráshoz, ehelyett inkább arra összpontosítottak, hogy Sullivant megpróbálják elmozdítani a harvardi egyetemisták egyik kollégiumának, a Winthrop House-nak az igazgatói pozíciójából, amelyet már tíz éve vezetett. Ebben az ál-

lásban, amelyet feleségével, – a Harvard jogi karán (Harvard Law School) adjunktus – Stephanie Robinsonnal tölt be, lelkészi jellegű feladatokat kell ellátni, és így némi felelősséggel tartozik a diákok lelki egészségéért és jólétéért. Ez lett aztán számára az Achilles-sarok.

Egy change.org petíció kezdett körbejárni, azt követelve, hogy Sullivan mondjon le; az érv úgy szólt, hogy Weinstein képviselőtől szóló döntése azt jelentette, hogy nem tudja megfelelően ellátni mentori és tanácsadói feladatait. Mindez különböző módokon nyert kifejezést, amelyek kiábrándítóan ismerősek bárki számára, aki figyelemmel követi a tudományos körökben zajló boszorkányüldözéseket. Mivel Sullivan olyasvalakit véd, akit nemi erőszakkal és zaklatással vádolnak, esetleg nem tudja a hallgatókban azt az érzést kelteni, hogy „szívesen fogadják” és „támogatják” őket, még kevésbé, hogy „bátorítva érezzék magukat hangjuk felemelésére a hátrányos megkülönböztetés minden formája ellen”. A „közösség vezetőjeként” betöltött szerepe azt jelenti, hogy a „hallgatók biztonsága” „mindennél előbbre való” kell legyen. A „Weinstein-ügybe keveredése” nemcsak „nyugtalanító, hanem súlyos traumát idézhet elő” a „szexuális zaklatás és erőszak áldozataiban” a Harvardon. Sullivan jelenléte a Winthrop House-ban „óriási félelmet és fájdalmat kelt azon bűncselekmények áldozataiban, amelyekkel Weinsteint is vádolják”. Stb., stb.

Hasonló érveket használtak 2018-ban egyetemi aktivisták, akik James Moore eltávolításáért emelték fel a hangjukat; a Dél-Kaliforniai Egyetem professzora e-maileket küldött a hallgatóknak, amelyekben a tisztesség eljárást támogatta a Harvey Weinstein-ügyben, és megkérdőjelezte a „higgyünk az áldozatnak” megközelítést. Két diákvezető azzal vádolta, hogy ártalmas hatással van a szexuális zaklatás túlélőinek lelki egészségére. „James Moore professzor olyan ellenséges légkört teremtett, amelyben számos, szexuális zaklatásnak kitett személy nem érzi magát biztonságban” – írták.

Nemrégiben a Philadelphiai Művészeti Egyetemen baloldali hallgatók egy csoportja change.org petícióba kezdett, hogy távolítsák el Camille Paglia professzorasszonyt, és tegyenek a helyére egy „színesbőrű meleg személyt”, mivel Paglia szintén némi kételkedésének adott hangot a #MeToo-mozgalommal kapcsolatban. A petíció szerint az ilyen felfogás „veszélyt” jelent a hallgatók számára.

Annyi probléma van ezzel a támadással, hogy nem is tudom, hol kéne kezdeni. Először is, igen gyér bizonyítékok vannak arra, hogy ha nemi erőszak vagy zaklatás ügyében tisztességes eljárásért kiálló professzorok vagy egyetemi vezetők állnak a katedrán, az „traumát” okoz hasonló bűncselekményektől érintett hallgatóiknak, vagy hogy ez utóbbiak nem érzik magukat emiatt „biztonságban” – melleleg, az ebbe a kategóriába eső egyetemisták száma igen csekély.

Az Egyesült Államokban készült, a bűncselekmények áldozataira vonatkozó nemzeti felmérés (National Crime Victimization Survey) adatait felhasználó, egyik legmegbízhatóbb vizsgálat azt derítette ki, hogy 1995 és 2013 között a női egyetemi hallgatók körében a nemi erőszak előfordulási gyakorisága 1,4 volt 1000 esetre számolva. (Ha a zaklatást is beleszámoljuk, akkor ez 1000-ból 6,1-re emelkedik.) A change.org petíció, amely Sullivan fejét követelte, azt állította, hogy „az egyetemi kampuszokon a nemi zaklatás és erőszak gyakorisága... új, eddig nem látott módon nőtt”. Valójában az Egyesült Államokban a női egyetemi hallgatókat érintő nemi erőszak és zaklatás több mint 50 százalékkal csökkent 1997 és 2013 között, továbbá ugyanebben az időszakban a nemi erőszak és zaklatás aránya 1,2 -szer magasabb volt az egyetemre nem járók körében.

Ez nem jelenti azt, hogy a Winthrop House közel 400 lakója közt nincsenek olyanok, akik ilyen bűncselekményeknek áldozatul estek, ugyanakkor ez nem ok arra, hogy traumát keltsen bennük Sullivan

csatlakozása a Weinstein védők csoportjához. Végül is, az, hogy Sullivan Weinstein ügyében jár el, nem egyenértékű annak kifejezésével, hogy kétségbe vonja történeteik igazságát, vagy egyáltalán, Weinstein vádlóinak hitelességét. Még kevésbé jelenti ez együttérzés kifejezését Weinstein vagy más, szexuális bűncselekményekkel vádolt befolyásos emberek irányában. Mint Sullivan saját védelmében elmondta, mindenkinek joga van a tisztességes eljáráshoz, még a leggyalázatosabbaknak is. Semmiképpen sem „fogja Weinstein pártját”. Inkább, pusztán csak azon meggyőződésének akar hangot adni, hogy a polgári szabadságjogokat és alkotmányos jogokat az összes amerikai állampolgárra ki kell terjeszteni.

Mindezidáig az egyetlen valamirevaló érv, amelyet az ellen hoztak fel, hogy Sullivan hogyan képes ezt a két szerepet összeegyeztetni, Catharine MacKinnon feminista értelmiségi szájából hangzott el, aki maga is a Harvard jogi karának egyetemi tanára. Számára a kérdés attól függ, hogy vajon szexuálisan bántalmazott diákok szívesen helyeznék-e egy olyan igazgatóba a bizalmukat, aki egy többszörös szexuális zaklatással hitelt érdemlően vádolt elkövetőt képvisel. MacKinnon nem jelenti ki kategorikusan, hogy nem, de úgy véli, hogy ezt, mint „esélyegyenlőségi kérdést” kellene megfontolni Sullivannak és a Harvardnak is.

Ennek cáfolata egy másik – még mindig – a Harvard jogi karán tanító professzortól, Randall Kennedytől jött, bár nem kifejezetten MacKinnonnak címezte. *A The Chronicle of Higher Education* ('Felsőoktatási Krónika') című újságba szánt cikkében így ír:

Azok a készségek, képességek és hajlamok, amelyek segítenek, hogy valaki megbecsült védőügyvéddé váljon, ugyanazok a készségek, képességek és hajlamok, amelyek segítenek, hogy valaki megbecsült kollégiumi igazgatóvá legyen. Ezek közé a jellemvonások közé tartozik a higgadság, mások figyelmes meghallgatása, a fon-

tos információk alapos ismerete, továbbá hajlandóság és képesség a legkülönbözőbb emberek jogainak védelmére, akik közé odartartoznak a kívülállók, a kiközösítettek, és igen, a hitványak is... A diákok számára rendkívüli lehetőséget jelent, hogy egy ilyen széles körű tapasztalattal és készségekkel megáldott embert tudhatnak mentoruknak, tanácsadójuknak és barátjuknak. Ezt nem lehet eléggé értékelni.

Mindenesetre, arra az eshetőségre, hogy egy „szexuálisan bántalmazott diák” esetleg kellemetlenül érezné magát, ha vele kellene bizalmasan beszélnie, Sullivan kijelölt a Winthrop House csapatából még egy tagot, mint olyasvalakit, akivel a diákok beszélhetnek, ha szexuális bántalmazást akarnak bejelenteni. Azt gondolnánk, hogy ezzel már igazán megelégedhetne a Harvard vezetése; azonban, hogy megóvják Sullivan állását, a Harvard jogi karának mintegy 52 tagja írt levelet a *Boston Globe* hírlapnak, nyomtatékosan kérve az Egyetemet, hogy ne engedjen a hallgatói nyomásnak Sullivan elbocsátása ügyében. „Úgy tekintjük, hogy bármely nyomás, amelyet a Harvard vezetése gyakorol rá, hogy lemondjon a Winthrop kollégiumi igazgatói posztjáról ügyfelei képviselője vagy a nevükben tett nyilatkozatok miatt, összeegyeztethetetlen az Egyetem azon szabadság iránti elkötelezettségével, amely a gondolatok megvédését jelenti, legyenek azok bármennyire is népszerűtlenek” – írták.

A Harvard College bölcsészettudományi főiskolai karának dékánja, egy Rakesh Khurana nevű szociológia-professzor azonban úgy nyilatkozott, hogy miután beszélt Sullivannal, ő „komolyan” vette az aktivisták által kifejezett aggodalmakat, továbbá elmondta, hogy „még több munkát kell belefektetni a diákok jó közérzetével kapcsolatos elkötelezettségünk fenntartására”. Ő sem a levegőbe beszélt. Pár nappal később bejelentette, hogy „hangulati felülvizsgálatot” fog tartani a Winthrop House-ban, amely bikfanyelvi halandzsa nem túl sok jót ígért Sullivan professzornak. Mint az a

The New York Times-ban kiemelte: „Amióta létezik a kollégiumi igazgató pozíciója, az igazgató még soha nem volt »hangulati felülvizsgálatnak« alávetve vitás kérdések rendezése közben.” Valóban, Khurana hamarosan közzé is tette a felülvizsgálat eredményeit. 2019. június 30-ával Sullivannak és feleségének a Winthrop House kollégiumi igazgatóiként megszűnt a munkaviszonya. „Az utóbbi néhány hét folyamán a hallgatók és a tanári kar továbbra is aggodalmakat fejezték ki a főiskola felé a Winthrop House-ban kialakult hangulat miatt – írta Khurana egy a hallgatóknak és tanároknak szóló e-mailben. – Számos és súlyos aggálynak adtak hangot.”

Mivel magam is egy évet töltöttem a Harvardon Fulbright-ösztöndíjasként, és nagy örömet leltem a felkínált különféle politikai látásmódok széles palettájában, mélyen felháborít ez a döntés. Más, kisebb egyetemek hivatkoztak már érvként az „ellenséges környezetre” vagy a „hangulatra” olyan egyetemi tanárok megbüntetését igazolandó, akiket a társadalmi igazságság nevében háborgó tömeg vett célba, de mindezt általában figyelmen kívül hagyta bárki más, aki fontosnak tartotta a szellemi szabadságot. Miért van ez? Azért, mert ha elfogadjuk, hogy bizonyos nézőpontokat vagy állásfoglalásokat tanácsos betiltani, mert esetleg megzavarhatják a hallgatókat vagy bizonytalanságot kelthetnek bennük, akkor ezzel valójában azt állítjuk, hogy a szólásszabadság kevésbé fontos, mint a hallgatók érzelmeinek védelme. Ez különösen veszedelmes, ha nincs „adott helyzetben elvárt magatartás”-okat tartalmazó kódex, ezért kizárólag a diákok subjektív érzései számítanak, ahogyan azokról politikai indíttatású aktivisták főiskolai igazgatóknak beszámolnak.

Most, hogy egy a Harvard hírnevével bíró intézmény magáévá tette ezt az elvet, nehezebb dolga lesz majd a szellemi szabadság védelmezőinek más, kevésbé előkelő intézményekben, amikor a kampuszon fel akarnak lépni a diverzitás élharcosai

ellen. „Nézzétek – mondhatják majd – a Harvard megszabadult Ronald Sullivantól mint kollégiumi igazgatótól, mert ellenséges légkört teremtett. Ha ez megfelel a Harvardnak, akkor nekünk is megfelel.” Szerencsére, nem minden főiskolai igazgató olyan gerinctelen, mint Rakesh Khurana. A Philadelphiai Művészeti Egyetem elnöke, David Yager, igazi erkölcsi vezetőként lépett fel – válaszul a Camille Paglia menesztését követelő felhívásokra. Zárásképpen az ő lelkesítő szavait szánom útravalóként az olvasónak:

„Sajnálatos módon, társadalmunkban a vélemények, látásmódok és meggyőződések nagyfokú megosztottságának idejét éljük, és ez megfogyatkozó udvariassághoz, fokozódó haraghoz és a kölcsönös sértegetés újonnan kialakult normális állapotához vezetett. Egész nemzetünket tekintve túlságosan is gyakorivá vált, hogy azok a kimondott vélemények, amelyek különböznek másokétól – főleg azok, amelyek nagy port kavarnak fel – indulatokat, sőt dühkitöréseket váltanak ki, gyakran az adott beszéd betiltásának követelését eredményezve.

Ennek egyszerűen nem lenne szabad megtörténnie. Szilárdan hiszem, hogy ha korlátozzuk a társadalmunkban megszólaló hangok körét, akkor ez kikezdi a demokráciánkat. Ráadásul, az egyetemek a szabad véleménynyilvánításról szóló forradalmi gondolat középpontjában állnak: létezésük alapvető oka részben a szabad eszmecsere előmozdítása. A vélemények és meggyőződések nyílt légkörű cseréje egyetemi közösségünk minden tagjára kiterjed: a karra, a hallgatókra és a tanárookra – a tanteremben és azon kívül. Elköteleztettek vagyunk egy olyan légkör megteremtése iránt, amely előmozdítja a tiszteletteljes intellektuális vitákat, amely képessé teszi a diákokat arra, hogy megfeleljenek az előttük álló jövőbeli kihívásoknak, és amely felvértezi őket az ezekhez szükséges eszközökkel.”

(The Spectator)

Ian Leslie⁴

Csabító leegyszerűsítés
Sokkal kevesebbet tudunk a világról,
mint gondolnánk

Gyakran úgy teszünk, mintha értenénk a bonyolult problémákat, legyen szó akár egy cipzár működéséről, akár a brexitről. Az egyszerűsítés azonban dogmává vált, és tönkreteszi politikánkat. Kilenc kilométer magasságból nézve a brit partvonal ismerősen kanyarog. Közelítsünk rá – mondjuk a doveri sziklákra – és máris kevésbé lesz érthető. Mindössze egyetlen kiszögellések rendszertelen sorozatát láthatjuk; ha nagyítón keresztül szemléljük a sziklákat, lenn a partvonal nemigen akar szabályos mintát követni. Minél közelebről nézzük, annál inkább meghaladja felfogóképességünket. A valóság is épp ilyen bosszantó: a vizsgálódás minden egyes szintjén több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Mindig vannak oda nem illő részletek, szabályok alóli kivételek és következmények, amelyeket nem lehet előre megjósolni. Ezért mi emberek, akik köztudottan nem tudunk túl sokat elviselni a valóságból, kifejlesztettünk egy módszert, hogy megbirkózzunk mindezzel az összetettséggel: hazudunk magunknak arról, hogy mennyit értünk belőle.

2002-ben Frank Keil és Leonid Rozenblit pszichológusok megkérték az embereket, hogy értékeljék saját megértésüket a cipzár működésével kapcsolatban. A válaszadók nagyon magabiztosak voltak – elvégre, állandóan használtak cipzárt. Amikor azonban azt kérték tőlük, hogy magyarázzák el egy cipzár működését, csúfos kudarcot vallottak. Hasonló eredmények születtek a vízöblítéses WC, a zongorabillentyű, a helikopter és a kerékpár tekintetében. S ez

nemcsak fizikai értelemben vett tárgyakra igaz: kiderült, hogy az emberek túlértékelik a klímaváltozással, az adórendszerrel és a külpolitikával kapcsolatos megértésüket is. Sokkal kevesebbet tudunk a bennünket körülvevő világról, mint gondolnánk. Az ismerettudomány szakemberei ezt a „magyarázó mélység illúziójának” („the illusion of explanatory depth, IOED), néha pedig csak „tudásillúziójának” (the knowledge illusion”) nevezik. Együttesen sokat tudunk a világról, de az egyes ember világról való tudása sokkal bizonytalanabb és felületesebb, mint ahogy képzeli. Csak akkor érezzük meg egy kis időre a szilárd meggyőződéseink ingtag alapjait, amikor arra kényszerülünk, hogy részletesen elmagyarázzuk azt, amiről azt gondoljuk, hogy tudjuk.

Véleményem szerint ez elárul valamit arról, hogy mi siklott félre nálunk a politikai életben. Ezeknek a kísérleteknek állandó jellemzője, hogy miután az emberek megpróbáltak valamit megmagyarázni és ez nem sikerült, elfogadták, hogy nem értik olyan jól, mint gondolták. Alázattal elfogadják a helyzetet. Jelen politikai kultúránkban azonban nem ez történik. Politikai vezetőink között szinte alig van példa a tudatlanság beismerésére vagy akár annak elfogadására, hogy a valóság bonyolult. Fogalmuk sincs róla, hogy működik a cipzár, de nagyon határozott nézeteket képviselnek arról, hogyan kell azt készíteni.

A mai politikai élet betegsége nem a populizmus, hanem a leegyszerűsítés: bonyolult problémák túlzott leegyszerűsítése. A politikusok mindig is előszeretettel foglaltak össze nehezen érthető kérdéseket hangzatos kijelentésekben és jelmondatokban – ez a munkájukhoz tartozik. A brexit kapcsán azonban valami új dologra derült fény: még elfogadni sem hajlandók, hogy a szlogenek mögött sokkal összetettebb valóság van. A brexit messze a legbonyolultabb, technikai, többrétegű politikai probléma, amellyel az ország valaha szembekevert. Ha valaki nem zavarodik össze, vagy

4 Ian Leslie: *A Légy kíváncsi Miért függ a jövőnk a tudásvágytól?* (CURIIOUS: *The Desire to Know and Why Your Future Depends On It*, 2014, Quercus Books, 310 oldal) című bestseller szerzője.

marad teljesen közönyös, amikor bármelyik oldal kifejti a nézeteit, akkor vagy félreérti az elhangzottakat vagy egy tanácsadó agytröszt munkatársa. Azonban a legtöbb Tory vezetőjelölt, köztük s főként pedig az, aki a legvalószínűbb, hogy nyerni fog⁵, láthatóan nem tett sok erőfeszítést sem a referendum előtt, sem pedig azóta, hogy gazdagítsa csekélyke tudását az Európai Unió működését, az ír határkérdést és a nemzetközi kereskedelmet illetően. A részleteket mellékesnek, a szakértelmet lényegtelennek tartva hagyják figyelmen kívül. Gyanakodva szemlélik azokat az embereket, akik bonyolítják a dolgokat – ami jó meghatározása lehet egy szakértőnek. A politikusok még ismételt felszólalásuk közepette is varázsigéket kántálnak, hogy kordában tartásuk a bonyolultságot: „A kilépés KILÉPÉST jelent”, „Jobb a brexit megállapodás nélkül, mint egy rossz megállapodással”, „Higgyünk Nagy-Britanniában” – A szlogenek egészben nyelnek le minket. Nem véletlen, hogy a politikusok épp egy olyan időben fejlesztették ki ezt az elvakult leegyszerűsítési technikákat, amikor egyre bonyolultabbá kezdett válni minden. Egy mindinkább globalizálódó, sokszínű, technika-uralta társadalomban élünk, de legtöbbször nem szívesen vesz erről tudomást. Végtelenül bonyolult vívmányokat tartunk természetesnek, mint például azt, hogy ott a tej a bevásárlóközpontokban, vagy hogy a zsebünkben lapul a telefonunk. Hasonlóan, azoknak a szavazóknak is elenyésző a száma, akik ténylegesen értik a bevándorlási rendszert vagy az iskolák finanszírozását (majdhogynem alapigazságnak számít: bármilyen nyilvános megvitatásra méltó téma túl bonyolult ahhoz, hogy a legtöbb szavazó megértse). Ez azonban nem akadályoz meg bennünket abban, hogy határozott véleményt alkossunk róla. Kapva kapunk a leegyszerűsített megoldásokon, mivel nem szeretjük azt érezni, hogy nem értjük a dolgokat. Amikor nem értünk

valamit, kevésbé érezzük magunkat cselekvőképesnek az adott helyzetben; ahogy a 2016-os kilépési kampány is megmutatta, az emberek megijednek és dühösek lesznek, ha nem érzik nyeregben magukat.

A leegyszerűsítés megváltoztatja azt a módot is, ahogy egymás iránt érzünk. Dan Kahan a jog és pszichológia kapcsolatával foglalkozik a Yale Egyetemen, és Amerika egyik vezető szakértője a politikai polarizáció tekintetében; egyik tudományos felfedezése, hogy a pártosság a közömbösségből fakad. Ha nagyon különbözik a bevándorlásról alkotott véleményünk a másik emberétől, ez jócskán eltérő tapasztalataink miatt lehet. Azonban a másfajta élettapasztalatunkról való elmélkedés agyi energiák olyan mértékű ráfordítását igényelné, hogy erre legtöbbször nem szívesen vállalkoznánk. Sokkal hatékonyabb módszer, hogy másokat bigottnak vagy hiszékenynek könyvelünk el. A leegyszerűsítések különfélék lehetnek. A jobboldaliak szeretnek minél több mindent külföldről érkező ellenség nyakába varrni. A baloldal kedvelt leegyszerűsítési formája az összeesküvés: minden társadalmi baj oka egy saját zsebére dolgozó elit létezése. A liberálisok mindenki másnál okosabbnak tartják magukat.

A cipzár egyébként két zárlánccból áll, amelyen fogak tucatjai találhatóak, amelyeknek mind van egy kiemelkedése és egy bemélyedése; a trükk abban rejlik, hogy az egyik oldalon lévő valamennyi kiemelkedést a másik oldalon lévő egy-egy bemélyedésbe illesszük. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, minden fognak pontosan ugyanolyan méretűnek és alakúnak kell lennie, és tökéletesen rendben kell elhelyezkedniük a zárláncon. Minden mindennel összefügg. A részletek nagyon fontosak. Kár, hogy a politikában senki nem tulajdonít nekik jelentőséget. A leegyszerűsítés fogja a vesztünket okozni.

(New Statesman)

5 Itt Boris Johnsonra céloz, aki időközben az Egyesült Királyság miniszterelnöke lett.

Vlagyimir Valentyinovics Popov

Kínai kezekben az orosz erdő
Miért került ki a fafeldolgozó-ipar a terv-
szerű állami szabályozás alól?

Amikor Moszkvából Vlagyivosztokba vagy visszafelé repülünk, és feltáruznak a szemünk előtt Oroszország beláthatatlan térségei, elgondolkozunk arról, hogy az erdő egyik legdrágább kincsünk. Mi történik jelenleg ezzel a nagyon fontos erőforrásunkkal? Égnek az erdők, és hallatszik azok hangja, akik szerint az ilyen tüzeket nem érdemes eloltani. A régi orosz közmondás jut eszünkbe: a kunyhó, amelyet tolvajok⁶ gyűjtöttek fel, porig ég.

Dmitrij Medvegyev miniszterelnöknek, aki ellátogatott a tüzek helyszínére, egy olyan feltételezés hagyta el a száját, amely tökéletesen érthető minden értelmes ember és az Oroszországi Föderáció Vizsgálóbizottsága számára: folyik az illegális fakivágások eltitkolása, különösen északkeleten. Még hozzá kellett volna tenni, hogy egy bizonyos kínai kérdés eltussolására is folynak a próbálkozások. Van itt még néhány dolog, ahogy mondani szokás. Jobb, ha elárulom, hogy nem a Sürgősségi Helyzetek Minisztériumának a statisztikájára támaszkodom, hanem azzal az Anatolij Prihogyko erdőgazdával készült interjúra, aki több mint húsz évig teljesített szolgálatot a Kubány folyó vidéki erdőgazdaságban, míg a különálló erdészeti minisztérium megszűnésekor lapátra nem tették. Ő mesélt nekem az egyik kiküldetéséről, amikor Szibériába kellett mennie az erdőtüzek területére. Az erdőmérnök megfigyelte, hogy a helyi hatóságok – szinte derűs – nyugalommal szemlélték, ahogy leégett az erdő. Majd bizalmas körben kijelentették, hogy az elszenesedett erdő egyáltalán nem válik hamuvá vagy hulladékká, ahogy ezt a hivatalos papírokon állítják, hanem kiváló alapanyag lesz a legdrágább bútör számára – csak le kell kaparni 15-20 centiméter elszenesedett kérget és faanyagot. Ezt a bútort természetesen Kínában állítják elő. Semmiféle nehézséget

nem okoz a „hulladéknak” az Usszuri határfolyón vagy bármilyen más víziúton a Kínai Népköztársaságba szállítása. Úgy tűnik, hogy jelenleg is pontosan ugyanez zajlik. Az egész leégett erdőt el fogják szállítani, vagy már elszállították, hogy feldolgozzák és cifra kínai bútort gyártsanak belőle, amely aztán olyan országokba jut el, ahol nincsen erdő vagy fafeldolgozóipar. Például az arab világ országaiba. Egyébként egy „orosz zsarátnokból” készült garnitúra ára a Kínában gyakran megforduló turistáink tanúsága szerint, még akár ebben az országban is csillagászati mértékű lehet. Lehet ellenvetéseket tenni: miért van itt szükség az orosz erdőre? Azért, mert az erdőirtás Kínában bármilyen célból szigorúan tilos.

Kinek a kötelessége, hogy fontos természeti kincsünkre vigyázzon? Egyértelmű a válasz: a Szövetségi Erdészeti Hivatalé, amely 2012 óta a Természeti Erőforrások és Környezetvédelmi Minisztérium vezetése alatt működik. S pontosan kik állnak az élén, és kik dolgoznak ott? A múlt hatalmi struktúráinak alkalmazottai vagy hivatásukból kiábrándult tanárok? Sokan közülük jelentéktelen kis csavarok a hivatali gépezetben. Tehát akkor mégis kik? Ezek az erdőgazdák, akik szakképzettséggel rendelkeznek, és a nekik alárendelt erdőőrök. Erdőgazdák dolgoznak a parkgazdaságokban, az erdőgazdaságokban, az erdőipari gazdaságokban, a vadásztársaságokban (együtt a vadászokkal), a természetvédelmi területeken, a vadrezervátumokban, a városi tájtervező cégeknél, a fakitermelő- és feldolgozó vállalatoknál, az erdőtelepítési kutatócsoportokban, a környezetvédelmi szolgálatoknál, az erdőgazdálkodási hivatalokban.

Az erdőgazda munkája nem egyszerűen az erdő szeretetét tételezi fel; az ilyen szakember számára a környezetvédő gondolkodásmód is elengedhetetlen. Szükséges a munka szeretete, a módszeresség, az a vágy, hogy minden nap bővítse a tudását. Valamint kell a jó egészség és a kétkezi munkát sem szabad megvetni. Az erdőgazdának jól kell ismernie az erdei növények és állatok biológiáját, a talajformákat, értenie kell az erdei ökoszisztémák

6 Az eredeti közmondásban az *iszákos* szerepel.

létezésének és fejlődésének törvényszerűségeit, tudnia kell a károsítók és a tűz elleni védekezés szabályait, el kell igazodnia az erdőgazdálkodás gazdasági és jogi kérdéseiben. Tájékoztatóként: Oroszországban az erdőgazdák fizetése 2019. július 31-én 18-28 ezer rubel (78-122 ezer forint) között volt. Valaki esetleg nem szeretné átképezni magát? Az erdőőrök még kevesebbet visznek haza.

Jelenleg Oroszországban szétrombolva látjuk az erdőgazdálkodás alapjait, amelyet az előző nemzedékek dolgoztak ki: felszámolták az erdőgazdaságokat, az erdő nem tartozik már az állami tulajdonú létesítmények közé; ez utóbbinak csak az erdő területét ismerik el. Megszűnt az Állami Erdészeti Szolgálat, amely biztosítékot jelentett arra, hogy államunkban rendszeresen ellenőrizték érdeink állapotát. Az ipari fakitermelési ágazat kikerült a tervszerű állami szabályozás alól. Ezenkívül előzetesen ismeretlen személyekre lettek bízva a feladatok: a megóvást segítő intézkedések, az újratelepítés, valamint az erdők védelme többek között a tüzeztől, a betegségektől és a károsítóktól. A 2006-os orosz erdőtörvény nem kötelezi az állami szerveket, hogy kizárólag ők maguk végezzék ezeket a tevékenységeket. Megállapítást nyert, hogy abban az esetben, ha az állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő földeken található erdők megóvására, védelmére, újratelepítésére irányuló intézkedések nem az erdőt hasznosító személyekre vannak bízva, akkor az állami és a helyi önkormányzati szervek az ezzel a munkával kapcsolatos megbízásokat a 2005. július 21-i 94. számú, állami és önkormányzati célokra szánt árak beszerzésére, munkák teljesítésére, illetőleg szolgáltatások megrendelésére vonatkozó szövetségi közbeszerzési törvénnyel (№ 94-Φ3) összhangban osztják ki.

Hogyan történjék akkor az erdők felügyelete? Mindenekelőtt a szakavatott állami erdőgazdálkodás előkészítő munkát igényel. Csak olyan dolgozók lesznek képesek észszerűen kezelni az erdőkérdést, akik megfelelő szakképzéssel rendelkeznek, továbbá számuknak arányosnak kell lennie az országunkban található erdők mennyiségével; ez a munka

pedig hatékony támogatást igényel. Nem ártana tanulni a helyi szinten létrehozott erdőgazdálkodási szervezetek – az erdőgazdaságok – pozitív tapasztalataiból, rájuk bízva az engedélyezés, az ellenőrzés és felügyelet, valamint az erdőmegóvás és -védelem felelősségét. Figyelembe kell venni, hogy az erdőgazdaságok finanszírozására három forrásból kínálkozik lehetőség: a szövetségi és regionális költségvetésekből, illetve önfinanszírozó tevékenységek jövedelméből (a feldolgozott faanyag és a fakitermeléshez kapcsolódó, más előírt tevékenységek során nyert erdei termékek értékesítéséből). Emellett a központi állami erdőgazdálkodási szervezet független kell legyen és normaalkotó funkcióval kell rendelkeznie. Az állami erdőgazdálkodás alapelve az erdők állhatatos, hozzáértő védelmében és hasznosításában foglalható össze. Máskülönben csak egyetlen természeti kincsünk marad hátra – a kőolaj, amely illékonyága miatt igencsak kritikus helyzetbe kerülhet a világpiacon.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Gyenyisz Csisztov

Mintha csak a pápánál járnánk –
Pravoszláv Vatikán Szergijev Poszadban⁷

Elkészültek a tervek, amelyek alapján a Moszkva környéki várost, Szergijev Poszadot pravoszláv Vatikáná alakítanák. Eközben az orosz ortodox egyház vonakodik elvállalni a projekt kezdeményezőjének szerepét. Az egyház képviselői azt mondják, hogy a végső döntést az elnök és a kormány hozza majd a projektről, ugyanakkor az államfő sajtótitkára, Dmitrij Peszkov azt erősítette meg, hogy ez az

⁷ Szergijev Poszad város Oroszország európai részén, Moszkvától 71 km-re északkeletre, a Moszkvai terület egyik járási központja. A főváros környéki történelmi városok egyike, az ún. Aranygyűrű turisztikai útvonal része.

ügy teljességgel regionális jellegű, amely nem igényli a Kreml és a Fehér Ház egyeztetését. Kinek és miért van szüksége a „pravoszláv Vatikánra” Szergijev Poszadban?

Az újjáépítési projekt azt követően került a figyelem középpontjába, hogy a városvezetés 120-140 milliárd rubelt (közel 530-630 milliárd forintot) irányzott elő rá. Épp ennyibe fog kerülni, hogy a várost az egyik legjelentősebb pravoszláv vallási kegyhellyé alakítsák át a Vatikán, Jeruzsálem és Mekka mintájára. Nem kis összeg ez, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az elmúlt két évben az összes orosz város fejlesztésére körülbelül 50 milliárd rubelt szántak a szövetségi költségvetésből. Természetesen felmerül a kérdés, hogy honnan teremtik elő a pénzt. Olyan kijelentések is elhangzottak már, hogy Szergijev Poszad rekonstrukciójának finanszírozását 90 százalékban a szövetségi költségvetésből fogják megoldani. A hatóságok egyébként sem megerősíteni, sem cáfolni nem akarják ezt, ugyanakkor nem lehet elhanyagolni a következő tény: Szergijev Poszad stratégiai fejlesztését a Sztrelka ('Nyíl') tanácsadó cég készítette a Dom.RF állami lakásügyi és városfejlesztési cég megbízásából, amely jelzálog-hitelezéssel is foglalkozik. A tömegkommunikációs eszközök nem hivatalos adatokat tesznek közzé az elgondolás fejlesztési költségeiről. Értesüléseik szerint a Dom.RF 300 millió rubelt (1,3 milliárd forintot) fizetett a Sztrelkának.

Székesegyház, bíróság, repülőtér

Mint ahogy megtudtuk Mihail Menytól, az Orosz Föderáció volt építésügyi miniszterétől, aki maga is a Szergijev poszadi járásból származik, „az elképzelés már több mint húsz éve érlelődött, attól a pillanattól kezdve, hogy a város visszakapta történelmi nevét (Zagorszkot 1991-ben keresztelték vissza Szergijev Poszadra). 2007-ben a város akkori polgármestere, Szergej Perszianov előadta Szergijev Poszadról, a pravoszlávok fővárosáról szóló elképzelését a Szentháromság–Szergij-kolostor helytartó-

jának, Teognoszt érseknek. Az indoklásban az szerepelt, hogy minden vallási közösségnek megvan a maga fővárosa: a zsidóknak Jeruzsálem, a muszlimoknak Mekka, a katolikusoknak Vatikán, a buddhistáknak pedig Lhásza. Csak a pravoszlávoknak nincs ilyen, mindenki számára jól ismert helyük. A projekt valóban lenyűgöző és nagyratörő volt. Magában foglalta egy korszerű, tudományos és oktatási komplexum, egy gyakorlati politikai iskola, egy humán intézet és egy hittudományi akadémia létrehozását. Magától értetődik, hogy ez feltételezte a város infrastruktúrájának bővítését is olyan szintre, amely méltó Oroszország legfőbb turisztikai központjához – a polgármester elgondolásai alapján azzá kellett volna válnia Szergijev Poszadnak. Majd mi megmutatjuk a római pápának! Tizenkét évvel ezelőtt a projekt 31 milliárd rubelbe került. Hát igen, az infláció...

A projektet támogatta az Orosz ortodox egyház, sőt magát Perszianovot pedig – a kolostor alapítójáról elnevezett – Radonyezi Szent Szergiusz-renddel tüntették ki. Mellesleg a csodatévő szent születésének épp a hétszázadik évfordulójára, azaz 2014-re tervezték a nagyszabású pravoszláv építkezés befejezését. A dolgok azonban rossz irányt vettek. 2009 elején Perszianovot eltávolították hivatalából, és hatalommal való visszaélés büntette miatt kivizsgálást indítottak ellene. Az öt felváltó Nyikolaj Maszlovot egy év múlva a városi képviselők nyugdíjba küldték azon a címen, hogy „a város fejeként elhanyagolta kötelességeit”. A következő polgármestert, Jevgenyij Duskót pedig 2011 augusztusában lelőtte egy bérgyilkos. Mintha maga a gondviselés döntött volna úgy, hogy meggátolja az „orosz Vatikán” felépítését. Ezután elkezdődött a fejtelenség korszaka, és egyre inkább kicsúsztak az időből.

2017-ben leporolták a tervet. Hamarosan elkezdődött az elképzelés részletes kidolgozása. A terv szerint a Szentháromság–Szergij-kolostor falainál egy „szabad ég alatti székesegyház” fog létesülni – egy kisebb

terület, amely a nagy tömegeknek szánt istentiszteletek bemutatását szolgálja majd. Közel a kolostorhoz a Vörös Hadsereg sugárúton pravoszláv művészeti múzeum, pravoszláv ifjúsági kultúrközpont, patriarkátusi-teológiai könyvtár, kongresszusi központ, és szálloda fog épülni, továbbá itt kap helyet az egyházi legfelsőbb bíróság épülete, a zsinati intézmények épülettömbje, a misszionáriusi épület, a patriarkátusi rendezvényterem, sőt az önálló (autokefál) egyházak képviselője és a pravoszláv médiaközpont is. Ennek a „birodalomnak” a megvalósításához területre lesz szükség; ezen jelenleg a városvezetés épületei, két szálloda, kereskedelmi központ, piac, vidámpark és néhány lakóház található. A lakásépítésre szánt terület közel 400 hektárt tesz majd ki a városközpontban az összesen 1200 hektáros területen fekvő Szergijev Poszadban. Emellett a város állítólag egyházi és közigazgatási részekre lesz osztva. Minden állami intézmény át fog kerülni a közigazgatási és üzleti központba, amely a város másik végén lesz szemben a kolostorral. Szerepel még a tervekben egy légitikító építése is magángépek számára a Vihrovói repülőtér részeként.

Megtisztítás a „szovjet örökségtől”

Felmerül az érthető kérdés: mivel magyarázható a „pravoszláv Vatikán” megépítésének szükségessége? Nem azt vitatjuk, mi szüksége van erre az egyháznak, ez érthető – egy ilyen hatalmas város és vallási központ megteremtése az Orosz ortodox egyház befolyását hivatott erősíteni államunkban. Annál is inkább, mivel ugyanez az állam az utóbbi két évtizedben többé-kevésbé megalapozott ideológia híján és a növekvő nyilvános elégedetlenség ellenére továbbra is az Orosz ortodox egyházra épít, mint az erkölcsi értékek legfőbb letéteményesére. Bár elég érdekesen néz ki a helyzet, amikor mindkét fél – a hatalom és az egyház is – óvatosan elhatárolódik a projekttől. Egyértelmű, hogy az állampolgárok jelentős részében nem vált ki elragadtatást egy 130 milliárd rubelba kerülő építkezésről szóló döntés, miközben az ország más súlyos problémákkal küzd. Ennek az lett az eredménye, hogy a vallási

művészet, építészet és a helyreállítás szakértői tanácsának elnöke, Leonyid Kalinyin esperes már kijelentette egy interjúban, hogy bár Szergijev Poszadot is meg kell tisztítani a „szovjet örökségtől” mielőtt a „pravoszlávok lelki fővárosává” alakítanák azt, az újjáépítésről szóló elgondolás nem az egyháztól, hanem „maguktól a lakosoktól” származik. Ráadásul épphogy csak lezárult a jekatyerinburgi székesegyház építésével kapcsolatos botrány, amelyből vesztesen jött ki az orosz ortodox egyház, miután az elnök személyesen szedte ráncba az Urál fővárosában valóságos polgári ellenállást kiváltó projekt résztvevőit. Már csak „pravoszláv Vatikán” kellene ezek után! Egyébiránt túlságosan is vonzóan tűnik a projekt. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ilyen nagyságrendű projektek megvalósulásánál gyakran találkozni a „hütlén kezelés” jelenségével – egyszerűbb kifejezéssel élve: sikkasztással. Ez ellen még a jövőbeni pravoszláv Vatikán sincs bezabiztosítva.

Összehasonlításképpen – Oroszország legrágább építkezései:

- Szentpétervár védelmi rendszerének kiépítése – 254,8 milliárd rubel
- a [szocsi téli olimpiát szolgáló] Adler-Krasznaja Poljana közti 48 km-es útszakasz – 622,3 milliárd rubel
- Voszток űrközpont – 300 milliárd rubel
- a Kercsi-szorosi híd [az anektált Krím-félsziget és az orosz Krasznodari határterület között] – 230 milliárd rubel
- Balti Atomerőmű – 225 milliárd rubel
- a szocsi Füst Olimpiai Stadion – 51,6 milliárd rubel
- a novorosszjszki haditengerészeti bázis – 92 milliárd rubel
- a Loszevo-Kamennogorszk vasútvonal – 80 milliárd rubel
- Szarov [zárt város, az orosz, korábban szovjet atomtechnológiai központ] nehézlézer-állomása – 45 milliárd rubel
- a Juzsnij repülőtér – 37 milliárd rubel
- a Vlagyivosztkot a Russzkij-szigettel összekötő kábelhíd – 32,2 milliárd rubel

(Verszia)

Daniel Meier

Tizenkétezer kínai turistacsoport utazgat Svájcban – hasznára van ez az országnak?

A valaha látott legnagyobb turistacsoport úton van a Titlis és a Rajna-vízesés között. A kínaiak akár 14 millió svájci frankot is elkölthetnek a szállodákban, éttermekben és kirándulásokon. De nem mindenki örül ennek.

A Rajna északi partján egy péntek délelőtt indul az első hullám. Hat csónak áll bevetésre készen, mindegyik negyven kínait tud felvenni. Az egyik kékmellényes túravezető „Wave 1” feliratú táblát emel a magasba. Kisvártatva előbújik a nap, majd ismét elered az eső. A biztonság kedvéért a schaffhauseni rendőrség kirendelt a partra egy-két járőrt. Délben az első hétszáz kínainak sikerül visszaérnie a partra, és nyugalmi állapot áll be. Nemsokára érkezik a második nyolcszáz fős hullám. „Teltház” – olvasható a „Park am Rheinfall” étterem bejáratánál. Még egy csésze kávé se lehet kapni a szárazföldön? Sajnos nem. Körülbelül ugyanabban az időben, Engelbergben elkezdnek felsorakozni a turistabuszok. Öt, tíz, majd húsz parkol le a titlisi felvonó alsó állomásánál. Fenn a csúcson, 3028 méter magasan az étteremben már készülődnek a három hullámra, amelynek mindegyike háromezer embert jelent óránkénti váltással. Kinn a hóban néhány fiatal kínai félmeztelenre vetkőzik. A nők nevetnek és fényképeznek. Eddig ugyanis soha nem láttak még havat. Ez év májusában feltehetően az itt valaha megfordult legnagyobb turistacsoport fedezi fel magának Svájcot. Tizenkétezer kínai látogat el hat nap alatt a Rajna-vízeséshez, az Aare-szurdokhoz, a Titlisre és a Luzernitóhoz, nézi meg Vaduzt, Interlakent, Bernt, Zürichet és Luzernt.

Óriási céges kirándulás

Olyan ez a kínai csoport az ország számára, mint valami próbatétel. Netán összeomlik valahol a közlekedés? Mit vált ki a lakosság-

ból? Továbbá, jónak vagy rossznak tekinthető ez a fajta turizmus? Két hullámban érkező 1500 vendég után így nyilatkozik Thomas Mändli, hajózási vállalkozó: „Minden csodásan működött, a kínaiak rettentően örültek. Számunkra legfőképp az a fontos, hogy mindez rendben és a terveknek megfelelően történjen.” Voltaképpen egy céges kirándulásról van szó. Ugyanis mind a tizenkétezen a Jeunesse Global kozmetikumokat forgalmazó vállalathoz tartoznak. 2018 őszén az amerikai vállalat alighogy kilátásba helyezte kínai értékesítőinek, hogy meghívja őket Svájcba, amint eleget tesznek az éves célkitűzéseknek, a forgalom az egekbe szökött. Háromezer munkatársnak biztosan sikerül majd ezt elérnie – gondolták. Hirtelen tizenkétezerrel találták szembe magukat.

Ösztönző utazásnak nevezik ezt. Korábban például német vagyongazdálkodók legeredményesebb csapatainak alpesi sielős hétvégeket ajánlottak fel. Két évvel ezelőtt Ruedi Noser, a liberális FDP⁸ politikusa, cége ötszáz alkalmazottját földközi-tengeri hajóutazásra fizette be. Jelenleg a vállalkozások mindenekelőtt Ázsiában és az Egyesült Államokban – nagyszabású módon – pénz helyett utazásokat kínálnak ösztönzőként. Az üzlet egyre terebélyesedik. 2018-ban 376 ösztönző utazást tartottak számon Svájcban, a bevétel pedig 25 millió svájci frankra (kb. 704 millió forintra) rúgott. Egyedül a Jeunesse-csoport 12-14 milliót hozhat most a konyhára a Schweiz Tourismus cég becslései szerint. Ez tartalmazza a szállodák, az étkezés, a közlekedés, a kirándulások és az apróbb ajándéktárgyak költségeit. A 14 milliós összeg magasan tűnik. Ugyanakkor ez csak 190 frankot eredményez vendégekként és naponként. A Kinából érkező szabadidős turisták egyébként kétszer annyian jönnek. Rendkívül költségesnek számítanak, és szívesen vesznek drága órákat és ajándékokat. Nyilvánvalóan még nem lehet megbecsülni, hogy a Jeunesse alkalmazottai szintén ennyire fizetőképesekek-e, és ilyen készségesen nyitják-e ki a pénztárcájukat.

8 Freisinnig-Demokratische Partei der Schweiz.

Mind ugyanazt akarja látni

A napi 190 frankos alacsony összeg csoportos kedvezményre utal. Nehéz annak ellenállni, akinek ilyen sok vendéget jelentő pénzes ajánlatot kap. Csupán Zürichben, ahol a legtöbb Jeunesse-csoport száll meg, 60 000 járulékos vendégéjszakával lehet számolni. Mint ahogy ezt nagyvonalúan kiszámolták a négy- és ötszillagos szállodák. Senki sem ad felvilágosítást. Még Mändli hajókormányos sem szívesen árulja el, mennyit kér a tizenkétezer menetért. Mindamellett az a hír járja a titlisi felvonónál, hogy az ár magasabb volt annál az összegnél, amelyet az egyes vendégek fizettek féltarifával egy menetért. Az 46 frank. Ily módon egyedül csak ez a kirándulás több mint félmillió frankba kerül. Az iparág kedveli a jutalomúton levő turistákat. A főszezon helyett a nyugodtabb időszakokban jönnek, és tovább maradnak. Így haladnak át ázsiai csoportok Európa más részein is egy hét alatt. Továbbá a reklám hatásában is bízni lehet: sokan első alkalommal látják Svájcot, és talán később visszatérnek. Mindenesetre egy szokásos jutalomúton nemigen vesznek részt kétszáznál többen – nem pedig tizenkétezen. Ezzel szinte alig lehet megbirkózni logisztikailag. Ezért a csoportot májusban három nagy hullámra osztották fel. Négyezer kínainál több soha nem lehet itt egyidejűleg. Annak érdekében, hogy minden ellenőrzés alatt maradjon, legfeljebb csak ezren tartózkodhatnak azonos időben ugyanazon a helyen. A szolgáltatók kezeskednek afelől, hogy az ilyen embertömegekkel meg lehet birkózni. A Titlisen, ahol azon a pénteki napon a kínaiaknak köszönhetően háromezer helyett mintegy négyezer vendéget számoltak, kiegészítő személyzet segítette ki az étteremben és a felvonónál. A legmagasabb részen volt talán némi rövid várakozási idő. „Nem jelentenek gondot számunkra az ekkora csoportok – mondja Peter Reinle, a Titlis-Bergbahnen marketingigazgatója. A felvonót azonban nem szabad hosszabb ideig a teljesítőképességén túl üzemeltetni, különben panaszkodnak a vendégeink: „A főszezonban vagy ün-

nepnapokon már csoportokat is utasítottunk el, mert egyszerűen nem fértek be a keretbe” – tudjuk meg tőle.

Luzernben épp olyan rossz a helyzet, mint Velencében?

A minta ugyanakkor a tömeges turizmus marad. Jürg Stettler, a Luzerni Főiskola közgazdászprofesszora szerint „Mind ugyanazt akarják látni és végigcsinálni, mint mások – városnézés, hegyek, vásárlás. S mindekelőtt ennek a tíz fő látványosságnak kell lennie. Ez a magatartás torlódásokhoz és helyszűkéhez vezet.” Ezért már az ezres csoportnagyság is problémákat okoz: „Ha elmennek egy látnivalóhoz, akkor ez turistabuszok hosszú sorát jelenti majd. Megfelelőbb lenne, ha időben jobban elosztanák a csoportokat.” A hétfő a nagy erőpróba ideje. Akkor ugyanis az első hullám mind a négyezer résztvevője néhány órára összetalálkozik Luzernben. 95 turistabuszt kínáltak fel, az Inseli-parkolót lezárják a pályaudvarnál, a rendőrség biztosítja a helyszínt. Este Allmendben a vásártéren gálavacsorát rendeznek. Mindenki azt bizonygatja, hogy a Jeunesse-csoport csak kivétel, amely nem egyhamar fog megismétlődni. Mégis azt a vitát indítja el, amely Barcelonában és Berlinben már régóta zajlik. A kulcsszó így hangzik: overtourism [túlzott turizmus].

Az olvasói levelek frusztráltságáról tanúskodnak

Éppen Luzernben folyt nemrégiben vita az úgynevezett turisztikai intenzitásról. Ennek meghatározásához egy város lakosságának és a látogatók számának az egymáshoz való arányát kell nézni. A statisztika függvényében Luzern jobban vagy rosszabbul teljesít Velencénél. Tény, hogy a hétfői nagy bevétel körülbelül olyan hatással van a városra, mintha egy nagy tengerjáró hajó kötne ki, és utasai partra szállnának. Svájc mindebben még csak gyerekcipőben jár. Nem tudni, hogy a lakosság mit gondol a látnivalók előtt gyülekező tömegekről. Az olvasói levelekből frusztráltságra lehet következtetni,

bár a tűrőképesség is elég nagynek tűnik a dolog gazdasági jelentőségének fényében. Luzernben közvélemény-kutatást kezdeményeznek ez ügyben. A mindent elárasztó idegenforgalom tipikus jelenségének számít, hogy az Instagramon és más online felületeken szép helyeket posztolnak, majd utána megrohamozzák azokat. Ez azonban mindenképp az egyéni turizmusból ered, ami jelentősen növekszik, és alig lehet irányítani. Az incentiv turizmust ezzel szemben, még nagy csoportok megjelenése esetén is, lehet befolyásolni. Legvégül, fel kell tenni magunknak a kérdést, hogy Svájc milyen turizmust szeretne – véli Stettler, a szakember: „Akarjuk-e ellenőrizni vagy korlátozni a bevándorlók számát? És ha igen, miképpen? Önként tegyük meg ezeket a lépéseket, vagy várjuk meg, amíg akkora lesz a társadalmi nyomás, hogy a politika lépni kényszerüljön?”

(Neue Zürcher Zeitung)

Monisha Rajesh

Nyolcvan vonattal a föld körül
A „slow travel” mint modern
repülőfüggőségünk ellenszere

Odacsoszogtam a fekhelyem végéhez, elhúztam a függőnyt és hunyorogtam, ahogy a kanadai nap elárasztotta a hálófülkét. A vonat a Sziklás-hegység szívében kanyargott egy kékeszöld tó szélén, az ezüstsínű vasúti kocsik elegánsan kígyóztak mögötte. A hó sávokban csillogott a hegytetőkön, a lejtőket borító fenyőerdők a víz széléig nyúltak, apró felhők tükröződtek a csöndes víztükrökben. A pálya mellett rezgőnyár állt, levelei apró harangokként remegtek. Reggeli teámat két tenyerem közt tartva visszaültem, és azon tűnődtem, hogy mekkora utat tettem meg idáig.

Három hónappal ezelőtt indultam el London St. Pankras pályaudvaráról egy küldetés teljesítésének reményében: a világot

akartam körbeutazni nyolcvan vonat segítségével. Miután megdöbbenve hallottam azt a véleményt, hogy a vasúti romantika lassú halálra van ítélve, elhatároztam, hogy bebizonyítom: a lassú utazásnak mindig is helye lesz szívünkben. Miközben megszállottjai lettünk a sebességnek, óránk figyelésének, a metróra rohanásnak, a nagy sebességű vonatoknak, a gyorsabb internetnek és az instant kávénak, mégis hol van az az extra idő, amit megspórolunk? És mihez kezdünk vele? Ha a sebesség javít az életünkön, akkor miért érezzük napjainkat zsúfoltabbnak, hosszabbnak és nehezebbnek, elménket pedig túlterheltnak és fáradtnak? Amióta elhagytam Londont, és vonaton ülve beutaztam Európát, Oroszországot, Mongóliát, Kínát, Vietnámot, Thaiföldet, Szingapúrt, Malajziát és Japánt, az utazások szelidsége és lassúsága helyükre rázta a gondolataimat és a nyugalom állapotába ringatott. Elhagytam állásomat, otthonomat, vagyontárgyaimat, és ez lecsendesítette a fejemben a zajt.

Soha nem élveztem a repülést, az egész dolog zsúfoltsága és ridegsége rosszkedvet és rossz lehetet okoz, bedagad a lábunk és szanaszét áll tőle a hajunk. Idegenek közé ékelődve, mások térdét és könyökét lökdösve, magányosnak és elszigeteltnek érzem magam, a világ pedig alattunk nem több, mint egy felhőkkel időnként kitakart, éjszaka világító térkép. Fenn a levegőben állandósul a köztes állapot érzése, a vasúton pedig mindig ott vannak a falvak, városok, tengerek és állomások, amelyek gázlókövekként bukkannak fel a célállomások között. Ráadásul egyik közlekedési mód sem egyesíti úgy két kedvenc időtöltésemet, mint ez: a világban való utazgatást és az ágyban heverészést. Párnákra támaszkodva, kezemben egy csésze teával könyöklök az ablakban, és nézem az elsuhanó falvakat, kisebb-nagyobb városokat, államokat és országokat, abban a biztos tudatban, hogy megyek valamerre, miközben egyhelyben vagyok. Ha pedig megállok, hogy beszélgessek az útitársaimmal, lejátsszunk egy pókerpartit, olvassak egy kis Hemingwayt

vagy frissen süttöt pad thait vacsorázzak, ettől nem leszek késésben, vonatunk pedig sebesen halad tovább.

A vonatok az utazót egészen egy város gyomráig viszik, lefejtik róla a rétegeket, és felfedik annak összes titkát: nem lehet elbújni egy kíváncsi utas pillantásától, aki az ablakból nézi, ahogy egy anya fésüli gyermeke haját, a diák fürdik egy virágzó fa alatt, a gém pedig ott ül csücsül egy bivaly hátán. A rákövetkező négy hónap alatt, amíg Amerikában, Észak-Koreában, Tibetben és Kazahsztánban vonatoztam, ráébredtem, hogy nincsenek igazi kezdetek vagy végek, határok vagy mezsgyék. Fekvőhelyem pokrócáról láttam a Jangce forrását, amely kanyargó ezüstcsikként csillog éjszaka, végig a Tibeti fennsík, Észak-Koreában in-tegettem a mezőkön haladó bicikliseknek, néztem, ahogy tomboló viharok zúgtak le Kazahsztán hegyein. Tavak szélesedtek tengerre, hegyek emelkedtek, majd laposodtak el, sivatagok bukkantak elő és tűntek el. Mindenekfelett azonban az emberek azok, akiken egy utazás sikere áll vagy bukik. Éltel, történeteket és tanácsokat osztottam meg mindenkivel az egyetemi professzoroktól, a bolti eladóktól, nyugdíjasoktól és szökevényektől kezdve a nászutasokig, gazdálkodókig, apácákig és szerzetesekig.

Amikor útnak indultam, vonatjaimnak a világ ilyen hatalmas részét körbefutó pályája miatt a hontalanság és köztes létállapot érzése gyötört. De ahogy nyolcvan vonattal, huszonhárom országgal és 72 000 kilométerrel később hazafelé utaztam, csodálatosabb módon éreztem a teret, mint valaha annakelőtte, tanúskodva arról a nagy igazságról, hogy kicsi a világ és minden szorosan összekapcsolódik. Bármennyire is megkedveltem azt, hogy az egyik országban elaludtam, és egy másikban ébredtem fel, a vonatozás legszínesebb tapasztalata az országokat összetartó zsanérokban és csuklópántokban rejlett: ez legbelül mélyen rejtőzött, e senkiföldje vidékek csontvelejében, ahol együtt kavargtak a kultúrák, felcserélődtek a valuták, és összekeveredtek a nyelvek. Ezek a mások számára láthatatlan oázisok csakis a

vonatozóknak vannak fenntartva, akik egy futó pillantást vehettek rájuk, miközben egyik helyről a másik felé vitte őket a szerelvény.

Monisha Rajesh brit író és újságíró. *Around the World in 80 Trains: A 45,000 Mile Adventure* ('Nyolcvan vonattal a föld körül: egy 45 000 mérföldes kaland', 336 oldal) című könyve 2019-ben jelent meg a Bloomsbury kiadó gondozásában.

(*The Budapest Times*)

Zanny Minton Beddoes

Üzbegisztán váratlan gazdasági reformokba fogott – A kormány tisztviselői nem háborgathatják a kisvállalkozókat

Amikor messzi országok miniszterei nyugati pénzügyi központokat járva gazdasági reformtervezeteiket harangozzák be, előadásaik többnyire lehangoló módon előre megjósolhatók. Rendszerint sok szó esik a „költségvetési konszolidációról”, az infrastruktúra fejlesztéséről és a bankrendszer eredményességéről. Ez azonban nem így van Dzszamsed Kucskarovnak, Üzbegisztán pénzügyminiszterének az esetében: arra a legbüszkébb, amit nem tesz a kormánya. Amióta 2016-ban Šhavkat Mirziyoyev követte Iszlam Karimovot az elnöki székben, szerinte a legfontosabb változás egy a kotonyeles kormányzati tisztviselőket távortartó hároméves moratórium a vállalkozások felügyeletében. A kormány alig tehet nagyobb szívességet Üzbegisztán üzletembereinek, mint hogy félreáll útjukból, és engedi, hogy azok – a megtorlás félelme nélkül – végezzék dolgukat. Forradalmi gondolatnak számít ez egy olyan térségben, amely tele van állam uralta, bürokratikus, korrupcióval átszótt gazdaságokkal. Karimov úr már akkor Üzbegisztán élén állt, amikor az 1991-ben kivált a Szovjetunióból. Megtartott

mindenféle szovjet gazdasági intézkedést, köztük a felfújtt hivatalos árfolyamot, a pénzforgalom ellenőrzését és az állam iparban és mezőgazdaságban játszott óriási szerepét. Emellett még olyan szokásos posztszovjet visszaéléseket is elkövetett, mint bármiféle, megszerzésre érdemes magánvállalkozás minden átmenet nélküli kisajátítása. Kevesen számítottak arra, hogy Mirziyoyev sokat fog ezen változtatni. Hiszen elvégre tizenhárom évig Karimov pénzügyminiszterként szolgált. Amióta azonban hatalomra került, módszeresen hozzálátott a gazdaság rendbe szedéséhez, és szűkebb értelemben vett politikai reformok bevezetéséhez is. Üzbegisztán 32 milliós lakosságával Közép-Ázsia legnépesebb országa. Egészen a közelmúltig egyike volt a térség leginkább stagnáló és elnyomó országainak – a versenyszféra tekintetében. Egy éjszaka leforgása alatt követendő példává vált a reformok terén. Mirziyoyev hirtelen döntéssel leértékelte az ország valutáját, a szomot, ezáltal összhangba kerültek a hivatalos és a feketepiaci árak. Az exportőrök többé nem kényszerülnek arra, hogy külföldi valutából származó bevételük egynegyedét a kormánynak adják. Ez nemcsak a határon túli üzletek szempontjából fontos, érvel Kucskarov, hanem az üzbég emberek számára is: a keményvaluta hiánya az elmúlt időszakban készpénzhiányhoz vezetett, mivel a vállalkozások felhalmozták a bankjegyeket, amivel dollárt vásároltak a feketepiacon. Emiatt a nyugdíjasok, a bérből és fizetésből élők csak nagy nehezen tudták havi banki átutalásait készpénzre váltani. Kucskarov úr a kormány abbéli elhatározását is beharangozta, hogy a kiskereskedőknek megengedi az ország korábban lezárt határainak átlépését, amely, mint mondja, ösztönzi a háziipart az olyan térségekben, mint a Fergánavölgy⁹, amely Üzbegisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán találkozási pontja. A térség szovjet éra alatti önkényes határai sok családot választottak szét, akik most nagyon örülnek az újbóli nyitáshoz. Julij Juszuov taskenti

közgazdász a berlini fal leomlásához hasonlítja a hatást. Huszonöt év elteltével a hatóságok rábólintottak az üzbég főváros és a tádzsikisztáni Dusanbe közti első járatokra. A „kapcsolat” hívószóvá vált a kormány számára, amely nemrég rendezett egy konferenciát a regionális infrastruktúra és gazdasági együttműködés fejlesztéséről. A nyitás már hozza is gyümölcseit: a Közép-Ázsia többi részével való kereskedelem másfélszeresére nőtt 2017 óta. Üzbegisztán a Világbank „üzleti környezet minősége” rangsorában a 2012-es 166. helyről ez évben a 76. helyre ugrott előre. A kormány jelentősen egyszerűsítette az adótörvényt, hogy ténylegesen adógyűjtésre, és nem pedig megvesztegetésre szolgáljon a rendszer. Zajlik az állami tulajdonban lévő vállalatok szerkezetátalakítása, azzal a céllal, hogy azok végül magánkézbe kerüljenek. Például elválasztják a repülőterek és az állami kézben lévő légitársaság kezelését, ahogy az áramtermelést, -szállítását és -elosztást is. Ez év februárjában adta el Üzbegisztán első dollárban denominált kötvényét, részben azért, hogy viszonyítási alapot nyújtson helyi cégeknek a kölcsönzéshez. 5,4 százalékos hozammal jár tíz év alatt, és már jelentős mértékben túljegyezték.

Taskentben érezhető az optimizmus. A befektetési környezet nagyban javult, mondja Igor Kolesznyikov, a British-American Tobacco üzbég leányvállalatának munkatársa: „A múltban nagyon nehéz volt megérteni a játékszabályokat, de napjainkban sokkal egészségesebb a helyzet”. A reformok „rendkívül kedvezők az üzlet szempontjából”, lelkesedik egy vállalkozó, aki fűrészarút importál Oroszországból. Mint ahogy azonban a kötvénykibocsátási tájékoztató figyelmeztetett, ez a nagy változás első körben bénítólag hat a gazdaságra. A szom leértékelésének köszönhetően 14 százalékra nőtt az infláció. A GDP növekedése a 2015-ös 7,9 százalékról (gyanús módon Karimov idején mindig 8 százalékkal körüli növekedés volt) tavaly 5,1 százalékra lassult. A munkanélküliség is nőtt. A befektetők továbbra is óvatosak. Különösen bizalmatlanok a bíróságokkal szemben, amelyek készségesen jóváhagyták az elmúlt idők kisajátításait. A kormány megálljt parancsolt a haveri kapitalizmus legkirívóbb formáinak, például annak, hogy a

9 Közép-Ázsia legtermékenyebb és legsűrűbben lakott régiója.

felsőbb összeköttetésekkel rendelkezők számára bizonyos áruk vámmentes importjának jogát osztogassák. Továbbra is maradtak fenn azonban esetleges összeférhetlenségek: Taskent polgármesterének például van egy cége, amely a város építési projektjeibe fektetett be. A kormány lényegében felhagyott azzal, hogy minden épkezláb embert a földekre kényszerítsen, hogy segítsenek gyapotot aratni. A gazdálkodókkal azonban úgy bánnak, mint a „jobbágyokkal”, mondja Juszipov úr. Továbbra is érvényben vannak még a szabályok, amelyek arra kötelezik őket, hogy gyapotot termeljenek, és azt rögzített áron adják el az államnak. Még mindig hiányzik a valódi elszámoltathatóság, amely nélkül nehezen megy az üzleti felvirágzás. Mirziyoyev teremtett némi teret a nyilvános

vitának, szabadon engedett néhány politikai bűnözőt, és eltűr bizonyos mértékű bírálatot. Például a társadalom széles köre elítélte a ki-lakoltatásokat és házrombolásokat, amelyek a Taskentben jelenleg zajló nagy építési projekteknek nyitnak utat – ezt Karimov csírájában elfojtotta volna. Üzbegisztánban azonban továbbra sincsenek ellenzéki pártok és szabad média. Mindenkit az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen messze megy Mirziyoyev úr a reformok útján. Nincsen arra utaló jel, hogy igazi demokrácia lenne készülében. Még a gazdasági reformok is arra vannak ítélve, hogy ellenállásra ösztönöz-zék a kiváltságait védő elitet. Mindenesetre már az is nagy előrelépésnek számít, hogy egyáltalán reformok zajlanak.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dr. Bangó Jenő professor emeritus, Budakalász

Frenyó Zoltán filozófus, tud. főmunkatárs, ELKH BTK Filozófiai Intézet, Budapest

Dr. Gesztesi Enikő PhD, klasszika-filológus, Szekszárd

Dr. Gesztes Tamás, nyugalmazott belgyógyász főorvos, Szekszárd

Gondos Borbála mb. tanszékvezető, Edutus Egyetem, Turizmus Tanszék, Budapest

Kapronczay Károly, az MTA doktora, történész, egyetemi tanár, Budapest

Kovács Júlia irodavezető, Budapest

László Andor tanár, Szárliget

Magyar Kálmán régész-történész, Kaposvár

Dr. Ménes András MBA, PhD, közgazdász, Budapest

Tokaji András a zenetudományok kandidátusa, zeneszociológus, Budapest

Dr. Wirth Gábor főiskolai docens, Edutus Egyetem, Turizmus Tanszék, Budapest

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. október LXII. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Livia

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@titnet.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

